

Петро КРАЛЮК

РЕЛІКВІЯ

УДК
ББК

К 78

К 78

Кралуок Петро.

Реліквія : [роман] / Петро Кралуок. – Острого : Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2010. – 290 с.

Чому на відомому портреті князь Василь-Костянтин Острозький зображений не із символом влади, а з грошима у руках? Цю загадку не можуть відгадати дослідники. Свою несподівану версію подає Петро Кралуок у романі “Реліквія”. Перед очима читачів проходять шість останніх днів життя можновладця, коли художник малює його портрет. За цей час князь, який став своєрідною людиною-епохою, пригадує найяскравіші епізоди свого життя.

Написаний на основі документальних матеріалів, роман розрахований на широке коло читачів.

Зміст

Предслів'я.....	4
Барва зелена. Турів.....	9
Барва сивини. Київ.....	63
Чорна барва. Варшава.....	95
Жовта барва. Дермань.....	156
Червона барва. Дубно.....	189
Золота барва. Острог.....	225
Післяслово.....	245
Додатки.....	247
Загадка портрета князя Василя-Костянтина Острозького.....	247
Династія князів Острозьких.....	248
Острозька Біблія.....	255
Острозька академія.....	260
Іван Вишенський та Острозький культурний осередок.....	274
Міфічний та історичний СемерійНаливайко.....	282

**Автор висловлює вдячність
І. Д. Пасічнику
за ідею написання твору**

*У нас ще так багато нас – без нас:
Мене – без тебе, а тебе – без мене.
Таке минуле за плечима темне,
Такий обличчя рясний іконостас...*

О. Ірванець

Предслів'я

Мені – за вісімдесят. Мало хто доживає до таких літ. Іноді видається, що я прожив декілька життів – добрих, поганих, щасливих, просто ніяких. Давно померла моя дружина Софія, народивши перед кончиною сина Олександра. Тепер і його нема. Відійшли у вічність інші діти – дві дочки Катерина та Гальшка; син Костянтин. Лише найстарший живе. При хрещенні нарекли його Іваном, але тепер усі Янушем кличуть.

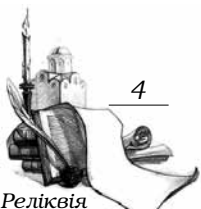
Маю що згадувати. Можу годинами сидіти в задумі. А перед моїми очима бовваніють лики різних людей. Деякі змаліли, розмилися. Призабулися й діяння людські. Та можна домислити їх, побачити такими, як хочеться. І ніхто мене за те не осудить. То мій світ. І я у нім судія.

Риплять двері. До світлиці заходить маляр. Мій маляр! Невисокого зросту, але добре збитий. Має приємне лице. І – проникливі очі.

Низько клонить голову. Що у тій голові – не знаю. Як і не знаю, що ховається в очах його. Та чи потрібне мені те знаття? Хто він, той маляр? Простак, хлоп. Таким несть числа. А я – князь! Бо-жою милістю князь ув Острозі, на Волині.

– Відаєш, чому покликав? – питаю.

– Здогадуєся, ваша милосте. Треба щось намалювати. Іншого я не навчений робити.

І поглядає. Знає чоловік собі ціну. Такого майстра нелегко знайти. Вчився у землі німецькій, у влохів.

Я ж рідко покидав Русь, лише до Литви та Польщі їздив. Бувало, замолоду виникала хіть поїхати далеко-далеко, звичаї чужинецькі пізнати. Та... не виходило якось. Пізніше став менш обтяжений справами – й перехотілося. Навіщо дивитися на чуже, коли свого доволі. Лиш би раду дати тому своєму!

– Ти гарно малюєш ікони, – промовляю повільно.

Мені важко говорити. І ходити теж. Навіть одягнути чи скинути одяг нелегко. Але я роблю це – вперто, на зло біді, наперекір недузі.

– Лики святих, – продовжую, – на твоїх іконах, як живі люди. Здається, тількино бачив цих людей десь тут – у світлиці, в дворі, на вулиці. Тепер дивляться вони на мене з образу, а я – на них.

Іван (так зовуть мого маляра) посміхається. Тішиться похвальбі.

– Мене змалюєш? – питаю. І заглядаю в очі. – Не так, як на іконі, не серед святих угодників, а – чоловіком, князем. Колись давно змалювали мою жону...

І киваю у бік стіни, де висить портрет Софії.

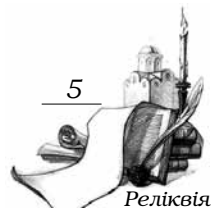
Часто дивлюся на нього. Думаю: ми скоро зустрінемося. Погляд Софії лагідний. Такою тихою, спокійною, була вона за життя земного. Портрет чомусь (і сам не знаю чому) нагадує мені лик Ченстоховської Матері Божої. Її образ я велів змалювали. Тепер вожу із собою. Молюся... і милуюся. Для мене та Мадонна – як Софія. Може, гріх то є, що в образі Матері Божої бачу померлу дружину. Але гріх невеликий...

Хочеш, князю, аби я зобразив тебе?

Знаю, малюють тепер портрети у землях влоських, німецьких. Та і в Польщі зачали.

**Софія Острозька,
з Тарновських (1534-1570),
дружина князя Василя-
Костянтина Острозького**

Реліквія

Але німці – то не ми. Вони – горді у мом. Ми ж – смиренні. І віримо: смирення спасе нас, а іновірці горітимуть у геєні огненній.

Тільки чи так воно буде?

Немає, княже, в тебе віри міцної. Любиш життя сьогосвітнє, вигоди його.

Правда, хто не любить?

І прагнеш, княже, лишитися у світі цьому земному – хоча б на портреті.

Іван задумався.

– То як, маляре, змалюєш?

– Спробую, князю. Не робив такого. Тільки бачив, як роблять інші.

– Усе що робимо, колись робили вперше. Чи не так? Намалюєш – отримаєш добру платню. А ні...

Залізні нотки забриніли в моєму голосі.

Звикся ти, князю, аби тобі корилися. Умієш пригрозити, налякати.

Певно, так треба. Інакше б не збудував свого великого домену. Був би дрібненьким князьком – таких доволі на Русі.

Тільки, князю, не з боязливих аз. Траплялося, заглядав ув очі смерті.

– Справа не в грошах.

– Тобі не потрібні гроші?

– Для справжнього маляра щось інше важить.

– Що?

– Коли малюєш образ, – відказує Йван, – і діло тєє до душі, то підносишся над бреним світом, чуєш щось неземне.

О, мій маляр – безсеребренник. І не простим чоловіком є. Так і потрібно. Бо звичайний богомаз не зобразить мене.

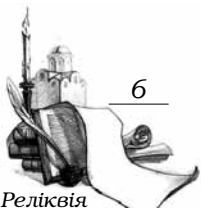
А цей... Дасть Бог.

– Мусиш за шість днів намалювати портрет.

Іван розводить руками.

– Мало.

– Мало? Бог за той час сотворив світ.

- Я не Бог.
- Маємо уподібнитися йому.
- А що ми відаємо про Всевишнього? – питає маляр.
- Нічого. Як і про самих себе.

*Дивний князь. І дивна його мова.
Стільки прожив! І як то – не спізнати самого себе?*

– Отож, – кажу маляру, – нині свята неділя.

Чую, як бамкає дзвін на дзвіниці. На вечірню молитву закликає.

– ... Не про суєтне, – продовжую, – у цей день треба думати.

Маляр киває головою.

– Почнеш малювати завтра.

– Пресвітлий князю... – у Йвановому голосі непевність.

І запнувся.

– Кажі, не бійся.

– Ваша милість мусить бути передо мною. Інакше я скоро не змалюю портрет.

Згадую свою Софію. Сидить у світлиці гарно вбрана. На одязі її перли. Багато перлів. Вона ж – княгиня! А маляр то кине погляд на неї, то на полотно, де оживають риси лиця.

Хотілося мені у ту хвилику стати маляром.

– Іване, я буду сидіти. Не рухатимуся – наче камінь. Та... – махаю рукою, – сам бачиш, як нелегко мені владіти тілом своїм.

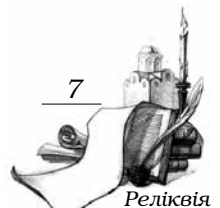
*Князь волоче ногу. Скоцюблена в нього ліва рука.
Навіть говорить з трудом.*

Обуяла князя хворість. Та не смію питати про недугу пана мого. Не лічець же єсмь.

– Зима зараз. Навколо біло – як біла сивина на моєму волоссі. Дороги замерзли, все вкрилося сні-

*Богоявленський собор XVI-XIX ст.,
м. Острого (сучасний вигляд)*

гом. У такий час добре сісти у сани й податися в подорож.

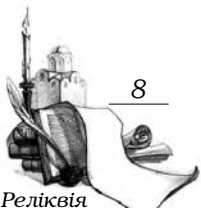
*Господи, про що князь мовить?! Яка подорож?
...А перед моїми очима – клесидра, у горішній частині якої лишилося тільки кілька крапель води.*

– Кожен день будемо в новому місті чи селі. Ходитимемо вулицями, розмовлятимемо з людьми. Маляр кліпає очима.

– Ти намалюєш портрет. На шостий день він має бути.

Шостий день... Чому шостий? Щось чує князь, учуває?

Іван мовчки йде. Але прийде завтра – із фарбами, полотном... Мусить прийти.

Барва зелена. Турів

Япогано сплю. Чим більше маю років, тим
більш увірваний сон. Уночі перевертаюся з
боку на бік. І різні думи рояться в голові. Тільки
під ранок провалююсь у сновиддя.

Сьогодні наснився Турів. Часто бачу у снах міс-
то мого дитинства. Турів завжди для мене гарний.
...І родинний.

Ось уже й маляр. Розкладає фарби, напинає
полотно.

– Ми в Турові, – кажу.

В Іванових очах подивування. Нехай!

– Ти був у цьому граді?

Іван заперечливо хитає головою.

“Що діється з князем?” – себе питаю.

Хоча яке моє діло до того?

Маю змалювати його

лик. І – все.

Все?

– Знаєш, Іване, – кажу
(певно, не стільки до маля-
ра, скільки до себе). – Ту-
рів – красний град. Уяви:
велика ріка – коли розли-
вається, стає, наче море.
Зовуть її Прип’ять.

– То як наша Іква чи Го-
ринь?

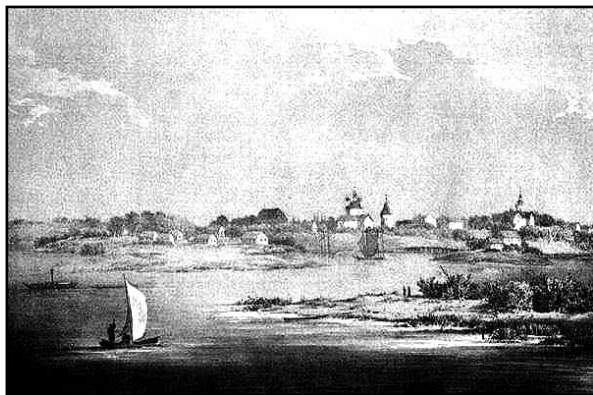
– ...Прип’ять більша.

*Князь ніби не тут. Поле-
тів думками.*

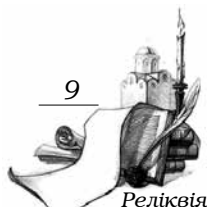
Тур, Турів, Буй-тур...

Слова... А яка в них сила!

– Уяви, – оповідаю маляреві, – біля водяної гладі-
ні – горб. На ньому – град. Внизу – луки. Удалині ліс.

*Турів над Прип’яттю, середина XIX ст.
Художник Наполеон Орда*

Реліквія

Все купається в зеленому морі, навіть небо. Стою на заборолі, дивлюся. Я ще малий. Ліс далеченько – спробуй доберися до нього. Та я доберусь... Чую, як на моє плече лягає рука – материнська.

Малляр тупцює біля полотна.

– Зобразиш мене старим, сивим. Таким поставу перед нащадками своїми. Але ж я колись був молодим!

Іван піднімає очі.

– Не малюй мене старцем. Хай щось і від молодості зобразиться на полотні твоєму.

Добре, князю. Сховаю на картині лисину під шапкою. Намалюю обличчя гладеньким, не буде до нього зморщок. Та, власне, воно таким є. Аж дивно.

Зобразю тебе, князю, на зеленому тлі – ніби ти в Турові.

Майже не пам'ятаю батька свого. Бо коли аз, ще безгрішний, з'явився на світ, мав отець мій багато років. Не стільки, скільки зараз маю. Та все ж...

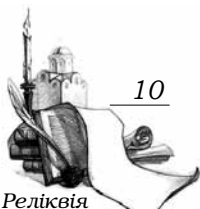
Батько був міцним. Здавалося – велет. Слава про нього гриміла по всій Русі, Литві, Польщі.

Богатир! Непереможний!

– У Турові, – веду оповідь, – я зробив перші кроки. Сюди мене привезли немовлям. Так повелів отець. Він боявся, що на Дубно, де я уродився, нападуть татари. Шарпали вони Волинь. І зараз шарпають. Налетять, як смерч, закрутять, заберуть людей, спалять хати.

Згадую слова, котрі поет-хроніст уклав у батькові вуста перед битвою великою:

“Гей, товариші мої, товариство миле,
Неминуче діло нам випало в цій хвилі.
Серце не дає мовчати зараз перед вами.
Подивіться навкруги – що діється з нами,
Як потоптана земля, де не глянуть очі.
Орди хижі, навісні кривдять і толочать
Нашу землю, а вона кожному з нас мила,
І яке ж то лихо їй нині учинилось...”

Добру маємо землю. Та ось біда: не в доброму місці вона знайдується – як гніздечко пташине біля битого шляху.

“Геть спустошена лежить, статки і надії
Знищені, а через те став поганин смілий.
Скрізь нужденні орачі, гляньте ж бо, блукають,
Вигнані з своїх осель, що робить, не знають.
Бачите, як зв’язаних тьму женуть по полю,
І жінок, і діточок тягнуть у неволю
На ганьбу, чоловіки в ланцюги закуті,
Сил немає говорить – горе скрізь і скрута”.

– То кара господня, – мовить маляр, відірвавшись на хвилю від роботи.

– Кара, кажеш, Іване. Тільки чого терпимо цю кару? За які гріхи? В інших землях люди живуть у достатку, в науках, мистецтвах кохаються. А ми... Коли настане цьому край?

У чужих краях, княже, люди теж воюють, кров проливають. Всюди добре, де нас нема.

– Я чинив так, – кажу, – щоб не війна, а спокій був у моїй землі.

Маляр киває головою, кладучи черговий мазок.

– Якась біда сидить у нас. Не хочемо, як один кулак, проти неприятелів стати, міст набудувати, замків, твердинь оборонних. Не любимо сіру роботу поденну. Хочемо помолодцювати, себе показати. І волі хочемо безграничної. Деякі молодики у Дике Поле втікають, шукають там щастя, звятяги. Уже й на татарів схожими стають, звичаї їхні переймають. Не відрізниш-бо козака з поля й тарина.

– Ваш батько, – озивається Іван, – не раз татар бив. І ваша милість – також. Замків чимало за ваших часів на Волині з’явилося.

“Мало”, – перечу!

Мій батько умів воювати з московитами, татарами. Ординці його боялися, як вогню. Обходи-

**Костянтин Іванович
Острозький**
(бл. 1460-1530)

ли загони Костянтина Івановича, князя Острозького, десятими шляхами.

Беру книгу – вона якраз під рукою. Читаю там про отця мого. Читаю вголос:

“Рушили із Вишнівця, вийшли на дорогу,
Але спільний той похід спричинив тривогу”.

Тоді мене ще не було на світі. Була весна 1512-го року від Різдва Христового, кінець квітня. Почала пробиватися трава. Її прибили, притоптали копита ординських коней. Та вона піднялася – як піднімаються наші люди після смерчів татарських.

Батько зустрівся з ординцями під Вишнівцем, на полі Лопушнянському. Звідти бере початок Горинь – ріка, яка тече через наші землі, землі князів Острозьких. У такому місці отець мусив перемогти.

І переміг!

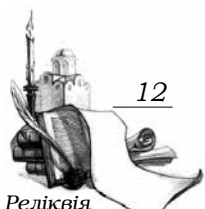
А могло б усе скінчитися поразкою. Бо розсварилися гетьмани. Гонор заговорив! Поляки, литвини хотіли наперед ставати й розпочинати бойовище. Хвалилися: мовляв, їхні юнаки по Німеччинах, Франціях училися. Були в школах фехтувальних, різних військових мистецтв навикли. Але відомо...

“Волох, німець чи француз у військовій справі

Зовсім інший, ніж турчин серед піль кривавих”.

Отець же мій “не раз громив татар, вивчив їхні штуки”. І першим повів своїх вояків-волинців у бій, не маючи страху в серці.

“Білоногий, вороний кінь несамовитий
Так і крутиться під ним, землю б’є копитом”.

Ось битва – жорстока, кривава: “Гвалт “ала”!,
ревіння труб, б’ють у бубни страшно...”

Вершник – на вершника. Дзвенять шаблі, ви-
крешують іскри на щитах списи, здіймаються
дибки коні, прошивають груди стріли...

Закриваю книжку.

Мій батько виграв багато битв. І його прослав-
ляли хроністи.

*Хотів ти, князю, стати таким, як отець твій.
Та не всім же бути стратигами!*

*Моя рука повільно, плавно вимальовує овал об-
личчя. Спокійне воно. Хоча той спокій видається
оманливим.*

Батько... Його я бачу в кольчугі, з мечем. Зда-
ється, навік він зрісся з обладунком військовим.

Простягає руки до мене. Що хоче цей сивий чо-
ловік, обличчя якого порите зморшками?

“То твій отець”, – шепоче мати. Чую, як дужі
руки підхоплюють моє маленьке тільце.

Дивлюся боязко, трохи відхиляюся. Чого я
злякався? Цей чоловік не зобидить мене. Він мій
батько!

Несміливо торкаюся пальчиками кольчуги.
Батькові зморшки розгладжуються. Він усміха-
ється.

Я – теж.

Отець тулить мене до своїх грудей – твердих, як
камінь. А правицею показує вдалину.

Ми в Турові, на стіні замковій.

“Усе це твоє, – промовляє він, – ліс, луки,
Прип’ять. Ти – князь!”

Усміхається і мати. Князь!

“Турів – твоє гніздо, – далі рече отець. – Без-
печне, надійне. Тут ти опіришся, у тебе виростуть
крила, і ти полетиш”.

У небі ширяє лелека.

На Поліссі лелек багато. Це їхній край.

Із задуми виводить маляр. Він трохи стомився.
Відкладає пензель. Хочеться йому поговорити:

– Пресвітлий князю, недавно я почув оповідь про ваших родителів.

Оповідь?.. Байка, певно, якась.

– Розкажи.

Іван говорить – повільно. Смакує кожне слово:

– Колись, багато літ тому, дійшли татари до самого Слуцька. Ні князя, ні сім'ї його не було в граді. Лишилася тільки княжна Олександра. Покликала воїв. Та тих воїнів на пальцях можна було полічити. “Не бійтеся, – сказала, – пошлю гінця до великого гетьмана Костянтина Івановича. Попрошу підмоги. А ще попрошу, аби приніс із собою святу ікону Матері Божої з Межиріч. Вона має силу. Завжди у битвах допомагала князям Острозьким”. Стали воїни на валах, відганяли стрілами татар диких. Бог зглянувся над ними. І в граді Слуцьку об'явилася ікона Богоматері Межиріцької. Чудесним чином прилетіла. Зміцніли серця у воїнів. Разом із княжною побідили вони татарву.

Гарна оповідь!

Маляр розповідає далі:

– Коли прогнали татар, то прийшов до Слуцька зі своїми воями князь Костянтин. Подивувався мудрості та відвазі княжни. І сказав: “Будь моєю жоною”.

Отаке люди складають про батька і матір мою.

А що будуть складати про мене? Людська слава – річ непевна. Сьогодні тебе шанують, а завтра... Та чи є щось певне у цім світі? І чи здатні прості смертні добро поцінувати, розрізнити правдивий блиск і блиск фальшивий?

Іван знову береться до роботи.

Той портрет, який він намалює, з часом потемніє, утратить блиск. Його знімуть зі стіни. Він десь загубиться. Як і багато діянь загубилося в комірчинах пам'яті моєї.

*Межирицька Богородиця.
Родова ікона князів Острозьких*

Мати... Оповідують про неї люди, як про мудру й войовничу жону. Це правда. Та не вся.

– Моя мати, – кажу, – справді воювала. Але не з татарами – із кривним братом моїм Іллею. Він старшим за мене був на літ п'ятнадцять. Породила його княгиня Тетяна з Ольшанських – перша супружниця отця мого.

Я погано пам'ятаю ті дні – мав тоді лише п'ять літ од роду.

...Ілля давно в сирій землі спочиває. Також померла його єдина, нещаслива дочка Гальшка. Спить вічним сном жона Іллі, злісна, непогамовна Беата. Та і моя мати, княгиня Олександра зі Слуцьких, давно упокоїлась.

Щось думає князь. Згадує війну домову між матір'ю своєю та Іллею-братом?

Для княжих персон чи для шляхетських така війна звичною річчю є. Де злото, ґрунти, інші добра – там і війна. І чи кривний ти, чи некривний – яка різниця.

Не раз през багатство людиська розум утрачали!

Бачу отця на смертному одрі. Воскове обличчя, складені руки, у них запалена свіча. Мене підводять до труни. Цілую холодне чоло.

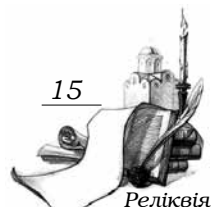
Мати – вся в чорному, а очі – червоні й вологі. Вона не голосить, зціпила зуби. Та, здається, ще трохи – і вибухне плачем.

Хто тепер захистить її в цьому жорстокому світі, її дітей, мене, княжича Василя, мою меншу сестру Софійку?

...Надворі серпень. Минулася спека. Відсвяткували Спаса, посвятили зела, плоди. Легенько повіває теплий вітерець, розганяючи білі хмарки. І лагідно (так тільки в серпні) світить сонечко.

Про гарне помислити хочеться. Та...

Чимось клопочеться мати. Кличе до себе писаря. Щось вони радяться. Дістають папери, читають, пишуть. Нема коли голову підняти їм і побачити останні дні догораючого літа.

Фрагмент панорами Києва. Художник Гротте. 1850 р.

...Уже й вересень. Непомітно підкралася осінь, розсипала злото на дерева, укоротила дні.

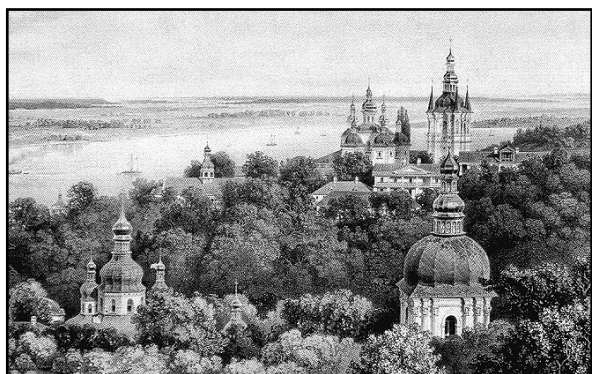
Їдемо в Київ, далекий Київ, де колись правили предки моєї матері – Олельковичі-Слуцькі. Скриплять вози, іржуть коні. Пливемо в чистоті осіннього повітря. Здається, ще трохи – і зазирну за небосхил, побачу Київ, столицю князів давньоруських. Хай кажуть, що мало в цім граді лишилося від слави колишньої. Там є святині...

Мого отця поховують у монастирі Печерському. То – святе місце, і хто сподобиться знайти спочинок на печерській землі, того небесне блаженство чекає.

Біля труни їде мати. Вона не скидає чорної одежі. Забула, коли в світле вбиралася – ніби завжди була в чорному.

Очі в неї сухі. Виплакані! Поряд скаче Ілля. Поглядає на матір – насторожено. Мати так само глядить на нього. Мовчать. Недобре це мовчання.

Щось на думці в брата Іллі. Він питає: "Де заповіт батька мого?" "Про що ти, князю? Спочатку треба отця тво-

Краєвид Близніх та Дальніх печер Києво-Печерської лаври. Літографія. Друга половина XIX ст. Фрагмент. Невідомий художник.

го поховати, а мого мужа”, – тихо, та твердо рече мати. І відводить погляд.

Ілля сильно, зі злістю цвюхає коня. Й скаче, вирвавшись уперід. Лише курява здіймається за ним.

– Коли ми ховали отця, Ілля наслав кінних слуг на Турів. Вони захопили замок, пограбували його, забрали злото, срібло. Хоча не то було для них важним. Вони забрали заповіт князя Костянтина Івановича.

– Таке чинити під час погребу рідного батька, – осудливо проказує маляр.

Не втямлю того. Щось мусить бути святим для людей – хоча б смерть і надія на життя вічне.

– Ніхто не уникне божої кари. Вона прийде – неждано, негадано, – проказую пошепки.

Щось не домовляєш, князю.

Не могла домовна війна виникнути просто, без причинно. Хтось хотів вивищитися, понизити інших, підібрати під себе маєтності.

Моя рука тягнеться до чорної барви, зміщуючи її із зеленою.

– Великий князь, государ, наказав вернути Турів матері, – розповідаю далі. – Мали ми сільце Тарасово, щось іще. А володіння батька, багаті і красні, опинилися в руках брата Іллі.

Певно, не гоже говорити таке. Але говорю:

– ...Ворога мого.

Важко, коли родак стає неприятелем твоїм.

...І брат іде на брата.

Мати охороняла мене – ніби камінною стіною. Боялася, що зведуть зі світу “добрі люди”.

Коли підріс, казала:

“Сину, ти нащадок великого роду. У твоїх жилах тече кров князя Володимира, що хрестив Русь,

Данила, якому римський папа дарував королівську корону. А твій батько! Хто з гетьманів за перемоги свої удостоївся таких тріумфів – у Вільно, у Кракові?! Твій отець прикладав до грамот черлену печатку. Чинити так могли тільки монарші особи! Коли виростеш, то унаслідуєш половину батьківських земель, які Ілля тримає. А дасть Бог, позмагаєшся з батьком за славу військову”.

Та щоб стати стратигом, потрібно з літ юних зводити до виправ воєнних. Я цього не мав.

– Навіть на полювання мати не хотіла мене пускати. Якогось разу поїхали на лови. Я ще малим був. Почав лише на коня сідати. Мчали ми лісом. Враз біля мого вуха просвистіла стріла. І вп'ялася в дерево. Звідки прилетіла? Хто пустив її? Мати сказала (твердо, з певністю!): “Вона була для тебе!” Після цього я не їздив полювати. Мене охороняли слуги.

Зіснувала тебе, княже, материнська опіка. Надмірная!

Тепер ти – як гора. Великий! Велетенський! Видаєшся могутнім. Але стоїш на місці.

Таким і будеш на моєму полотні.

Мати мала підозру, що мене хоче вбити Ілля. Якби це сталося, він (лише він!) успадкував би величезні маєтності, полишені отцем.

Цього не буде, – казала вона.

Бо не лише про землі йдеться. Про щось важніше – про рід. Буде рід, буде й багатство. То наживне.

Я, її єдиний син, мав продовжити славу родів Острозьких та Слуцьких, родів, які вели своє начало від князів дому Володимирового.

Мати думала, що Ілля хоче підкупити когось із наших слуг, щоб убити мене. Грошей мій братик мав доволі. Я міг нечекано послизнутися й впасти із заборолу замкового. Чи зранити себе до смерті ножем. Чи – мечем. Чи з'їсти щось таке, чи випити – і корчитися від болю, чекаючи жажливої смерті.

– Турів став для мене твердиною, заборолом. Лише перевірені слуги жили в замку.

Князю, ти комусь довіряєш? Можеш на когось покластися?

– Бог покарав Іллю, – кажу твердо. – На його долю випало багато нещасть.

Особливо великим злощастям став шлюб мого брата.

– Батько хотів породичатися з Радивилами. Він умовився: Ілля візьме за жону Ганну – доньку каштеляна віленського Юрія Радивиля. Але пан Юрій після смерті отця мого зневажив угоду. Захотів Ганну віддати за іншого. І почалося...

Зате, князю, ти уклав добрий шлюб. Яко віно, великі маєтності набув. Мав потіху од жони. Вона породила тобі й синів, і дочок.

Я глянув на портрет покійної Софії.

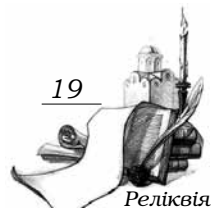
– Натомість, – оповідаю далі, – князь Радивил сказав Іллі: бери в жони мою молодшу дочку Барбару. О, то була дівиця красная. Хоча, Йване, краса не завжди добром є.

Звісно, княже...

Від краси Барбари мужі тратили розум. Сам король Жигмонт Август закохався в цю кобиту, як хлопчик безвусий, і таємно пошлюбив її. Хотів мати потіху від тієї жони. Але яка потіха, коли немає діток. Барбара не породила йому ні хлопця, ні дівки. У неї, кажуть, французька хвороба була. На цьому скінчився рід Ягеллонів. Бо гріх, великий чи малий, покутуватися мусить.

– Ілля, – повертаюся до своєї оповіді, – не схотів пошлюбити Барбару. Уразили його гонор? Чи щось недобре почув про сю невісту?

Та з однієї біди братик мій потрапив у біду іншую.

Впала йому в очі Беатка – донька підскарб'я коронного. Правда, чи була вона дочкою того мужа – не відає ніхто напевне.

Казали: нешлюбна се дитина короля Жигмонта Старого.

Нецнотливе життя той круль провадив. При дворі його розпуста квітла – чужолозтво, любастки... Забули на Вавелі завіти предків та страх божий.

Король чужоложив з Катажиною Тельничанкою, котра породила йому трійко дітей. Усі знали про те королівське блудодійство. Шепталися, підсміювалися. Жигмонт, аби притишити розмови, віддав Катажину заміж. І мужа достойного знайшов – Анджея Костелецького, свого підскарб'я. Той вірно служив йому, яко пес дворовий. А король і далі вчашав до Катажини. І тоді ця блудниця привела на світ Беату...

Що думав Ілля (та чи думав), хочачи пошлюбити невісту таку? Спокусило гарне личко? Чи, може, тішив себе мислю: ось, мовляв, я породичаюся з родиною крулевською, буду на Вавелі своїм чоловіком, вільно заходитиму в палати монарші?

Ех, Ілля, нерозумний Ілля. Хіба тобі погано було серед волинських озер, полів, пущ? Невже так потрібний був той горбик Вавель біля річки Вісли?

– Мій брат, – кажу, – обрав собі жону – Беату, доньку королівського підскарб'я. Нею опікувалася сама крульова Бона.

Недобра слава була про цю супружницю монаршу. Чого лишень не казали – зла, грошолобна, над всіма зверхність хоче мати.

Чи могла на добре когось настановити така наставниця?

– Беату, як і Барбару – продовжую мову, – Бог вродою не обділив. За нею зітхали королівські двораки – старі й молоді, жонаті й нежонаті.

“Коли Бог дарував тобі стільки дарів,
Що переважиш ти однолітків своїх,
Гречною будь, стережися гріха,
Шануючи всіх, хто тебе прославля”.

Так про неї писав пііт придворний.

Беру червону фарбу.

Колись я бачив портрет Беати. Ніби із суцільної темряви випливає красуня. У неї червоні уста (яскраві – аж ріжуть очі), на білому овалі лиця чорніють брови (великі й гарні). Трішки завеликий ніс – то нічого, він не псує вроди. Хіба що робить образ Беати трішки холодним, владним. Вона й була владною. А погляд... Пронизує, заворожує.

Недобра та ворожба!

– Беата приворожила Іллю. Не мала статків, маєтків. Але хіба брат зважав на те? Хотів красуватися з жоною при дворі королівському – щоб придворні позирали на нього й заздрісно шептали: “О, в князя Іллі така гарна супружниця”.

Милостивий князю, кожен чоловік собі потіху шукає.

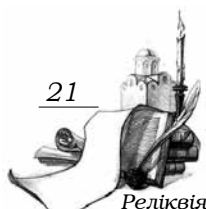
– Зіграли весілля. Не було на ньому ні мене, ні матері моєї. Та й чого нам бути? Ми ж – вороги. Ось королівські прихвосні – то так. На дурничку гультнути їм – святе діло, а ще задурити словесним похлібством. Весілля Іллі, кажуть, було препишне. Бо ж одружувався найбагатший жених Великого князівства Литовського.

Про себе я подумки додав: “...І найдурніший”.

– Гуляли при дворі королівському. Певне, гордість розпирала братикові груди. Як же, русин з диких країв, хай навіть князь (хіба мало в руських землях князів і князьків?), справляє весілля на Вавелі! Ілля напозичався грошей, віддав у заставу коштовності, навіть деякі землі, маєтності. Хотів потішити короля, королеву, кролев'ят, свою наречену. А двораки королівські насміхалися, поза очі

*Беата Костелешка
(1515-1569), дружина князя
Іллі Острозького*

казали: “Марнотратний русин”. І пили, напивалися за його грошики.

Чи дивина, княже? Ми багаті (аж занадто), щедрі (теж занадто). І – дурні. А тому бідні. Віддаємо своє за безцінь.

Такими нас бачать у Польщі, Німеччині, у Влохах. І кепкують над нами, русинами.

Чи урозуміємо це колись, княже, і станемо недурними?

– Те пишне весілля провістило велику біду. На перший день його учинили турнір рицарський. Тоді ж на Вавелі (певне, аби гроші в цілості лишити, бо дурний руський князь за все платив) справляли іще заручини королівни Ізабелли з князем угорським Яном Заполі. Ілля захтів показати себе на турнірі. Мав ладне оружжя зі сребра, шкіряні чоботи, теж сріблом обшиті, гарний татарський пояс. Любимо, ох любимо ми, русини, покрасуватися! Проти Іллі став сам королевич Жигмонт Август. Ніхто не сказав би, що синок королівський був добрим вояком; не звитяжив у битвах та й міці належної в тілі не мав. Але... вибив Іллю зі сідла. Дивина.

Хіба? Просто твій братик, пресвітлий князю, ще раз захотів прислужитися королю. Дав себе побідити.

Круль та королевич втішилися.

А князь Ілля помислив, що таке похлібство стане йому у пригоді.

– Ілля побився. Після того турніру хворість узяла його. Стало чоловікові зле. Минуло два місяці – а він уже лежав, прикутий до ліжка. По тім скоро помер.

Твій брат заслаб, упавши з коня?

Гм!

І не на бойовищі, а на якомусь турнірчику.

Князь таким неумілим до вояцької справи був?

Правда, не знаю, чи було те падіння причиною хворості Іллі? Гризуть сумніви...

Не раз бачу перед очима таке видиво.

Беата поволі підходить до брата мого, не спускає з нього очей. Надворі студена ніч. Лише слабкий вогник свічки блимає у покої.

Ілля лежить на шлюбному ложі. Чекає, поки прийде жона. Вона не квапиться. Підходить до дзбана, в яким солодке угорське вино – черлене, як кров. Беата повнить келихи.

І враз гасить світло.

У темні не видно, як до кубка підноситься перстень, щось натискається на нім. Кілька крапель падає у хмільний трунок.

І несе жона кубок своєму малжонку. “Випий, господине”. Сама теж торкається губами напою.

Ні, Ілля не чує, що трунок не той. Дикий русин не навчений розпізнавати тонкі вина.

“Мій господине...”

Беата наближається до мужа, дає йому скинути з себе тонку кошулю. Її руки, гарні і звабні, обіймають його плечі.

Раптом Іллі стає погано. Каже: “Мені важко дихати”.

“Коханий, ти ж забив груди на турнірі. Це минеться”.

Забуває князь про біль. Хочє Беату. Шаленіє від неї, божеволіє.

Це триває хвилину, другу, третю...

Все, Ілля відкидає голову на подушку. Груди його щось стискає – ніби хтось поклав на них каменюку.

“Милий, хіба ти не лицар? – звабно шепоче Беата. – Хіба не був у битвах, не змагався на турнірах? Де твоє копіє?”

Вона торкається вустами грудей мужа. Ілля тяжко вдихає повітря...

Миколай Ніпшич, посланець пруського герцога Альбрехта при дворі короля Жигмонта, писав своєму пану, що розвитку хвороби Іллі посприяла його дружина – занадто він їй догоджав.

Здається, мій пан заснув. Але на лиці його похмурість. Недобрий сон бачить. Якщо то сон.

Та ось повіки його відкрились. І зустрічаюся я з важким поглядом.

– Про що ми говорили? – питає князь.

– Про Іллю.

– Життя малженське для брата мого стало мукою. Та в цій муці, напевне, були хвилини втіхи, які дарувала йому Беата. Примарної втіхи!

– У нашім житті багато примар, – каже маляр.

Я йому не перечу.

Підходить обідня пора. Князь наказує нагодувати мене.

Не шкодують потрав. Щедро насипають у миску їжу. Чарку горілки дають.

Слуги теж випивають. У них розв'язуються язики.

– Сьогодні вночі в замку бачили неприкаяну душу Гальшки.

– Якої Гальшки? – дивуюся.

– Не знаєш про Гальшку, дочку нещасного князя Іллі?

– Може, щось і чув, – кажу обережно.

– Коли помер князь Ілля, то її дядько, наш кормитель, князь Костянтин, захотів віддати свою племінницю Дмитрові Сангушко. Вони приступом взяли Острозький замок, де сиділи Гальшка зі своєю матір'ю Беатою. Молодят вінчали у нашій церкві Богоявлення. Як тільки вони обмінялися обручками, налетів страшний вітер, відчинив навістіж церковні двері, загасив свічки й лампадки. Застогнали на банях дзвони. Нажаханий панотець хотів припинити вінчання, та князь Костянтин не дозволив. Гальшка знала, що цей шлюб не принесе їй щастя. Тому кинулася вниз головою з високої вежі замкової. Але не розбилася. Вітер підхопив її. Тепер у місячні ночі вона бродить Замковою горою, розпутивши косу. То її душа кається за вчинений гріх самовбивства.

– Не так теє було, – обіззався інший слуга, – її викрав князь Дмитро Сангушко. І коли вони тікали з Острога, Гальшку по дорозі до Жеславля догнали й

убили татари, а труп кинули в Чорноводу. І зараз, як настає місячна ніч, на дні річки можна побачити тіло нещасної княжни.

– Таке ви кажете! – замахав руками ще один службник. – Гальшка не згинула після свого весілля. Від Дмитра Сангушка народила дитину, сина Андрія. Та її зла мати відбрала від доньки синочка й віддала протій селянці, яка виростила його. Коли Андрій став мужем, то довідався, хто він такий. Зрікся життя суєтного, став чернцем, щоб денно іночно молитися за свою скривджену матір.

Не знаю, кому вірити. Може, то просто байки.

Але байка – квітка, що зросла на ґрунті невідомості. Вона гарна! І доки байка передається із вуст в уста, доти втішатиме людей своєю красою.

Подали обід. Я непогано чуюся. Можу дозволити собі трохи вина. Темно-червоний хмільний напій наповнює кубок. Дивлюся, як лється він.

Підношу кубок до вуст, відпиваю ковток. Добре вино.

І думаю: Ілля на Вавелі теж пив добре вино. Тільки чи пішло воно на користь йому? Бо Вавель – Содом і Гомора. Й отруєного вина тут скуштувати – за милую душу. Крульова Бона разом зі своїми влохами повиучувала поляків, як труїти людей.

Певно, хотіла Беата поскорше позбутись Іллі, заграбастати статки, маєтки багатого русина, а потім розкошувати з коханцями, різні фортелі чинити. Бо ж хіба мало мерзячки мала перед очима своїми? І хіба її мати не була королівською шльондрою? Яблуко від яблуні недалеко падає!

**Королева Бона,
мати Сигизмунда Августа**

А цей віршик: “Гречною будь, стережися гріха...”.
Братик ще до весілля відписав майбутній су-
пружниці добру частину своїх земель. То чи по-
требен він був їй?

А може, помисли мої гріховні? І я погано думаю
про братову, бо ж натерпівся од неї.
Наказую кликати Івана. Хай малює далі.

*Князя розморило. Сидить з напівзакритими очима.
Беру пензель.*

*– Ми говорили про Беату, – пригадує мій повелитель.
Хочеться йому... висповідатись?
Нехай.*

*– Беата, – кажу, – понесла від Іллі дитину.
Сам думаю: чи був це плід брата мого?*

*– Але не про материнство ходило братовій. Вона
присилувала Іллю судитися з князями Жаславсь-
кими. Неправедний то був суд. Якби Ілля виграв,
Жаславські утратили б свій домоначальний град
та інші добра свої.*

*Знизую плечима. Яке мені діло – Острозькі, Жас-
лавські...*

*Фарбую тло полотна. Воно темно-зелене.
Неприємне.*

*– Видається, наприкінці днів своїх Ілля зрозумів:
щось не те діється. Йти ще з одним тягарем-гріхом
на той світ? Для чого? Потаємно від Беати написав
листа, і в ньому зрікся претензій на маєтності Жас-
лавських. Коли те писав, рука в нього дрижала.*

Гріхом більше, гріхом менше...

*Гріхи, князю, – як пуга. Коли вже заарканили,
звільнитись нелегко.*

*Хіба в монастир піти... Але чи життя чернече
таке спасенне, як оповідають про нього?*

*– Мій брат за життя про благочестя не думав,
не був великим молитвеником. А перед смертю*

одміна з ним сталася. Гроші на церкві, монастирі відписав – щоб молилися отці духовні за грішну душу його. Наказав зброю свою срібну переплавити. А тим сріблом ікони окувати й хрест срібний із нього уробити.

Не дивина, князю. Коли смерть за плечима – чоловік іншим стає.

– Чуючи близькість кончини своєї, Ілля написав заповіт. А може, не стільки він писав, скільки писала за нього Беата. Князь уже не вставав з ліжка.

Уявляю, як Беата, та злісна красуня з округленим станом, підходить до Іллі. Брат ледве підводиться з постелі. Беата випинає черевце. Мовляв, дивися, князю: се – твій плід. Брат легенько торкається черева дружини, гладить, прикладає вухо. Слухає, вслухається.

“Буде син”, – каже. А в голосі така надія!

“Звісно, син”, – промовляє Беата. І мовчання...

Ілля підводить очі.

“Мусиш написати тестамент”, – карбує слова красуня-дружина.

Князь спалахує: “Чекаєш моєї смерті?!”

Беата повільно, обережно кладе руку мужеві на голову, легенько гладить його волосся. “Чому сердишся? Я ж не про себе думаю, про наслідника твого. Всі ми під Богом ходимо”.

Ілля заспокоюється, бере Беатину руку.

“Кожен день молюся, аби він дав тобі здоров’я”, – заколисує Іллю словесами жона.

“Добре”, – переводить дух князь. Зазирає в очі дружині, щось хоче побачити в них. Ураз зітхає – безнадійно: “Я напишу тестамент”.

– Знаєш, Іване, що наказав написати мій брат у тестаменті?

– Звідки, пресвітлий князю?

– “...гди з волі Божої уступив есмь у малженство..., іно ще од того часу мам надєю, іж пан Бог рачил мі дати плод із жоною моєю”. Ілля сподівався, надіявся. Якщо ж дитина, хлопець чи дівка,

писав він, народиться по смерті отця, “тоги то оповідаю і об’являю, іж то єсть власний плод мой”, а “жена моя маєє с тим дїтятем моїм седїти на всіх іменьях моїх”.

Беата все розрахувала. Ілля помирає, залишає частку своїх земель у її владіння. А далі...

Далі вона народжує дитину. Князь сам признав у тестаменті: це – “плод мой”. На це дитя переходять маєтності Іллі. Та користатися ними буде Беата! Як і другою часткою маєтків князів Острозьких, котрі мали відійти мені після повноліття.

Дідичні землі вітця, примножені й розширені даруваннями за виправи військові, опинилися у руках цієї блудодійниці.

Князь важко зітхнув.

Трішки відходжу від полотна. Хочу вималювати контури лиця свого пана.

Воно й далі незворушне.

“То ж маска”, – кажу собі.

– Ілля не дочекався дитини. Вона народилася через три місяці по його смерті.

І додаю: “Була то дівчинка. Ельжбета, Гальшка!”

– Я чув оповіді про неї, про її нещасливу долю.

– Знаєш, Іване, – кажу (і байдужий сум чується в моєму голосі), – люди часто шкодують нещасних, оповідають про них байки. І не задумуються, а що доброго зробили ці нещасні.

Маляр застигає.

– Хочеш лишитися в пам’яті людській – стань мучеником!

То мої слова.

Так, милостивий князю, щоби лишитися в пам’яті прийдешніх, мучеником стати потрібно. Або пролити багато крові. Ще краще – одне і друге содіяти. Тоді тебе не забудуть – напевне!

Та не хочу я кров лити, ні страждань приймати. Хочу просто жити. Творити красу. Її дав Бог!

Хай забудуть мене. Але зостануться у церквах

мальовані мною ікони, лишиться і цей портрет. Щось оповідатимуть людям вони. ...Щось казатимуть.

– У злощастях, котрі випали на долю Гальшки, винна її мати.

Кажу це твердо. Хоча видається: голос зраджує.

“Лише мати?” – подумки питаю князя.

Мати (така її природа!) хоче дитині добра. Правда, не завжди те добро добром є.

І що таке добро, а що зло? І хто судія тому?

– Іване, – проказую, здавалося, без зв'язку з тим, що попередньо говорено, – багатство не є злом. Але воно може стати ним. Треба навчитися розумно користатися статками. І не забувати про людей. Всі ми: і князі, і хлопи – боже творіння.

Гарно міркуєш, князю. Аби ще чинив так, як ото мовиш.

Гальшка... Вона стала найбагатшою невістою Великого князівства Литовського. І вродою була не обділена. Та не заради краси хотіли пошлюбити її.

Про інше йшлося – про князівські маєтки на Волині, Поліссі, Литві.

Ілля, котрого Беата упрохала написати тестамент, сам не відаючи того, зробив нещасною свою єдину дочку.

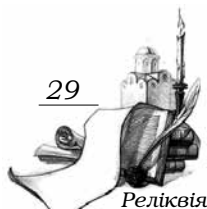
А може, муки Гальшки – то спокута гріхів її кривних (батька, матері). Немало вони нагрішили. Не всі гріхи спокутували. Бо ж чому невинна дівчина так вимучилася тяжко? І за життя пекло спізнала.

Зараз її душа у раю. Люди оповідають про Гальшку різні байки. У них вона гарна, чиста, сумна.

Маляр змішує фарби. Чи знайдеш, Іване, ті кольори, щоби правдиво змалювати мене? Бо життя – мішанина барв.

*Гальшка Острозька
(1539-1582)*

Чи кожен, хто прийде по тобі, по мені, по нас, малюватиме мій портрет, як заманеться йому: хто чорною барвою, хто білою?

Оповім тобі про Гальшку. Мусиш знати правду про неї. Мою правду!

– Коли я став повнолітнім, з великим трудом, через суд розділили маєтності батька мого. Мені дали половицю. Але Острог, домоначальний град роду нашого, опинився в загребущих Беатиних руках.

Чи не лукавиш, князю?

Хіба не мав ти права обирати, якою часткою отцевого спадку владіти тобі?

– Беата забрала собі третину маєтностей князя Іллі, дві третини лишили за Гальшкою. Хоча, звісно, не Гальшка – Беата кермувала часткою тією. Непогомовна то була жона. Про таких кажуть: півсвіту мало, а світ – забагато. Воювала, судилася з сусідами, не давала їм спокою. Майже зі всіма можними родами волинськими зачіпки мала. А Гальшка росла. Виповнилося їй десяток літ. Можна було й сватати. Багато хто поласився на неї.

Князю, ти знову про маєтності мову провадиш. Чи тільки від них житіє наше залежить? І щастя?..

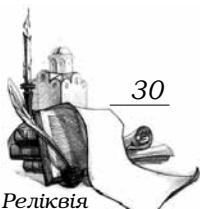
Оповідаю:

– У женихи набивався Дмитро з князів Вишневецьких. Бідненький князьок, зате гоноровий. Пройшов вогонь, воду. Про нього навіть пісню склали. Правда, не як про князя, а як про байду-нетягу. Він і був таким – байдою.

Маляр відклав пензля, протер руки. Розправив плечі. Й тихо заспівав – несподівано, нечекано. А я, князь (дивно мені це самому), підспівав йому:

“В Цареграді на риночку
Ой п’є Байда мед-горілочку...”

Ех, Дмитре, не дісталася тобі багата невіста. Не взяв ти штурмом Острозький замок, не викрав її.

А міг би. Чекав, що я тобі на тарілочці все піднесу. Високої гадки був про персону власну.

Гальшка дісталася іншому. Чи іншим? А ти, Дмитре, повівся на Запороги щастя-долі шукати. Заклав серед диких піль замочок. Князем хотів стати – запорозьким. І такими ж байдами, як сам, керувати. А ще шукав можливого пана-господина, щоб на службу до нього піти, гроші-таляри заробити. Слугував царю московському. Потім захотілось тобі сісти на престіл молдавський. Не вдалося. І поклав ти голівоньку в Цареграді, де султан турецький скарав тебе на горло.

А якби ти, князю, взяв собі за жону Гальшку?.. Сів би на багатих землях князів Острозьких, воював би з сусідами. Бо натура в тебе непогамовная, войовнича. Дав би перцю Беаті. Та й мені б дісталося.

Такий жених нікому на Волині не потрібен був. Краще іди, князю Дмитре, в Дике Поле. Козакуй!

– Підібрати жениха Гальшці захотілося самому королю Жигмонту Августу.

– Королю?.. – дивується маляр.

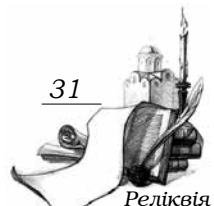
Я посміхаюся – гірко.

– Бачиш, Іване, ходило про те, щоб чоловік Гальшки, котрий сяде на її багатих маєтностях, був зичливим до персони монаршої. Жигмонт Август мав багато клопотів – і зі своєю матір'ю, крульовою Боною, і з великими панами Польщі та Литви. Ось, приміром, мій тесть Ян Тарновський, гетьман польний, з королем не дуже мирився.

Пани б'ються – у хлопів чуби тріщать. Та, буває, в панській бійці панам теж перепадає. Особливо малосильним.

А яку силу мала дівчинина, котрій сповнилося десять літ?

– Знайшовся гарний жених, – кажу, – теж Дмитро, і теж князь. Із роду Сангушків. Чоловік певний, староста черкаський і канівський. Оборона вітчизни на татарському пограниччі. Якби уклав-

ся цей шлюб, а статки Гальшки перейшли до князя Сангушка...

*– Тоді б що? – вирвалося в мене.
Знаю, непоштиво це, негарно. Не можна так з князем розмову вести.
Але... Ну такий вже я.*

*– Питаєш: що було б?
На хвильку замислююсь. А справді – що?
– Набудував би князь Димитрій замків на границі з Диким Полем, спорядив військо, добре озброїв його. Тоді б татари оглядалися, не шарпали так Україну, Подолля, Волинь, Галичину. Хотів я (Бог мені свідок!) допомогти князю Сангушку. Мав до нього приязнь великую.*

Добрими намірами, князю, вистелена дорога до пекла.

*Ти цього не відаєш?
Та й чи безкорисливою була твоя поміч?
Чи не мав чогось на умі?*

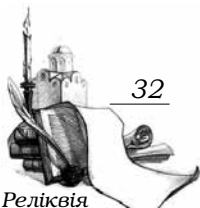
– Навіть Беата згодилася, аби Димитрій став чоловіком Гальшки. Чим вони не пара? Поєдналися б дві князівські родини – Сангушки й Острозькі, меч і багатство. Та... Гальшчина мати сама не відала, чого хотіла. Сім п'ятниць на тиждень в неї було. Сьогодні вона за Дмитра, а завтра радиться з королем Жигмонтом Августом, котрий шукає польського жениха для її дочки.

Женіхання Дмитрія добре закарбувалося в пам'яті моїй.

...Скінчилося літо. Багряняться листки на деревах. Чисте синє небо. Як і синь річок – Вілії, Ікви, Горині.

Я скачу поряд з Дмитром. Із ним – тридцять його козаків. Та й зі мною добра півсотня жовнірів. Уже видно Острог. Сяють бані церкви Богоявлення. Її мій отець розбудував.

“Ідь вперед! – кажу Сангушку. – Трохи відстану. Аби чогось Беата не запідозрила. Вона ж така – відьма”.

Мої люди стишують ходу. А Дмитро разом з козаками мчить до замку – аж пилюка пилиться.

Ні, не повинна княгиня Беата Острозька замкнутися за мурами замковими. До неї, її дочки гість приїхав! Сильний, гарний, ставний! Де вона знайде такого жениха?!

Певно, Беата сама краєм ока поглядає на Дмитрія. Мислі грішнії має. Вона ж така!

Сангушку відчиняють ворота. Гордо вїжджає князь на коні вороному, за ним вервечкою – його козаки.

Дмитро вітає княгиню Беату, похлібнії слова їй говорить. Це він уміє.

А княгиня маніриться, величається.

Ось і я підїжджаю до воріт замкових. Їх уже зачинили.

“Приїхав князь Костянтин! – гукаю. – Хочу бачити найяснішу княгиню”.

Мовчанка. Минає хвилина-друга.

“Чи довго буду стояти? Я – князь Острозький. І це замок мого батька, предків моїх”.

“Не велено пускати”, – чую відповідь.

“Як це не велено?”

Мої слуги гримають у ворота. І гримання те чути на весь Острог.

За стінами – сварка, брязкає зброя, хтось зійшовся на шаблях. Потім риплять ворота. Їх відчинили Сангушкові козаки, витіснивши сторожу.

Влітаємо на подвір'я замкове. Не так багато того подвір'я. Це з виду замок великий і грізний.

“Де Беата?” – питаю Дмитра.

“Втекла до палат”.

“А Гальшка?”

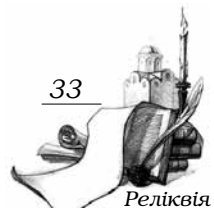
“Не бачив її”.

Беатині слуги чинять опір. Нерозумні! Нас більше. І ми – воїни!

Легко розпорошуємо їх.

Шукаємо пані і панну. Десь вони мають бути – не розчинились же у повітрі.

Нарешті знаходимо – в комірчині.

Беата – як перелякана квочка. Заховала за собою Гальшку. Ось-ось кинеться, вдарить дзьобатим носом.

“Кохана братово, – кажу мирно, – давай полагодимо справу”.

“Не позвалям!” – репетує жінка-фурія.

“Чим, – питаю, – не до вподоби тобі князь Дмитро? Подивися на нього – богатир. У кишнях вітер не свище – срібла-злата має доволі. І твою дочку-єдиначку любить. І тебе в обиду не дасть”.

“Не князь то – здрайця. Лайдак! Непотріб! І ти – здрайця”.

Гальшка перелякано дивиться з-за плечей матері.

“Заспокойся, кохана братово”.

Якраз! Заспокоїться. Беата плює мені в лице. Хапаю її рукою, відтягую од Гальшки.

Сангушко підбігає до нареченої.

“Серце моє”, – каже дівчині. Бере її рученята.

А вона тремтить, як осиковий листок. Раптом її хапає Беата, тягне до себе. Гальшку ніби розривають – з одного боку Сангушко, її майбутній муж, з іншого – мати.

“Скрутіть її!” – наказую слугам, киваючи в бік непогамовної братової.

“Як? Мене?! Княгиню!!!” – чути пронизливий вереск.

Слуги боязко позирають.

“Робіть, що наказано!” Яка там вона княгиня? Задрипанка вавельська.

Беату хапають. Вона мліє. Чи прикидається, що зомліла.

“Зачиніть у цьому покої, – наказую слугам. – І щоб звідти не вийшла... княгиня”.

Гальшку ведемо покоями. Вона далі тремтить. Не зовсім розуміє, що діється, чого ці дядьки хочуть од неї. Вона ще дитина. Їй би ляльками бавитися.

Виходимо з палат.

Над нами – ні хмаринки. І сонце – аж спіпить очі.

Дмитро веде за руку Гальшку. Її маленька долонька ховається в його кулаці. “Ти будеш моєю

жоною”, – каже. І лагідність, навіть ніжність чується в голосі воїна, життя якого проминає серед диких степів. Аж дивно мені.

Очі Гальшки – широко розкриті. Нічого не каже, не говорить.

Риплять двері. Навіть зараз я чую цей рип – різкий, пронизливий. То відчиняють церкву Богоявлення. Я взяв із собою попа – завбачливо. Він обвінчає молодят. Мусить!

Невіста й далі мовчить. Вона – як сновίδα.

Священик читає молитви, співає. “Господи, помилуй!” Мені хочеться, щоб це скінчилося – чимшвидше. Але ж таїнство шлюбу...

– Чи згоден молодий взяти за жону Єлизавету Іллівну, княжну Острозьку?

– Звісно.

– А Єлизавета, Гальшка?

Мертва тиша.

Священик дивиться на мене – ніби питає, що робити.

І тоді аз, грішний, проказую слова згоди – замість Гальшки. Бо ж не просто я дядько нареченої. Я її опікун!

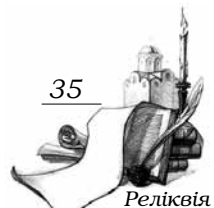
Все, ввершилося. Слава Богу! Молодих виводять з церкви. Тепер вони муж і жона. Хай не погоджується з цим король, хай біситься Беата. Нічого не зроблять вони. Ні-чо-го! Хіба можна переміняти те, що скріплено перед лицем Господа?!

Веду молодих до ложниці. Там, на ложі шлюбному, Гальшка мусить втратити цноту. Звичай такий.

...Минає трохи часу – і Дмитро, Гальшка та я покидаємо замок Острозький.

Князь Дмитро Федорович Сангушко

Лишається серед мурів, у палатах замкових княгиня Беата – без дочки, тільки зі слугами своїми вірними. Ридає, плаче – од безсилля. Рве на собі одежу. Вийшло не так, як хотілося їй.

Гальшку везе Дмитро на коні. Тепер вона не княжна Острозька – княгиня Сангушкова.

Її переляк, здається, пройшов. Щось промовляє до неї муж. Гальшка навіть пригорнулася до нього. А Дмитро, здоровань Дмитро, хоче охоронити її. Бо ж та Гальшка маленька, худенька. Лишень тринадцять роцків має. Недобре число!

– Гальшка, – кажу, – стала дружиною князя Сангушка не без моєї допомоги. І проти волі Беати та короля Жигмонта Августа.

Яка б не була мати Гальшки (добра, погана), та не личить віддавати заміж дитину без благословення материнського...

Не буде щастя в шлюбі таким.

– Беата подалася до Кракова. Наскаржилася королю. Плакала, розчулювала його сльозами своїми.

Ти чекав іншого, князю?

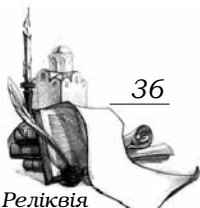
– Король учинив суд. Дуже озлобився на Сангушка. І не дивина. Бо Димитрій пішов проти волі королівської. Вавельські двораки нашіптували монарху: князь зневажив честь королівську. Суд вирік повернути Гальшку Беаті, визнав нечинним шлюб Дмитра з княжною Острозькою. Але то ще не все. Сангушка засудили до баніції, інфамії. Тепер будь-хто міг його убити. І його вбили.

Смерть князя була страшною та... ганебною.

Я, хвалити Бога, не був свідком цього. Лише по оповідях знаю про ті жахіття.

Дмитро, учинивши раду зо мною, хотів утікати. Ми думали: гнів короля минеться – час зробити своє. А може, з Беатою вдасться домовитись.

Гальшку підстригли, переодягли в чоловіче оді-

яння. “Так треба”, – казав Дмитро. Вона слухалась. Бо ж мусить жона упокоритись мужу своєму.

І ось битими дорогами Волині, Галичини їде віз. На ньому – хлопчик. Ніхто не впізнає в нім Гальшку. Поряд сидить Дмитро. Начебто спокійний він. Та щось у його погляді непевне: то озирнеться, то гляне убік. Біля возу скаче кілька слуг. Охороняють пана, а ще – золото-срібло, дорогі хутра, коштовну зброю. Але найбільше охороняють Гальшку. Бо то скарб серед скарбів.

Нарешті чеська земля. Інша держава, інші закони – тут присуди польського короля і великого князя литовського не чинні.

У цих землях мій тесть, Ян Тарновський, має маєтності. Пересидять у них молодята лиху годину. Доволі добра у них всякого. Надовго настарчить його.

Дмитро чується безпечно. Не відає, не знає, що за ним женуться пани Зборовські, батько й син, а ще їхні вояки-слуги, озброєні до зубів.

Ось вони біля Праги. Десь там і Дмитро.

Зборовські змовляються з Адамом Кухтою, війтом містечка Німбург. Розказують, ніби Сангушко великий злочинець, викрав княжну, гроші, побив чоловіків, жінок.

Війт дає згоду на арешт “злочинця”.

Ранок – холодний, неприємний, лютневий. Дмитро вчора загуляв. Приїхали – а тут весілля. Веселі! Хотів забутись. Бо останні дні-тижні – похмурість одна. Як і похмуре лютневе небо.

Гальшка мовчить, сховалася в свою шкарлупку. Та її очі, сумні-сумні, усе виказують. Навіщо їй та подорож у далеку країну, де все чуже – мова, краєвиди, будинки?

А йому, князю Сангушку, навіщо? Вже й сам, певно, не радий. Але так учинилося. Й чиниться...

У голові гуде від вчорашнього – співи, хмільні трунки, круговерть танкова. Не думається ні про що. Це ж так добре! Сидить князь-баніт у світлиці. На тілі лише нічна кошуля, зате на плечах шуба дорога.

Ураз – постріли. Що це?

Вибивають вікно, ламають двері. Хто чинить такий гвалт? Вороги? Погоня?

Не має Дмитро при боці ні шаблі, ні пістоля. Треба тікати – хоч і сором то великий для воїна. Біжить заднім двором – сюди ще не прийшли нападники. Дасть Бог, бічна брама відчинена. Вискочити б на вулицю. А там...

Сангушко зі всієї сили б'є у ворота кулаками. Може, піддадуться. Не хочуть. Треба тікати. Але куди? Озирається. До нього біжать люди з оголеними шаблями.

Татари! Звідки вони взялися? Їхні очі світяться зловтіхою: попався в наше сильце, голубче.

Дмитро кидається вбік. Біжить – аж земля гуде. Спробуйте, доженіть. Та його перепиняють. Двоє чоловіків валять з ніг, роздирають кошулю, б'ють немилосердно. “Я – князь!” – кричить Сангушко. “Баніт!” – чути у відповідь.

Закривавленого, збитого підіймають. І в чім мати родила заштовхують до світлиці. Там лише жінки. Пасуть князя очима. Хоча в самих піджилки трусяться – зі страху.

Отак, Дмитре, учора ти був пан, вдягався в пишні шати, носив дорогу шаблю, а сьогодні... Стоїш голий, закривавлений, затуляєш долонями своє грішнее тіло. А поряд Гальшка, твоя жона. І вона бачить сором твій! Не зміг ти ні себе, ні її оборонити.

На шиї в Сангушка золотий ланцюг – товстий, дорогий. Видать, немалі гроші вартує. Хочуть його зірвати. Дмитро не дає. Дістає кулаком межі очі – за супротив. “Здрайця, злодій”, – чує з різних боків.

Старий Зборовський підходить до Гальшки. Оглядає – наче товар на торговихці. Вона дивиться скляними очима. Немає в них нічого – ні страху, ні гніву. Усе, що діється з нею, видається Гальшці сном – дивним, моторошним, іноді... добрим.

Зборовський щось запитує. Вона не чує. Чи не хоче чути? Той ледь не кричить: ти лишилася цнотливицею?!

Хоче старий пан пошлюбити свого сина з княжною Острозькою, прибрати до рук її скарби-багатства.

Гальшка струснула головою – наче до тям при-йшла. І каже (твердо, упевнено; такого й Дмитро не чекав): “Я жона князя Сангушка”.

“Той шлюб не чинний. Так постановили ко-роль, суд!” – гукають їй.

“Я – жона. Нас повінчали в церкві. Давали ми обітницю бути разом – і в радості, і в горі. І стали одним тілом на ложі супружнім. Так було!”

Старий Зборовський скреготить зубами. А мо-лодий хилить голову, тре носакom чобота долівку.

Побитого Сангушка заковують в кайдани. Буде він у Німбургу під вартою – поки суд не дасть рі-шенець свій.

Минає день – швидко. Зимові дні короткі: раз – і нема.

Сидить старий Зборовський у корчмі. Добряче випив. Голова – чавунна. Поряд – його синок. Теж п'янючий.

“Що робитимемо?” – питає отець.

“А я знаю...” – чує відповідь.

“Сангушка не признають злочинцем. Гальшка казатиме: вона його жона, ніхто її не викрадав”.

“Умикнути, викрасти дівку – то ж молодецтво”, – белькоче син.

“А ми умикнемо молодця”.

Наступного дня Зборовські вивезли князя Дми-тра до Яромира. Кинули в стайню, прив'язали, яко пса, ланцюгом.

Похвалялися: “Суд чинитимемо над ним”.

“А вирок який присудимо?” – допитувався мо-лодший.

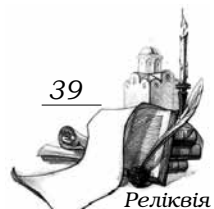
“Він же баніт”, – нагадував старший.

“У Гальшки цноту забрав”, – злостивився мо-лодший.

“І це теж”.

“Смерть йому!”

“Смерть”, – згодився старий Зборовський. І до-дав: “Коли залишимо князя Дмитра живим, він

уб'є нас. Занадто багато безчестя учинили ми йому”.

...Сангушко – в стайні. Кров запеклася в нього на лобі. Болить збите тіло. А ще більше – душа.

Не годен далеко відійти – ланцюг тримає. Може, вирвати його. Пробоє зробити це. Але куди. Де міць у руках поділася? Колись, бувало, підкови гнув.

Безсило сідає на землю. Хай вже буде як буде. Над ним схилився коник вороний. Дивиться своїми карими очима.

“Чий ти, коню?”

Мовчить.

“Був би мій – скочив на тебе. Та й полетіли б далеко-далеко. В степ. Ти був у степах? Там привільно. Скоро прийде весна. Степ укриється різнотрав'ям, стане гарним, як килим”.

Коник махає головою. А в Дмитра на лиці з'являється усмішка – вперше за останні два дні.

Чуються кроки, шум. У стайню ввалюються два татарина. Їх підпоїли. Очі – як жарини.

“Ти, – кажуть татарщиною, – нападав на наші улуси”.

Дмитро мовчить, дивиться з-під лоба.

“Не розумієш? Наша мова тобі незнана?”

Сангушко підіймається із землі, стає на повен зріст. Татари йому ледь до плечей сягають.

“Ви – нечисть”, – кидає їм.

У цих словах, сказаних по-татарськи, – і сила, і одчай.

Татари (ні, вони не злякалися) очима лупають.

“Ви живете з розбою, – каже князь, – плондруєте землі наші, які ми потом і кровією поливаємо”.

“Він сміє таке говорити, гяур проклятий!”, “Договориться!”, – перекидаються фразами татари.

Один з них валить з ніг Сангушка, інший – починає душити. Князь збирає силу – чинить супротив.

“Души його ланцюгом”.

Потемніло у Сангушкових очах.

В останню мить побачив він коня, який журно похилив свою голову.

...Іноді сниться сон. Страшний – як прокляття!
Бачу Дмитра – мертвого. На шиї синці від ланцюга.
І вивалений язик. А ще широко розкриті очі.
Дивляться на мене – з докором.

Прокидаюся від такого сну. На чолі – піт. Щось
душить мене. І шалено калатає серце...

– Сангушка, – кажу, – убили пани Зборовські.
Але цього їм було замало. Вони поглумилися над
тілом князя. Без одежі, зовсім голого, викинули
на гноєвище, де він лежав кілька днів. Лише потім
віддали бренте тіло сирій землі.

Не хочю говорити далі.

Та через кілька хвилин запитує маляр:

– А Гальшка?

– Гальшка... Повернулася до матері. На суді
вона посвідчила, ніби в усьому винен я.

Промовляю те з болем, образою.

А ти безгрішний, мій пане?

І немає твоєї вини в смерті князя Димитрія?

*І не ти поспував життя Гальшки? Тільки пошлю-
били – вже удова.*

“Хто винний, хто безвинний у цій справі? Певно,
винні усі – Жигмонт Август, Беата, Сангушко...
Та і я”, – кажу подумки.

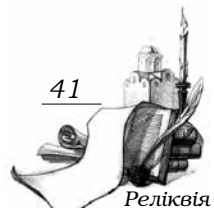
Бачу: князь стискає кулак.

– Наш найясніший монарх, – оповідаю далі, –
підшукав Гальшці жениха – Лукаша Гурку, сина
познанського воеводи. Жених знатний, ще й по-
ляк. Мав король упевненість: Лукаш, отримавши
маєтності дочки князя Іллі Острозького, служити-
ме йому вірою та правдою.

Знову маєтності, князю...

Повертаюся до оповіді про Гальшку:

– Проти шлюбу задуманого королем повсталала
мати нареченої. Все їй не так було.

Перед вінчанням Лукаша й Гальшки (а те дійство мало статися в столичному Кракові), Беата знайшла сховок у королівських палатах. Її довго шукали. Не починати ж без матері вінчання дочки! Ще й Гальшка вперлася: мовляв, без материнської згоди не піде під вінець. Уже раз ішла.

Беату знайшли. Кажуть, сиділа в маленькій комірчині для слуг. Сподівалася: ніхто її тут не шукатиме.

“Милостива пані, – насмішкувато клонить голову перед нею дворак королівський, – доня твоя зачекалася. А жених... він просто палає від кохання. Молодіята ждуть-не дождуться благословення материнського”.

“Ось вам благословення!” – викрикує розгнівана Беата і повертається задом до слуг королівських, показуючи їм сідницю свою.

“Така благородна пані, при найяснішій крульові школена. А поводження хлопське має!”

“Самі ви хлопи неміті. І смердите, як свині!”

“У пані, певно, нюх попсовався. Ми ж стільки води колонської на голови вилили”.

“Ага, гноївки ківшик...”

“Годі, пані, такеє вимишляти. Молодіатам уже до вінця ставати потрібно”.

Двораки хочуть узяти Беату під руки. Якраз! Не дається.

“Милостивая пані, не чинити ж нам гвалт над персоною вашою шлічною”.

Беата вириває руки. Ледь не вицарапає дворакам очі, плюється, б'ється.

Не варто її до катедри вести. Ексцеси ще якісь учинить.

“Знімемо з її пальця персня”, – мовить хтось із двораків.

“Може, й так”.

Розгнівану жінку скручують. Не здольна опиратись вона дужим хлопакам. Хочє стиснути кулачок, персня заховати. Та розтискають її пальці. І перстень коштовний з діамантом опиняється в кишені якогось задрипаного королівського служки.

Ізачинилися двері комірчини – міцно-преміцно. “Ото сиди тут, дурна бабо”, – чути насмішкуватий голос. Беата плаче – од злості. Стискає зуби. “Нічого. Хай не вийшло зараз по-моєму. Ще вийде!”

Гальщі передають перстень. Кажуть: мати нездужає, але це знак її благословення.

Правда?

Правда!

Гальшка не знає, чи вірити. Вона змучилася. Покірно йде до катедри, де чекає її новий наречений. Чи останній?

– Отож, – продовжую мову, – хоча й противилася мати, але молодят обвінчали. Гальшка удруге стала жоною.

– Той шлюб був так само нещасливий? – питає маляр.

– А могло бути інакше?

Справді, князю...

– Після вінчання Гальшка лишилася в Кракові. Гурка поїхав до свого Познаня. Здається, вони ніколи й не жили яко муж і жона. Минуло трохи часу – і Гальшка утретє вийшла заміж.

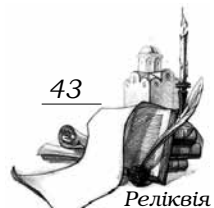
– Гурка помер?

Помер? Для Гальшки він ніколи не був живим. Коли їх вінчали, то жених їй видався лялькою. (Так пізніше вона мені оповідала). Він стояв, хитав головою, щось промовляв. Все це видавалося їй несправжнім.

– Беата не признала шлюбу з Лукашем. Думала: їй крульова Бона допоможе, зробить наперекір своєму монаршому синочкові – бо ж не раз йому каверзи чинила. Синочок, правда, не довго терпів мамку, зробив так, аби вона покинула Вавель і податися до своїх влохів.

Не любить князь життя столичного. І звичаїв при дворі крулевському.

– Беата, – кажу насмішкувато, – зосталася без

можної опікунки. Що було їй робити в Кракові? Нічого. Утекла до Львова. Ще й Гальшку з собою прихопила.

І ніби переводжу мову на інше:

– Колись, Йване, мені прочитали книгу про красуню Олену. През неї почалася Троянська війна. Та видається: історія Олени Троянської блідне перед історією Гальшки Острозької.

Ось тільки наші літописці не вміють своїх Троянських війн описувати. І своїх Олен.

– Беата підшукала для доньки нового, свого жениха – князя Семена із князів Слуцьких.

– Як же так? – дивуюся. – Гальшку вінчали з паном Гуркою (хай навіть без благословення материнського). Чи вільно їй було знову ставати під вінець?

– Беата звикла чинити що їй заманеться, – рече князь. – Вона сама собі закон.

Шлюб Гальшки й Семена Слуцького єднав рід Острозьких та нащадків останніх київських князів. У часи минулі ці дві фамілії поєдналися в шлюбі мого батька й матері.

– У Львові Беата з Гальшкою сховалися в отців-домініканців, – пригадую події тих давно минулих днів.

Ось до монастирських воріт під'їздить пишаний ридван. У ньому – Беата. У погляді цієї кобіти – вогонь. Рухи – різкі, нестримні. А поряд – Гальшка, зовсім інакша. Сидить, як загнане звірятко, мовчить, лячно позирає очима. Беата щось каже – голосно, ледь не на всю вулицю. Жінкам відчиняють ворота. Ридван в'їжджає (ні, влітає) у двір монастирський.

– Король Жигмонт Август наказав львівському старості забрати від домінікан Гальшку та віддати Гурці. Однак ченці не дали цього зробити. Їхній монастир став твердиною, що охороняв Беату та її дочку.

Правда, львівська сторожа ходила біля монастиря. Велено їй було не пускати ніяких панів до обителі. А при нагоді схопити бунтівливих кобів – Беату і Гальшку.

Але пропустила сторожа одного жебрака. Змарнілим він був, обідраним. Жалісливим голосом просив милостині. Хто б міг подумати, що під цими лахміттями ховається нащадок князів давньокиївських.

– Князь Семен Слуцький, видавши себе за злидня, проник у монастир. Там, у католицькому костелі, його обвінчали з княжною (чи то вже княгинею?) Острозькою. ...Гальшка отримала третього мужа.

Молода, юна – і... третій муж.

Князь ніби читає мої мислі. "Їй виповнилося тоді вісімнадцять літ", – каже.

Мимоволі підводжу голову.

"Всього вісімнадцять. Чи вже вісімнадцять?" – хочеться поспитати.

– Монастир взяли в облогу, обстріляли з мортир.

Що тоді пережили Беата і Гальшка?! Вони, кобівти вспанялі, до війни непризвичаєні. І хай це не війна правдивая, а так собі війнонька, одначе...

– Потім до монастиря перекрили воду.

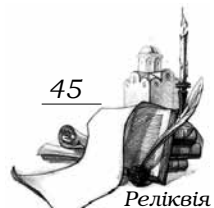
На війні як на війні.

– Обложені не могли триматися далі, здалися на милість гродського старости. Той поклявся, що не передасть Гальшку Гурці, поки мати перемовини з королем чинитиме.

Оповідали мені про побут Гальшки у Львові.

...Ось вона на лавиці. Сидить, обернувшись лицем до стіни.

Мовчить. Годинами! Не хоче нікого бачити. Іноді її уста ворухнуться. Щось Гальшка каже. Зга-

дує – Острог, Чехію, Краків... А може, молиться?
“Отче наш, що еси на небесах...”

Не допомагає молитва – лише трохи успокоює.
“За що, отче, терплю муки такі?”

Немає відповіді.

До Гальшки підходить сестра львівського старости. Щось говорить їй. Але ті слова топляться у німоті.

Жінка ставить на лавиці їжу. “Тобі треба підживитися”.

Гальшка навіть голову не повертає.

“Божевільна”, – шепоче під ніс жінка.

Хай буде божевільна. І хай настане смерть – від голоду, холоду. Байдуже.

Гальшка не померла. Не дали...

– Та як не старалася Беата, її доню передали Гурці. Аби помститися королеві, непосидюща кобіта переписала Острог і всі землі, належні Гальщці, князю Семенові Слуцькому.

– А Жигмонт Август – як?..

– Підтвердив той запис.

Мій пензель зупиняється.

Як же так – віддає Гальшку король одному чоловікові, а її володіння – іншому.

– Не минуло й року, а Семен, князь Слуцький, віддав Богові душу.

– Він був старим? – питає маляр.

– Ні.

Певно, допомогли чоловікові покинути цей брентний світ?

Король, так видається чомусь, розіграв хитру шахову партію. Запис підтвердив, маєтності племінниці передали її третьому мужу. А сам послав до нього людину, аби отруїла його.

Чоловіка не вбили одразу. Мучився він довго, хворів. А потім попрощався зі світом. Ніхто напевне не знав, від чого смерть настала.

– Буває, – кажу, – і молоді люди йдуть із життя.

Буває...

Я вже зобразив обриси князя. Залишилися очі. Та не можу їх змалювати – ховаються вони.

– Лукаш Гурка відвіз Гальшку до свого маєтку в Шамотули.

...Бачу ридван, у якому самотньо сидить Гальшка. Її краса ще не зів'яла. Але... Поряд скаче Лукаш. Якись слова говорить жоні. Та намарне. Вони – як порожній дзвін.

– Життя Гальшки й Лукаша перетворилося в суцільну муку.

– Чому вони мучилися? – питаю. – Чого їм бракувало?

Справді – чого. Двоє молодих людей... Лукаш старший від Гальшки лише на шість літ. Про хліб насущний думати не треба. Їм би жити-поживати, дітей наживати.

– Гальшка не могла терпіти мужа.

– Він був огидним, страшним?

– Чоловік як чоловік.

Не лежало серце!

То й що? Хіба мало малжонків без любові живуть?

– Напевне, Лукаш думав: час загоїть рани. Гальшка забуде образи. Він і не ображав її. Не по своїй волі пошлюбив. Поселив у замку Шамотульському. Той замочок гарний, для життя доброго придатний. Гальшка узяла собі найкращі покої, ті, що у вежі. Але не розмовляла зі своїм малжонком. Не хотіла. Завжди носила чорний одяг – як сестра-жалібниця. І прозвали її чорною княгинею.

Знову торкаюся пензлем чорної барви.

Моє зелене тло портрета геть темним стає.

– Про Гальшку в Шамотулах складали байки.

Казали: вночі з'яється вона у вікнах замкової башти й тужно плаче-ридає. А ще – таємним ходом пробирається з башти до костелу, де гаряче молиться. І ніби Лукаш, бажаючи приховати неймовірну вроду жони, надягнув на обличчя її залізну маску.

Не кажу про це маляреві. Не личить князю байки оповідати.

– З Гальшки зробили мученицю. Ледь не святу.

Заздриш, мій пане?

– А що було з матір'ю Гальшки? – питає маляр.

– З Беатою?.. Воювала, писала листи, скаржилася, волала до Бога, мучила себе та інших. Казала всім: поки живу, доти Гурки не матимуть спокою; мушу визволити доню з полону еретицького.

– Муж Гальшки еретиком був?

– Євангеликом.

– Вона любила дочку, – міркує Іван.

Поглянув я на нього.

– Любов буває різною, – кажу.

Можливо...

– Беата любила тільки саму себе.

Хто ж собі ворог?

– Коли цій бабі годилося стати бабцею, вона вийшла заміж удруге. Розкошів тілесних запроглася.

Маляр знизує плечима. Посміхається: старе, як мале.

– Муж її був на двадцять літ молодший.

– Що ж то за обранець?..

Я ледь не додав – “щасливий”.

– Ти чув, Іване, про Ольбрахта Ласького?

Звісно... Чоловік цей не раз у справи молдавські втручався. Різніі каверзи туркам чинив.

У Польщі Ольбрахта шанували. Навіть пііти про нього складали вірші.

Дивувалися люди знаючі: Ольбрахт хоче пошлюбити підстаркувату Беату? Цей красень! Во-яка! Воевода! Молодої панянки не міг собі знайти?

Ні, Ольбрахт віддавав перевагу жонам грошовитим. А жони такі часто вік подійшлий мали.

Ольбрахт, як і Беата, у шлюбі вже був. Знав житіє малженське. І відав: любов – то дурниця, а добрим шлюбом є той, з якого вигода є.

Перша дружина Ольбрахта, Катерина Бучинська, була красунею не першої молодості. Встигала побувати замужем за угорським магнатом Георгієм Середі, овдовіти. Своєму “коханому” Ольбрахту Катерина принесла чималі статки.

*Ворушаться вуста князя. Щось говорить. Але – собі.
Не хоче ділитися таїнами.*

У Ласького була одна мисль – оволодіти престолом молдавським, посадити на нього свого чоловіка, а то й самому всістися, стати господарем. Припала до смаку Ольбрахтові земля молдавська – тепло там, багато сонця. А ще – воля-вольная. Чини, що заманеться. Закон один у цій землі – сила.

Щоб сісти на престіл молдавський, воїни потрібні були. А їм гроші-таляри давати треба. Який жовнір даремне кров лити буде?

Статки першої “коханої” дружини Ольбрахт потратив, аби зробити господарем свого поставленика Якуба Гераклідіса, званого Деспотом. Гроші пішли, як вода у пісок. А скуток авантюри тієї недобрим був.

Першая жона Ласького скоро померла. Чи, може, допоміг їй “коханий” малжонок піти? Все може бути.

Тепер благородний кавалер шукав нову грошовиту удовицю.

Певно, диявол звів його з Беатою. Ольбрахт збирався йти на Молдову – у котрий раз.

А що в його “коханої” Беати сивина посріблила волосся – то не біда. Не всім же бути красними й молодими.

Отак міркую.

Маляр же прикипів до полотна, відірватись не може.

Озиваюсь:

– Дивний був шлюб Беати й Ольбрахта.

На що сподівалась Беата?

Хіба не розуміла: Ольбрахту потрібні лише її гроші? Думала, той авантюрник стане її захисником? Буде чинити наїзди на маєтки мої? А вона, Беата, сидітиме десь в ошатному замочку, потиратиме ручки й тішитиметься: отак, князю, це тобі за Сангушка, а це за Гальшку...

Ще Беата уявляла, як її немолоде тіло пеститиме молодий муж. То ж лицар! Сили йому не позичати. ...Ось вона лежить затиснута в обіймах, корчиться в солодких муках. Можна так і померти.

Слухала Беата облесливі слова Ольбрахта. Слухала себе – як щось нуртує в ній, як вистрибує серце з грудей і спирає дихання.

Закохана малжонка переписала мужу всі статки свої, навіть передала опікунство над маєтками Гальшки.

– Дорогая моя братова дорого заплатила за те малженство.

І насмішка чується в голосі князя.

Беата чекала уваги, поваги.

“Молодята” повінчалися, Ольбрахт запросив кохану до свого родового замку Кежмарк. Стара кобіта з радістю поїхала. Бо любила переміни.

Ласький – одна чемність. Сипле компліменти. Йому не шкода. Беата тішиться, яко дитина маленька.

Хай то гра. Але гра приємна. Власне, що в цьому світі не гра?

Ольбрахт бере Беату на супружнім ложі – наче вправний стратиг фортецю. І хай фортеця трохи ветха. І на милість переможця ладна здатися...

Ось вони в замку. Бенкети. Вино ллється рікою. Хоч залийся ним. То ж південні краї – тут виноградники. А ще тут – сонце. Багато сонця. Ольбрахт любить виставляти своє лице сонячним променям. Разом із ним нагріється Беата.

Але щось діється недобре з Ольбрахтом. Зникає його веселість. Хмурить він чоло. Різкі слова кидає.

Набридли мужу шлюбні ігрища? Нового хочеться буяння. Беата прагне розважити коханого малжонка. Та чи здатна вона, жінка, яка Ольбрахту в матері годиться, тее зробити?

...Знайшла чим переймається?! Муж отримав, що хотів. Отримав! І вона – отримала. Всі задоволені.

Їй треба розвіятись. Вона каже: хочу поїхати геть із замку, душно тут, обридливо; піднімуся в гори; побачу, як білі хмари зачіпляються за них; а може, сяду на якусь хмарину і полечу, полечу.

Ольбрахт мовчить, не перечить. Лише криво посміхається. Чого б це? Не в настрої, перепив вина. Та яке їй діло? Вона ж – пані.

Разом зі своїми слугами Беата вирушає в гори. О, як тут гарно! Насолоджується чистим повітрям, милується стрімкими гірськими потоками, розкішною зеленню лісів, різнотрав'ям полонин.

Радісна повертається до замку. Муж знову не в душі. Нехай! Минеться.

Наступного дня Беата не застає Ольбрахта.

“Де пан?” – запитує в обслуги.

Поїхав, кажуть, але залишив для пані листа.

Беата пробігає той лист очима. За гречними фразами чується приховане знущання. Мовляв, мила пані, нагальні справи змушують мене покинути наше любе гніздечко. Дуже жалкую. Адже пані – найдорожчий скарб мій, а посполитованіє з нею – то те, чого найбільше душа моя прагне. (Від тих солодких словечок аж нудить!) Як тільки змо-

жу, пише далі Ольбрахт, вернуся до пані. А поки нехай моя кохана поживе в Кежмарку.

“Негідник, – шипить Беата. – Обіцяв вернути мені дочку. А сам утік, як шолудивий пес. Гей, слуги, збираймося в дорогу! Їдемо до короля, до Кракова”.

“Не велено пускати милостивую пані із замку. І слуг пані теж”, – холодно промовляє каштелян.

“Чому?”

“Таке повеління”.

“Повеління? Від кого? Ольбрахта?!”

Каштелян схиляє голову: так.

“Облудник, зрайдця, пся крєв, – репетує Беата. – Я – княгиня!”

Але не слухає її каштелян. Для нього вона – порожнє місце. Ніхто!

“Коли приїде пан?” – допитується ображена малжонка.

“Він нічого не сказав”.

“Нічого...”

Минають дні, тижні, місяці.

Беата лютує. Та і як не лютувати їй? Але то лють від безсилля. Що вона дасть?

Минають роки... Беата вже не бунтує. Лише ходить по замку – як мара. Одяг її зносився. Як і одяг служниць, котрих привезла пані з собою. На їхньому тілі теліпається лише лахміття – ніби жебраки вони, а не слуги вельможної княгині Острозької.

З Беатою, її слугами ніхто не говорить. Дають лише їсти, щоб не померли з голоду.

Не замок – тюрма.

Про Беату так і не склали оповідок. Хоча, певно, її муки в Кежмарку були не меншими, ніж муки Гальшки в Шамотулах.

– Ольбрахт Ласький, – оповідаю малярю, – після весілля ув’язнив Беату в своєму замку Кежмарк. Через вісім літ приїхали визволити її посланці імператора німецького й побачили, як ця жінка життя своє провадить.

Але чи було то життя?

– Отож, – продовжую, – коли посланці приїхали в Кежмарк, колишня княгиня Острозька кинулася їм на груди, залилася жалісним плачем. Розказувала про біди свої. Показувала: ось дивіться, в якому старому одязі я ходжу. Навіть холопки у землях моїх краще вбираються!

Знову пригадується портрет Беати. На княгині Острозькій пишній одяг. І багато перлів.

Та враз інший образ стає перед очима – сива, згорьована жона. Тіло її прикривають недоноски. А вмісто перлів теліпаються головешки вугільні.

– Вісім років... – дивується маляр. – І ніхто Беату не шукав?

– Кому була потрібна вона? Її зникненню багато хто возрадувався, з полегшею зітхнув. Беата перестала турбувати короля своїми ламентациями. Не чіпала інших достойників державних. Навіть Лукаш Гурка, кажуть, почав з'являтися з Гальшкою на людях.

А ти, князю, не возрадувався, що зникла твоя братова?

Сам же уголос питаю:

– Хто допоміг визволитися Беаті?

– За неї потурбувалася Гальшка. Якби не вона, моя братова і далі б сиділа у замку-в'язниці.

Спочатку матір турбувалася про доньку. Потім донька – про матір.

Так має бути. Вони ж – кривні.

– Гальшка почала шукати неньку, коли покинула Шамотули. Тоді помер Лукаш Гурка. Не старим ще був. Помер від хвороби дріб'язкової. Дурною була та смерть. Як і життя його було дурним.

Лукаш не спізнав родинного щастя. Не мав дітей, не чув їхнього дзвінкогоголосого щибету. Його ненавиділа жона.

Чи варто було так жити?

Можливо, він хотів покинути бранный світ. І коли захворів – опустив руки: хай доїдає хвороба.

– Після смерті Лукаша, – пригадую, – я послав свого сина Івана, аби той привіз Гальшку до Дубенського замку. Їй потрібен був спокій та опіка родинна.

Закортіло тобі, князю, поопікуватися бідною небогою?

Таке вже було. Сангушка згадай!

Немалу ціну має та опіка!

Пригадую той день, коли зустрів Гальшку після багатолітнього побуту в Шамотулах. Був початок вересня. ...Як і в ті далекі часи, коли до Гальшки приїхав ув Острог її наречений, князь Дмитрій. Правда, тоді світило сонце. Тепер небо заволокли хмари.

На подвір'я замку вїхала дорога карета, оточена почтом слуг на конях. Попереду – мій син Іван.

Він злазить з коня, підходить до мене, шанобливо цілує руку.

“Ти сповнив усе, що я тобі велів?” – запитую.

“Батьку, твоє слово для мене – закон”.

“Виказував княгині шану й прислужливість?”

“Усе, що вона хотіла, робив”.

Сам підходжу до карети, відчиняю двері й подаю руку.

Чи впізнаю небогу? А вона – мене?

Бачу жінку в темному одянні. Вона лишилася чорною княгинею. Серед тієї чорноти – очі. Згорьовані, але живі.

Що скаже вона? Чи не тримає обиду?

На мить з-за хмар визирає сонце – щоб знову сховатися за них.

Схиляюся, цілую руку жінці. Раптом Гальшка прихилиється до мене. Не чекав цього. Їй плаче. Обіймаю її. “Усе добре, княгине, ти в себе вдома”.

Веду у покої, показую палати. Тут вона житиме, княгиня Острозька. Це все набудував її дід.

Кажу: “Тобі нічого не бракуватиме”.

“Нічого?” І різкий погляд падає на мене.

...Що маю казати? Великий кавалок життя прожито – добре чи погано. А може, добре й погано.

Ідемо до трапезної. Дивлюся донизу, не піднімаю очей. Навіть зараз бачу ту кам'яну долівку, а ще чую, як риплять сап'янці Гальшки.

Сідаємо за широкий стіл. Я – навпроти своєї небоги. Нарешті підіймаю очі. Наші погляди перестріваються.

“Ми чекали на тебе, княгине”.

Гальшка змінилася. Це не те дівчатко, що бігало покоями Острозького замку. Не те, що тремтячи стояло у Боягоявленській церкві, коли її вінчали з князем Дмитрієм. Тепер це жона – горем гартована. Йї трохи більше тридцяти. Та срібні нитки поблискують у чорному волоссі.

“Ти покинула цей край ще юною, подалася до Чехії..” – кажу, що спадає на думку.

І спиняюся. Чи варто згадувати Сангушка?

“Так, князю, – промовляє Гальшка. – Занадто молодою була я тоді, не знала життя. А воно, знаєш, князю, часто є підлим...”

Гальшка закусила губу – міцно; здається, ще трохи – і на ній з'явиться кров. Раптом питає: “Знаєш, чому ношу чорне одіяння?”

Хитаю головою. То ж не траур по змерлім Лукашу Гурці.

“Це жалоба по моїм першим мужу”. Хвилева пауза. “...Димитрію”.

Господи, думаю, скільки минуло літ відтоді. Зо двадцять, певно. А Гальшка згадує чоловіка, тіло якого давно поїли черви.

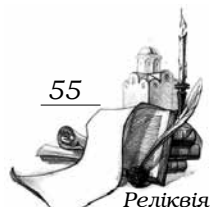
“А може, то колір мого життя. Не було в ньому світлого, радісного, одна чорнота”, – кидає Гальшка. То як докір. Кому? Мені, королю, світові?

“Ти гарна!” – проривається з мене.

На обличчі Гальшки ще лишилися сліди краси – колишньої.

Та чого вартує краса, коли немає долі?

Гальшка посміхається. Знов ув очах її вогонь. А потім – порожнеча.

Кажуть: моя племінниця не сповна розуму. Навмисне кажуть! Адже пря за Гальшку триває. Хтось захоче стати її опікуном. А хтось пошлюбити – вчетверте, уп'яте...

“Нові женихи в мене з'явилися. В'юнцями в'ються, облесливі слова кажуть, гори золоті обіцяють”. І зненацька, зі зловтіхою: “Ти про це, князю, відаєш?”

Дивлюся на небогу.

“Відаєш!”

Не знаю, але чомусь мої очі зволожуються.

“Ти, любий родичу, пару мені підшукав? Я ж красуня не абияка. А добр стільки маю – не менше, ніж у королеви. ...Княгиня Острозька, пані воєводина Познанська!”

Щось хочу сказати. Та слова неоковирні в голову лізуть.

“Підшукав? Признавайся. Певно, то пишний князь. І молодий. Міцний, як Сангуш”.

Повільно хитаю головою. І стіл пливе перед моїми очима.

“То що – не підшукав? – насмішка бринить у голосі Гальшки. – От і добре”. Ураз моя небога інакшо робиться – розважливою, спокійною.

“Не треба отих женихів, князю. Змучилася від них. Та й ти не хочеш, аби вони докучали мені, тобі. Хіба не так?”

“Чого волієш, княгине?” У цю хвилину мені хотіло зробити для Гальшки щось добре. Багато доброго!

“Не знаю. Іноді мені хочеться тиші. У Шамотулах я її мала. Але то була страшна тиша. Вона огортала, душила. Здавалось, ось-ось – й кінець”.

Гальшка в задумі. “Чи боялась я смерті? Але чого боятись? Хіба моє життя чогось вартувало? Я собі не належала”.

“Княгине...”

“Мовчи, князю! Дай сказати. Нікому цього не говорила. Та й кому повідати таке могла? Покійному Лукашу? Він приходив до мене. Дивився боязко, наче побитий пес. Говорив: “Мене ж так само присилювали, як і тебе”. “Ти – мужчина”, – відка-

зувала йому. І відверталася. Він ішов. Потім знову приходив. Знову говорив те саме. Чи йому не набридало? Я ж намагалася зостатися з тишею – хай навіть страшною. Уночі, коли ця тиша згущувалася, темніла, я ходила коридорами замкової вежі. Ходила, як сновиди, вся в чорному. Мене боялись. Та і я себе боялась. Здавалося іноді: то – не я. Бо втрачала владу над тілом своїм. Кудись ішла. Ще пару кроків – і стрибнула б з вежі, упала на каміння, розбилася. Усе б скінчилося тоді – мої муки, муки мого мужа. Але в останню мить щось спиняло”.

“На те була воля Божа”.

“Божа, кажеш? Чи диявольська?”

“Не можна так говорити, княгине. Бог добрий, милостивий. Він і спасав тебе”.

“Княже, ти говориш, як казнодія”.

Розводжу руками.

“Те, що у казаніях кажуть, і те, що в житті діється, часто різні речі. Може, так воно й повинно бути”, – міркує Гальшка. І замовкає.

На моїх устах теж німота.

“Здається, – тихо проказує небога, – я знаю, чого хочу. Спочинку. І спокою душевного”.

“Ти його матимеш”.

Гальшка підносить до вуст келих із вином. “Добрий трунок, – мовить. – Допмагає забутись”. І раптом: “Певно, привезене вино з країв угорських. Там живе моя мати. Ти щось довідався про неї, князю?”

Гальшка просила знайти Беату. Не хотілося цього робити мені.

Але... я відчував вину перед Гальшкою. І сказав собі: сповню прохання небоги – чого б це не коштувало.

“Знайшов мою матір?”

“З нею все буде добре”.

Тільки чи буде з Беатою спокій у нашій родині? І чи спокійно житимеш ти, Гальшко?

...Такі спомини.

– Гальшка, – кажу, – просила знайти матір. Я

звернувся до німецького цісаря Максиміліана. Бо землі угорські були під його владою. Беату, я вже казав, знайшли в Кежмарку, де тримав її Ольбрахт. Цей пан утратив будь-який стрим. Свавільничав, як хотілося йому. Маючи живу жону, пошлюбив молодицю – французенку Сабіну де Севе. Її він надибав, коли їздив до Франції закликати на польський престіл короля Генріха, такого ж баламута, як і сам. Ольбрахта звинуватили в бігамії, двоєженстві. Нарешті Беата могла отримати волю. Ольбрахт не мав уже влади над нею. Однак моя братова не встигла покинути Угорщину й приїхати до дочки.

– Що ж стало на заваді?

– Беата померла. На чужині!

...Не побачивши перед смертю доню.

Дубенський замок з боку річки Ікви. XVI ст.

– Гальшка більше не виходила заміж, у спокої доживала свій вік у Дубенському замку.

Князь з притиском вимовляє слово “спокій”.

Замовкає.

“Може, спокій і є щастям?” – думається мені.

Пам’ять – як хвилі. То набіжать, то відхлинуть.

...Гальшка йде подвір’ям Дубенського замку разом зі мною. Ми не говоримо, просто мовчимо.

Ми дві самоти. Я – вдівець. І вона – чорна вдова.

Гальшка живе споминами? Чи жене їх?

Я ж згадую свою Софію. Ніби й не померла вона. Видається: ступлю кілька кроків і за рогом гмаху побачу її.

Часом Гальшка просить виїхати з замку, аби побути серед полів, подивитися на луки, ліси, річ-

ку Ікву. Навколишня природа нагадує їй дитинство, Острог, де вона росла-виростала. Траплялося, Гальшка навіть називала Ікву Вілією.

Однак їхати до Острога небога не хотіла. А справді, для чого ятрити душу? Про Остріг можна просто позгадувати – яким він колись був. І Вілію згадати...

Бувало, Гальшка могла днями мовчати. А потім говорити – багато-багато. І дивно. Дехто лякався. А я – ні. Звик до такого. Чи, може, просто розумів свою небогу. Ми ж – однієї крові.

– Якось я оповів Гальшці про Турів, про ліси-пущі, що є в тих краях, про широку й повноводну Прип'ять. "Хочу туди", – сказала моя небога.

Не міг відмовляти у проханні цьому. А ще самому хотілося побувати у місті мого дитинства.

Була зима, лютий місяць.

"Поїдемо, коли потепліє", – сказав я.

"Ні, зараз, – наполягала Гальшка, – буду в Турові зустрічати весну, побачу, як зелень трави вкриває чорну землю".

Знаю: не варто з Гальшкою сперечатися. Вона – вперта. Як і мати її.

– Ми приїхали в Турів наприкінці лютого. Ще лежав сніг. Але в повітрі пахло весною. Гальшка занедужала. Певно, застудилася у дорозі...

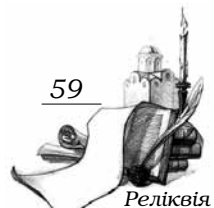
Лежала небога в гарячці. Часто згадувала Сангушка.

– Якогось дня, – оповідаю далі, – хвороба трохи відступила, відпустила Гальшку. Була моя небога при добрій пам'яті. І сказала: хочу написати тестамент. Я відмовляв її, говорив: не поспішай, на все свій час. Та Гальшка наполягла. Тестамент уклали. Небога передала свої добра, маєтності братам двоюрідним, себто моїм синам.

Чи так було, князю? По своїй волі поїхала Гальшка у той Турів? Чи заманив ти її?

Хотів подалі сховати від очей людських – аби вона там заповіт написала.

Потребен він був тобі. Ти став владарем усіх

земель князівства Острозького. Бо ж сини мусли слухати отця свого.

Того дня, пригадую, сліпило очі весняне сонце. Прокидалася природа, відходячи від зимової сплячки. Дзвеніло кришталеве повітря. Тішилася душа.

Але цю радість Гальшка не відчувала. Не вставала з постелі. Не могла ходити, лише сиділа в кріслі. Як завжди, на ній був чорний одяг – іншого не хотіла знати.

Попросила мене сісти, вислухати її.

“Знаю, – говорила тихо, – про що ти думаєш, князю. Ото піду з цього світу, знову почнеться роздор за землі мої. Скільки їх було! Може, досить”.

Гальшка дивилася на мене. І здавалося: не хвора вона – якась сила була в очах її.

“Не хочу більше роздорів, – промовляла твердо. – Хочу, аби душа моя спочивала спокійно – не бачила війн домових”.

“Від тебе сіє залежить, княгине”.

“І від мене також”.

Гальшка щось думала, заплющивши очі.

“Дай мені руку, стрію”, – сказала тихо.

Я стрепенувся. Навіщо? Та моя рука сама підсунулася до долоньки Гальшки.

“Не один рік управуєш маєтностями моїми, – проказала небога. – Звісно, маєш користь від того, зиск. Проте мене в обиду не даєш. З тобою я, княже, наче у твердині кам'яній – від злого світу схована. Перепишу свої маєтності на тебе, укладу тестамент. Може, це убереже від війни домової”.

“Не треба, княгине. Різне почнуть балакати. Краще відпиши добра на братів твоїх двоюрідних”.

“Хай буде так”, – киває головою Гальшка. “Зови писаря”.

– Іване, – кажу, – цей заповіт я запам'ятав майже слово в слово.

Не дивина. Дорогий то, князю, був для тебе папірчик.

Гальшка диктувала. Її слова ледь можна було вчути. Часто спинялася, аби відпочити. Важко дихала. Чимось нагадувала рибину, викинуту на берег.

“Хоч жем єсть здоров’я неспособного в тілі моему, але будучи з милосердя божого при розумі й умислі своєму прирощеному, здорова і при добрій пам’яті, не з жадних намов, ані з примушення, тільки сама добровольне з добрим розумом...”

Так, то була її воля!

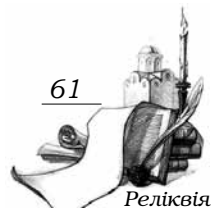
Заповідала, щоб я поховав її грішне тіло “ведле закону хрестиянського яко ся годит ув Острозе в церкві замкової албо в костеле римском”.

Не хотіла між родичами “вшеляких незгод, розтиркув”. Тому маєтності передавала “їх милості панам, братії моєй, найближчим у крєвності Янушові, Костентину і Александру, княжатам Острозьким”.

“А ще, князю, – сказала наприкінці, – хочу дати пожертву на річ богоугодну. Маєш в Острозі людей учених, котрі Біблію до печаті готують, дітей у школі вчать наукам визвольоним, богословії, Святому Письму. Відпишу для них, на академію Острозьку, шість тисяч грошів лічби литовської. І на шпиталь ув Острозі дам. Й на монастир Спаса під Луцьком. Хай моляться чернеці за душу мою нещасливаю. Люди убогі та хворі, до шпиталю належні, хай теж споминають, а ще – спудеї академії Острозької...”

Гальшка додиктувала – нелегко далось то їй. Вивів писар останнє слово.

– Пам’ятаю, Йване, коли тестамент був готовий, я закликав свідків. Прийшли владика турівський Кирило, суддя пінський Іван Фурс. Писар читав написане. А Гальшка дивилася у вікно. Надворі припікало сонце і танув сніг – майже на очах. Писар закінчив своє читання. Моя небога повернула голову, мовчки встала, узяла перо в руку й поставила підпис: “Гелжбета Острозска, кнежна, ренку сву”. Після неї підписалися владика й суддя.

Я зітхнув з полегшею. Цього, правда, ніхто не помітив. Нарешті було покладено край багатолітній війні за Ельжбету Острозьку, нашу руську Олену Троянську.

– Гальшка не могла довго бути на ногах. Підписавшись, пішла до ліжка. Мені захотілося щось зробити для неї. Я наказав слугам відшукати й нарвати підсніжників. А потім оберемок їх приніс до ліжка моєї небоги.

– І що? – запитав маляр.

– Вона посміхнулася.

Так скінчився день перший.

Барва сивини. Київ

Колись давно мені оповіли повість. Якось уночі розкрилися ворота монастиря Святого Хреста. Обитель ця неподалік Острога, у селі, яке так і зветься – Монастирок. У двір вїхав вершник, оточений сяйвом, у позолочених латах. Не проронив слова. І став, як укопаний.

Перелякалась сторожа, забігали люди. Розбудили князя. Якраз той був ув обителі. Бо замолював гріхи свої. Князь вийшов. Але вершник мовчав і далі.

Послали за священиком. Привели. Почав отець молитви читати. Вершник і далі стояв, замкнувши уста.

І ось тоді князь згадав про схимника, що вже сорок літ жив самотником, нікого не бачив, ні з ким не говорив. Звелів покликати його.

Схимник прийшов, та без хреста, євангелії. Вклонився вершнику. Вони розцілувалися. Після цього вершник сказав: “Я приїхав до тебе помирати. Лише ти знаєш, хто я такий, і ти висповідатим мене, але причаститися я не можу”.

Рицар зійшов з коня, вклонився усім до землі-матері, став голосно каятись, а чернець молився, просив про відпущення його гріхів.

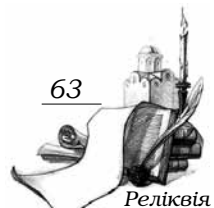
Опісля того вершник сів на коня, схимник узяв уздечку, й обоє попрямували до кладовища. А всім іншим повеліли не рухатись. Ворота кладовища й двері церкви самі розчинилися, обоє ввійшли всередину, і в ту ж хвилину церква провалилася під землю.

До сьогодні в цій місцині, у Монастирку, під землею чути передзвін дзвонів церковних.

Що це був за князь? Родоначальник нашого роду?

І яка печать гріхів невідпущених лежить на нас?

Та хто в цьому світі без гріха? А особливо ті, кого Бог на високе становище підніс.

Раптом з'являється мисль: може, цим князем есмь я, а схимником – мій далекий предок Феодосій, котрий скінчив життя чернецем у Києві, в монастирі Печерському.

Але ні, не складають люди про мене оповідей. Далеко я від них, від життя їхнього.

І не є аз грішником великим. Правил християнських дотримую. На час великого посту іду в монастир молитися, життя проваджу тоді своє, як чернець-покутник. Отців духовних не зобижаю. Гроші на храми, монастирі даю. Особливо на монастир Печерський, де багато предків моїх спочинок знайшли.

За вікном світає. Ще один день – холодний, морозний. Торкаюся пальцями грубки, шукаю тепла. Мені його бракувало – особливо тепла родинного.

Сьогодні знову прийде маляр. Щось говоритиму. Він малюватиме. І кожен думатиме свою думу.

Нарешті – Іван. Заходить зі своїми причандаллями. Розставляє напнуте полотно, фарби.

Хочу глянути на його роботу. Він змалював риси лиця, голову, тулуб. І зробив це на темно-зеленому тлі.

Чому, питаю.

– Не знаю, – знизує плечима, – так поклалися фарби.

Ну, нехай.

– Іване, – кажу, – сьогодні подамося до Києва.

Він не питає. До Києва – то до Києва. Йому байдуже.

– Ти, певно, там був?

– Заносила доля.

– І як тобі цей град?

– Не знаю, – відказує маляр, беручи до рук пензля. – Занедбане містечко серед величних руїн.

– Тривкого нічого немає на світі. Усе нищентно часу піддатне.

Про себе то мовить князь?

Створив державу. Має землі – за день, за два не об'їдеш.

Та чи довго проіснує держава сія?

– Те місто, – кажу, – було столицею величної імперії.

“Києве славний, могутня столице князів древньоруських,

Безліч ти бачиш іще пам’яток старовини:

Скрізь на левадах тут видно каміння зруйнованих мурів,

Залишки давніх руїн травами вже поросли”.

Пригадую слова поета.

Беру в руки книгу. Це одна з тих, яка зараз майже завжди зі мною. Її написав Симон Пекалід. Написав для мене, для нащадків моїх, прославивши дім Острозьких.

– Іване, ти розумієш латину? – питаю маляра.

Мусив її вивчити. Без лаціни плаціш віни. Адже в землях німецьких, і у влохів, де довелось вчитися малярській штуці, навіть у Польщі без неї – як без одного ока. Бачиш, та не все.

– Трохи знаю, пресвітлий князю.

Розкриваю книгу, дивлюся на стовпці літер латинських:

“Роду історія: славиться років сімсот герб Острозьких.

Пращури знатні його та могутні, якими Русь наша Славилась завжди: ось пращур наш Рус став відомим у світі,

На берегах Борисфену князь Кий спорудив міцну кріпость,

Рюрик з великим старанням об’єднав всіх жителів диких,

Ігор не раз руйнував візантійські прекрасні фортеці,

Древній Київ

Плем'я древлян переслідував Марс страшний
руської Ольги,

Землі і води великого Істру, що має дві назви,
Завоював Святослав і звільнив від данини, що
грекам

Русь ще платила. Він військо збирав, не любив
особливо

Золота: славу безсмертну здобув цей великий
володар”.

*Отак, князю, хто не любить злата – той славу
здобуває.*

“Ти вирушав, Володимире, з рідного краю в походи,
Як переможець здобув у Тавриді багаті трофеї,
З царського роду у тебе прекрасна дружина, і
фавнів,

Віру христову прийнявши, прогнав ти із русь-
кого краю,

Храми священні старого Перуна цілком знена-
видів,

Вічний вогонь відмінив та офіри, і відьом ти вигнав.

Ти святе хрещення разом з народом прийняв, о
блаженний,

Та із синами своїми, якими ще й зараз гордиться
Дім наш острозький...”

– Володимир Святий – то наш предок! – кажу не
без гордості.

*Князю, може, не все я втямив із того, що ти про-
читав. Бо моя латина не така смачна, як у пана
Пенкальського. Знав я його трохи. Ходив Пенкаля по
дворі своєму з гордо піднятою головою. Бо – вчений.
Умів латиною вірші писати.*

*Заказав ти йому поему велику сотворити – щоби
до Вергілієвої “Енеїди” була подібна.*

*Пан Пенкальський старався. Навіть, казали, з
поляка русином став.*

Та чого б не старатися? Мав нагороду добрую.

Не міг я втямити – як то: за гарно підібрані слова

така шана і плата. Через свою простоту душевну навіть запитав про це Пенкалю. Тоді якраз напідпитку був – сміливим сам собі здавався.

Сиділи ми з паном Пенкальським у шинку. Мене він не цурався. Хоча не рівня я йому був. Пенкаля – викишатлціоний. А я – маляр-богомаз.

Правда, він приходив і дивився, як я малюю. Казав: гарно. А ще казав: мені вчитися треба. Заводив зі мною розмови. Мовляв, маю їхати до країв німецьких, до влохів. І казав латину вчити. Навіть трохи у цім ділі пособив.

Отож, коли я запитав Пенкальського, за що його працю пійтську так цінують, він розсміявся. Почав читати вірші. На пам'ять мене змусив їх виучити – але то було потім, коли я студіював у нього латину. А зараз у брудному шинку з уст Пенкалі, наче п'янкий трунок, лилася поезія:

“Світлий дар богів – поетичне слово,
Їхнє дитя, гомінке й солодке,
Кажуть, лине ввись, дев'ятьом небесним
Сферам співзвучне”.

“Про що це?” – запитав я. Він розтлумачив, переклав, як умів, на мову руську з латини.

Дивно мені стало: “Хіба слово може бути даром богів?”

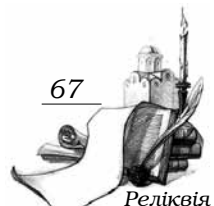
“На початку було слово, – відказав Пенкаля. – Проста істина. Ви ж, русини, не розумієте цього. Лише князь Костянтин почав розуміти”.

Читав Пенкаля далі вірші й тлумачив їх:

“Пустка нині там, де стояла Троя,
Де колись цвіли семибрамні Фіви,
Де, було, стрімкі владарів гробниці
Неба сягали.

Хто б то чув про міць владарів могутніх,
Хто б сьогодні знав про вождів діяння,
Хто б згадав про них, коли б віщий лірник
Їх не уславив?”

“Це ти написав?” – запитав я Пенкальського.

“Ні, – сказав він, – та ці слова стали моїми”.

...Уже кілька літ, як Пенкалі немає. Пішов у вічність. Та пам'ять про нього є. Читають його вірші про війну Острозьку.

Певно, аби в пам'яті людській зостатися, треба не лише щось велике содіяти – але і щоб про те написали, уславили його.

Тому і взяв Пенкальського князь Костянтин на службу.

А тепер мене закликав. І я його лик малюю.

– Над чим задумався, Йване? – чую питання.

Знизую плечима, відказую:

– Над тим, як люди зостаються в пам'яті людській.

І проронив князь слова, котрі для мене дивні були: “Людська пам'ять не завжди єсть справедлива”.

Подумалося: “Чому?”

Однак мій пан не хотів говорити про це, волів – про інше.

– Вперше до Києва я приїхав, коли ховали отця мого. Цей град видався старим, сивим, старозавітним.

“Тут гроби предків наших, – нагадувала мати. – Їх треба шанувати. Тоді шануватимуть нас”.

Мати повела мене в монастир Печерський.

“На цій святій землі, – сказала, – отець заповідав поховати його брenne тіло. Тут упокоївся його прадід Феодосій”.

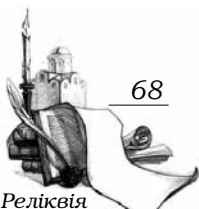
Знову на пам'ять спадають слова поета:

“Є на Русі в нас чимало чудес, є й у Києві славнім,
Ними гордиться й усім радо покаже він їх.

Глибоко там під землею побачиш великі печери,

Знайдеш гробниці старі, в них давньоруських князів...”

Мати вела мене, малого, підземеллями печерними. Іноді ширшими, іноді дуже вузькими, де навіть двоє чоловік не розминулися б. Часто вона згинала голову – такою низькою була стеля. Тра-

плялося, що перед нами з'являлося кілька ходів. Можна було легко заблукати. Та чернець, який ішов перед матір'ю, прямував не задумуючись. Знав ці печери як свої п'ять пальців.

У наших руках миготіли свічечки. А темрява з усіх боків обступала. Я боявся – мороку, тісняви, навіть боявся вдихати на повні груди повітря. Здавалося, забракне його. І я не вийду звідси, тут мене замурують, як тих ченців, що скінчили життя своє в затворі.

Потім це минуло. З'явилося якесь просвітління в душі, пошанівок до тих монахів, які жили в монастирі Печерському, жилися черствим хлібом і водою. Сильна віра була в них. І в серці вони шукали Бога.

Серед них був мій предок!

Чи міг би я зробити так, як він? Хто знає... Знадто я люблю сонце, безкрає небо і майже безкраї наші ліси. А може, мій предтеча теж це любив. І, може, з часом ця любов минула. Захотілося іншого життя – монастирського.

Ми йшли повільно, боялися порушити спокій святих угодників. Зненацька налетів вихор і загасив мою свічку. Я вхопився за руку матері. Забоявся, що лишуся в цьому лабіринті печер. Мати обійняла мене рукою, як птаха прикриває крилом своїх діток маленьких.

“Тут починає твій прапрадід”, – промовила вона й перехрестилася.

З якими мислями прийшов Федір до монастиря Печерського? Його теж вели цими печерами, показували. Ось тут лежить Чобіток – добрий, сильний воїн. Коли вороги напали на нього – не мав він зброї, ухопив чобіт і почав неприятелів ним гамселити. І повбивав ним їх. “Я теж убивав”, – думав Федір.

А тут, показують далі, у кам'яній труні двоє приятелів лежать. За життя вони душу один одному ладні були віддати. І ось один з них поїхав – далеко-далеко, і надовго. А другий, не дочекавшись приятеля, помер. Коли повернувся чоловік з

Федір Данилович Острозький
(1360-1446),
князь, Луцький воєвода

країв чужих і побачив свого похованого друга, то сказав йому: “Ми ж за життя дали один одному обітницю, що лежатимемо разом у труні. Я – з правого боку, ти – з лівого. Чому ти ледь не все місце зайняв, і мені немає, де лягти”. Почув те мрець, посунувся, увільнив місце на правій стороні. Приятель ліг туди й заснув вічним сном.

Показували Федору моці, із яких капає цілюща олива. І стовп, що стоїть біля того місця, де земля поглинула святого Антонія. Оповідають, якщо на ніч прив'язати до цього стовпа хворого, він одужає.

Багато ще див є у монастирі Печерському.

“Хочу тут лишитися, – сказав Федір. – Бо незвична місцина ця – гори, печери, Дніпро. Чую – хтось говорить мені: “Зостанься”.

І промовив князь: “Скину пишне одягання своє, і пояс, і меч. Одягну чорні ризи і клобук чорний. Буду праведне життя провадити. А дасть Бог – упокоюся тут, поглине мене сія земля, як і святого Антонія”.

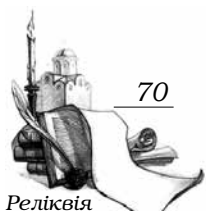
І сталося це. Замолив чернець Феодосій гріхи князя Федора. А чи замолив гріхи предтеч своїх на престолі князівському? Й нащадків?

– Ти щось чув, Іване, про мого предка Феодосія, в печерах Печерських похованого? – запитав я маляра.

– Кажуть, він був святою людиною.

Може, й так. Тільки що таке святість?

Таїна! Як і чуда, що творяться біля мощей святих.

...Що я відаю про свого прапрадіда?
Був добрим войовником – так розповідають. Князем-господарем на землі Волинській.

Захищав зі своїми воями й Литву. Коли німці-хрестоносці з Конрадом Валленродом на чолі підійшли до Вільна, став на оборону столиці литовської.

Уявляю, як вишколені рицарі б'ються на стіні Віленського замку. У них добра зброя – лати, мечі. Та й військові хитрощі знають.

А волинці, литвини? Куди їм до хрестоносців. Виучка не та. І бронь не найліпша.

Стоїть князь Федір на валах із воями своїми. Не раз стріла пролітає біля вуха його. Не раз б'ється на мечах з рицарями-відчайдухами, що лізуть на стіни замкові. І заглядає йому в очі смерть.

Ще один день проминув. Хрестоносці відступили. Чи надовго? Завтра знову почнуть штурм.

Кажуть Федорові: до воріт під'їхав якийсь рицар. Хоче говорити з тобою, княже. Його магістр, вождь хрестоносців, прислав.

Що ж, треба послухати посла.

“Хочу з тобою, князю, говорити наодинці – в чотири ока”, – проказує посланець по-руськи.

Дивно. Але нехай. Зачиняються в палаті.

“Звідки мову нашу знаєш?” – питає князь.

“Єсмь русином”.

“То чого з німцями проти нас пішов?”

“Ми – Христове воїнство. Серед нас не тільки германці, є й поляки, прусси, литвини...”

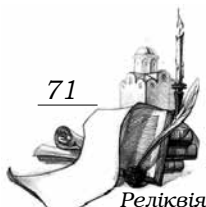
“Бог кожному народові дав землю – аби вона його годувала, – рече князь Федір. – І народ мусить боронити її від зайд”.

Почервонів рицар, налилися кров'ю очі його.

“Ми боронимо мечем віру. І несемо її до поган”.

*Монах Феодосій
Києво-Печерського монастиря*

“А хіба віра без меча безсила?”

Хрестоносець змовчав, зітхнув важко.

“Хіба я поганин? – розгнівався князь. – Теж християнин. І воїни мої – християни”.

“Ви не так віруєте”.

“Ти знаєш – як треба?”

Рицар стиснув кулаки, зціпив зуби.

“Не про це хочу говорити, княже”, – озивається тихим, ледь не лагідним голосом.

“Говори”.

“Відаєш бо: сила на нашому боці”.

“Сила – то ще не правда”.

“Ми заповнили землю пруссів, далі буде Литва, Польща, Русь...”

“Чим хвалишся, крижаку?”

“До нас прийдуть люди з цих земель”.

“Хочеш, аби я був серед них?”

“Здай Віленський замок – Конрад Валленрод віддачить. Дасть гроші! Матимеш землі, людей, честь!”

“Честь зрадника?”

“То не зрада – піти на службу до іншого пана. Чим тобі милий князь Вітовт, якому служиш? Він же не ваш, не русин. Хіба той литовець кращий за Конрада Валленрода?”

Князь Федір скривився. Рицар же не вгавав:

“Ким би я був, лишившись на Русі? Сидів у якійсь великій глуші. І ти сидітимеш, князю!”

“Така моя доля”. Федір насмішкувато дивиться на посланця.

“Дурень”, – виривається з уст рицаря.

“Що ти сказав?”

Хрестоносець мовчить.

“Повтори!”

Мовчанка.

“Боїшся?”

“Не боюся нічого. Я сказав: ти – дурень. Дурень! Чуєш!”

Утратив князь самовладання, вихопив меча, ударив рицаря, нанісши рану смертельную.

Перед кончиною той здивовано глянув на вбивцю. А уста проказали: “Як? Безоружного?”

Мить, друга – тіло рицаря здригається. Ще мить. Не рухається, ніби задерев'яніло.

Князь кличе слуг, щоб забрали мертвяка.

– Федір Острозький, у чернецтві Феодосій, – кажу голосно, – був нашим молитвеником.

Пензель торкається полотна. Як виглядав Федір, коли постригся в ченці?

Мав чорного клобука, сиву бороду.

Князеві Костянтину я теж намалюю бороду таку. А вмiсто клобука – чорну шапку.

Що робив Федір після того, як винесли мертве тіло посланця?

Пішов до каплички, почав молитися.

З якими словами, думами звертався до Бога?

Гріх убивати посланця. Навіть ворога! У нього – своя правда. Як і в кожного з нас. Посланець ніс мир – навіть ціною зради.

А може, то невелика ціна – зрада одного чоловіка? Мир завжди ліпше війни.

Князь Федір заплутався.

Чи простиш мені гріх, Господи? Зробив його зопалу, не помисливши? Невже ходитиму без прощення?

І видалося князеві Федору, що сидить у бойовому обладунку на коні, а коня за вуздечку веде чернець. Воїн же покiрно слiдує за ним.

То знак йому?

“Боже, якщо подаруєш ще дні на цій землі, якщо лишуся живим після кривавих битв і матиму здоров'я добре – піду в монастир, у затвор”.

– Я часто буваю в монастирі. Днями пощуся, молюся.

Але ж то несправжнє чернецтво!

– Князь Федір, – пригадую, – піклувався не лише про храми православні. Приймав у себе ченців-домініканців, дозволив їм закласти свій кляштор ув Острозі.

*То й що?
Хіба Бог лише в церкві православної?
Бачив я великі собори у землях чужих – у Польщі,
Чехах, Німцях. Високі вони, шпильясті! І люди там не
менше Богу моляться, ніж ми.
Але...своя віра миліша.*

Чому князь Федір таке учинив? Чому пустив домініканців на землі свої?

...Знову бачу вежі Віленського замку. Хрестоносці з якимось озлобленим завзяттям ідуть на приступ. Летять камінні ядра, хмари стріл. З одного і з другого боку падають воїни.

“Загинути на полі брані для воїна честь велика, – міркує Федір. – Але чи не забагато тої честі? Ще трохи – і лишимося без людей”.

Час пливе, як розтоплена криця. Червоніє захід. І червоніє земля. Скоро сонце піде на спочинок.

Хрестоносці припиняють штурм. Ходять, збирають трупи побратимів. Ксьондз у чорній сутані відспівує їх. Тут же, неподалік, віддають загиблих землі.

Князь Федір стоїть на замковій вежі, дивиться вниз. “З праху земного вийшли – у прах земний обернуться”. Поряд – його вої.

Хтось промовляє: “Собаки!”

Князь перечить: “Люди!”.

Федір не здав Вільна. Конрад Валленрод відступив. А Вітовт подякував князеві за вірну службу.

...Вся добре. Федір Данилович з воями, багатими дарами вертає у володіння свої, у домоначальний Острог. Та щось ятрить йому душу. Не каже він про це нікому.

Минають дні, місяці.

В Острог приходять католицький мніх – Ян із Чехів. Просить, аби дозволили кляштор домініканський закласти.

Князь дивився на ченця. Той говорить до нього зрозумілою мовою і має бороду, як наші православні отці.

“Чому, – запитав Федір, – ти полишив життя світське?”

Підвів чернець очі.

“Світ цей, – каже, – то тлінь. Немає нічого певного в ньому. Сьогодні живе чоловік, а завтра... Та є у нас душа – нетлінна”.

“Душа?” – перепитав Федір. І замислився.

“Хай ліпше я постраждаю тілесно, а душу убережу,” – говорив мніх.

“Може, й так, – кивнув головою князь. – Легко вірити, та нелегко віру сповняти”.

Пригадалося Федору – і обітниця стати чорноризцем, і як під Вільном ксьондз відспівував рицарів-хрестоносців. Вони теж мали віру...

“Добре, – пообіцяв мніху, – дам закласти тобі кляштор”.

На другий день князь зібрав своїх синів – Дашка-Данила, Андрія, Федора, Дмитра, Василя.

“Старий я, – сказав їм, – пожив на світі доволі.

Пора про душу подумати. Піду в монастир – до Києва, у печери. То свята земля”.

Сини хотіли перечити. Але хіба можна проти волі батьківської йти.

“Ви уже вирости – сильні, дужі. Час хліба вояцького скуштувати. Не осоромте свого гнізда князівського!”

– У Федора, – кажу, – було славне потомство. Відчайдух Дашко, який служив великому князю литовському Свидригайлові. Коли того польський король Ягайло ув'язнив у темниці замку Крем'янецького князя, Дашко звільнив свого пана.

Пригадує гори Крем'янецькі.

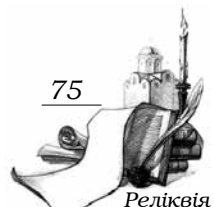
Стоять високі – як велетні на сторожі. Лісом, чагарями укриті. І замок Крем'янецький на горі з мурами міцними. Чужинцю нелегко туди потрапити.

Дашко потрапив... У нічку темною разом із нечисленними воями прокрався гірським схилом. І хай на вежах вартує сторожа. Дасть Бог, не примітить їх.

*Замок королеви Бони
у м. Кремені.*

Художник Наполеон Орда. ХІХ ст.

У вартового злипаються очі. Північ уже. На небі – ні зірки, ні місяця. Щось стукнуло. Начебто металеве. Розкрив вартовий очі. Тиша. Може, приснилося, вчулося. Буває. Схиляється голова вартового на груди. І сниться йому гарний сон.

Не чує, як по линві, зачепленій гаком за стіну замкову, вибирається один вояка, потім другий... Не чує, як підкрадаються до нього. Як до горла підносять лезо ножа. Ще мить – і кров бризкає на одягу.

Далі вої, сховані темрявою, пробираються до темниці, де сидить Свидригайло. Гвалтовно нападають на вартових, ті не чекають, що хтось учинить таке.

Свидригайло – на волі. Оточеного з усіх боків його ведуть по замковому подвір'ї. Проводять.

Сторожі біля воріт немає. Перебита. Ворота відчиняються. Скриплять. Хтось прокидається. Не розуміє, що діється. Пізно вже...

Біля воріт чекають коні. І мчать вони, летять. Легко їм бігти з гори замкової. Спробуйте, доженіть, упіймайте князя Дашка Острозького і великого князя Свидригайла!

– А Федір, – оповідаю далі, – що був названий іменем батька свого!.. Слава про нього гриміла далеко за межами землі нашої. У битві Грюндвальдській проти крижаків, як і отець його, звитяжив.

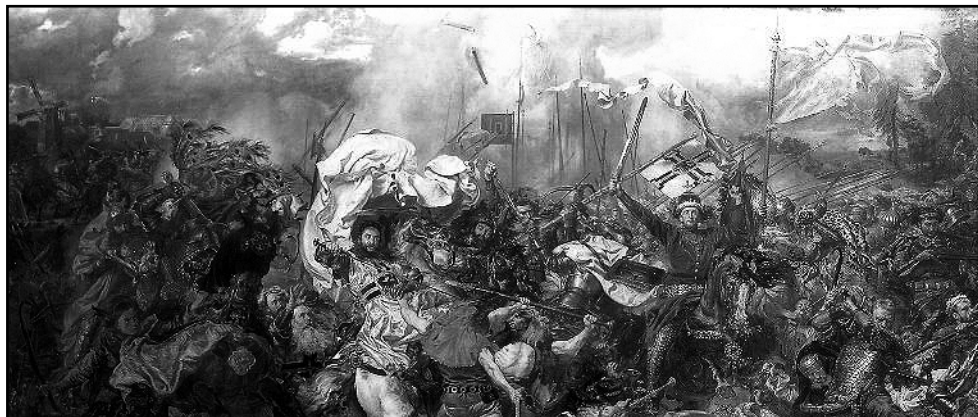
Тоді дві потуги зійшлися на полі поблизу сільця Грюнвальд – Зеленого Лісу по-нашому. Там, у Пруссії, кажуть, все зелене, як на нашому Поліссі.

На одному боці – крижаки, закуті з ніг до голови в залізо, з молодих літ у військовій справі школені. З іншого – різний люд: поляки, русини, литовці, навіть татари.

Сам магістр ордену Тевтонського вів хрестоносців у бій. Напирали вони своєю міццю. Здавалося, ще трохи... Та не вистачило моці в рицарів. Почали їх поляки, русини, литовці тіснити, брати в лещата. Обороняючись, тевтонці оточили себе возами – як муром. Не допомгло. Тисячі їх поклали голови на полі брані.

Пробувши кілька днів біля Грюнвальду, об'єднане військо королівства Польського та Великого

Грюнвальдська битва. Художник Ян Матейко

князівства Литовського рушило до серця тевтонів – замку Мальборк. Йшли туди і князь Федір, і його син Федько. Дивувалися, бачачи в землі пруській стільки кам'яниць – замків обронних, великих костелів, що теж при потребі могли людей прихистити. Думали: нам би такі. Тоді б ніякий татарин не був страшним.

...Мальборк. Дивилися вої на фортецю. Такого вони ніде не бачили. І такого ніде нема. Уже обійти замок Мальборкський – скільки часу треба потратити. А рів, який оточує його, а мурі...

Навіть не знаєш, як до них підступитися. Хіба що облога довготривала примусить тевтонців здатися. Ніхто їм на поміч не прийде.

Однак воїни ремствують. Багато серед них людей простих, що живуть працею своєю. Скоро настануть жнива, про урожай треба подумати. Військо на очах тане.

Оборонний канал Мальборкського замку – столиці Тевтонського ордену. Справа – оригінальна стіна, що простояла у воді з XIII ст.

Облога припинена. Федори, батько й син, їдуть додому. “Не такі вже й сильні рицарі німецькі, – каже Федір-молодший, – можна їх перемагати”. “Можна”, – киває головою старший. “Я їх перемагатиму”, – обіцяє син.

– Через кілька літ молодий Федір подався до Чехів. Там під рукою Яна Жижки воював проти німців у війську гуситському. На Острозі князем лишився Василь, прозваний Красним – бо гарним був із лиця.

Пригадується оповідка (давно її чув, здається, ще в дитинстві) про князя Василя. Почав він будувати собор на Галиновій горі в Острозі. Та жадібний був. Свої скарби в землю ховав – аби ніхто не знайшов.

Прошей на собор не вистачило. Збудував лише одну стіну – північну. Та й ту перетворив у мур оборонний.

Розгнівався Бог на Василя. Зробив так, щоб князь забув, де заховав скарби.

Шукав їх Василь, шукав, а не знаходив. Тоді зібрав духовенство, наказав йому, аби воно обійшло хресним ходом замок. Помогло це. Знайшли скарб, почали копати. Уже й докопалися. Під заступом почули дзвін золота. Однак зненацька налетів вітер (та що вітер – справжній буревій), смерчі крутилися над землею – і засипали скарб і копачів, що відкопували його.

З того часу раз на рік, у той день, коли вітер засипав нещасних копачів, вони оживають. І намагаються відкопати себе. Тоді на Галиновій горі чути стук, шум від розкопування землі. Десять опівночі копачі доходять до поверхні. Та пізно вже. Настає нова доба. Й земля знову поглинає нещасних...

– Василь Красний збудував церкву Богоявлення, укріпив замок Острозький. Багато твердинь спорудив у краї Волинському – щоби боялися вороги-чужинці.

– Міг набудувати більше... – промовляє маляр.

Я не серджусь. Що він розуміє? Молодий.

– Судити чоловіка, – кажу, – треба не за те, що він міг зробити (то один Бог відає), а за те, що зробив.

Не так.

Кожному Бог дає талан.

І як чоловік скористається цим таланом, таку й заплату від Бога отримає.

– Князя Василя поховали у церкві Богоявлення, збудованій ним.

Там поховують і мене. Адже я теж – Василь. І де мені лежати, як не в соборній церкві свого домоначального граду?

– Після себе мій прадід залишив двох синів. Іван отримав Острог і продовжив рід Острозьких, а Юрій поклав початок ще одному могутньому волинському роду – Жаславських.

Що я знаю про свого діда Івана? Помер задовго до мого народження. Щось оповідала про нього мати, старі слуги. Говорили, ніби він був добрим воїном.

– Дід Іван, – кажу, – не раз громив татар – під Теремлю, Красиловом. Талант його перейняв мій отець.

А ти, князю, який талант перейняв?

Чи, може, закопав його, як і князь Василь злото своє?

Що скажуть про тебе покоління прийдешні?

Уже й обід.

Хай іде маляр, відпочине. І я відпочину.

...Від споминів, розмов.

Приносять страви – пісні. Великий піст почався.

Скоро мине зима, настане весна. Прийде світле воскресіння Христове.

І кожен з нас воскресне – колись. Тільки не кожен жадає воскресіння. Бо ж треба отвіт держати перед Богом.

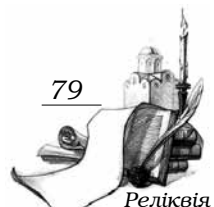
А що скажу я, коли постану перед ликом Його?

Страви парують. Та не хочеться торкатися їх. Як і не хочеться жити.

Ні, жену цю думку від себе. Предки ще зачекають. Трошки!

Хай намалює маляр мій лик. А там...

Беру шматок риби – смаку не відчуваю. Беру хліб – так само. Запиваю водою – джерельною. В Острозі добра вода.

Піст! Може, піти в монастир, очиститися? Я завжди це роблю перед Паскою. Треба і серед суєти нашої знаходити час для Господа.

Страви зі столу прибрані.

Злипаються очі. Це – не сон. Так собі – дрімота. Чую, що робиться навколо мене. Заходить маляр, бере пензель. Певно, домальовує мою сиву бороду.

Бачу свого батька. У нього теж сива борода. Ми так схожі один на одного. Лише в нього лице худіше і зморшками порите.

Стоїмо на Дніпровому березі, високій-превисокій кручі. Здається, ступиш крок – і полетиш.

Отець бере мене за руку. Нічого не каже, веде за собою. Ось печера. Крокуємо в той бік. Не хочеться йти. Зупиняюсь. Відчуваю, як батько відпускає мою руку. І йде далі, поки не зникає в печерній темні.

Може, справді ми живемо в печері і не бачимо правдивого світла – так навчав язичницький філософ.

Відкриваю очі. Яскраве світло залило кімнату. З-за хмар визирнуло сонце. І чи правдиве це світло, чи ні – а чоловік радіє.

– Коли я змужнів, то взяв ймення свого батька, – веду свою оповідь.

Для чого ти це зробив, князю? Чоловік міняє ймення, коли йде в монастир. Ти ж не пішов.

Назвавшись Костянтином, хотів дорівнятися до батька свого?

Хотів сказати, що ти (і лише ти!) наслідуєш спадок дому Острозьких?

А, може, це ім'я значило для тебе щось більше? Хотілося тобі, княже, дорівнятися до імператора Костянтина, за часів якого віра христова утвердилася в Римській державі.

Ти уявляв себе імператором – владарем велетенського панства, ймення якого – Русь!

Кажу:

– Король Жигимонт Август дав мені уряд воєводи київського. Чим було це моє воєводство?

Безкраї землі. Не менше воно, ніж королівство Польське. Тільки люду – жменька. І спокою нема. Ходять по цій землі татари, як у себе вдома. До Києва їм – рукою подати.

Вкотре пригадую слова поета:

“Ти на плечах своїх, Києве, видержав орди татарські,
Відсіч не раз ти давав скіфу, що луком гордивсь.
Часто ще й зараз на мури твої вороги нападають,
Нині гасають кругом орди на нивах твоїх”.

– Мав я ці землі боронити, замки ставити.

Хто володіє Києвом, той владарює на Русі?

Уголос читаю вірші поета:

“Знайте всі люди, що Київ на Чорній Русі важить стільки,

Скільки для всіх християн Рим стародавній колись”.

Отож-бо...

– Не скажу, що я любив Київ. Зрідка бував у цьому місті. Звик до Волині, рідного Дубна, пізніше – до Острога.

Ти, князю, домосід. Не хочеш, як твої пращури, шукати слави в чужих краях, завойовувати їх.

Такі люди не будують імперій.

– Київ... Його можна не любити. Але це місто богохраниме, де церкви, монастирі. Тут упокоївся мій родитель. Я мав оберігати його прах. Тіло отця лежало в церкві Успіння Пресвятої Богородиці, у монастирі Печерському.

Був я колись у тій церкві. Бачив надгробок Костянтина Івановича, князя Острозького. Незвично він виглядав у храмі православному. У нас таких надгробків не роблять. Лише в католиків їх можна

**Надгробок князя Костянтина Івановича
Острозького в Успенському соборі
Києво-Печерської лаври**

побачити – у Польщі, Німеччині.

На надгробку, витесаному з каменю, ніби жива людина лежить. Повернулася на бік, оперлася на лікоть і підклала під голову правицю.

Довго роздивлявся я те чудо. Чоловік, що витворив його, був великим мастаком.

Та ось біля мене, наче мара, пройшов чернець. Його уста проронили: “Ідолопоклонство”.

Стало сумно. Невже краса – ідолопоклонство? А захланність – блаженство?

Нехай говорять! Я дивитимусь. І насолоджуватимусь.

На голові князя – визолочена корона, на грудях – такі ж ланцюги. Він – король! Наш руський король.

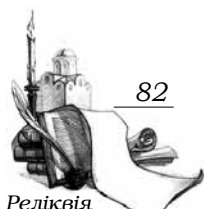
Мені сперло груди. Русь – живе! Вона має своїх монархів.

– Майже через півстоліття по смерті батька я поставив йому надгробок.

Хіба то був пам'ятник тільки отцю твоєму? Хіба не собі ставив ти постамент? І не себе хотів увічнити?

Зрештою (так подумалося мені), ти воздвигнув пам'ятник нашій Русі – зневаженій, упослідженій, але живій.

– На надгробку я наказав вибити слова: “Бог наш у Трійці – Отець, і Син, Дух Святий, у єдності шанований. У літо від створення світу 7038 року і від Різдва Сина Божого 1530 представився благо-

вірний і христолюбивий, яснесоцевний і вельможний князь Костянтин Іванович Острозький...”

Перевів подих. На Русі князів, княжат доволі. Та не всі такий родовід мають.

– Ще я написав такі слова: “...у всій Русі славен, син роду князів руських”.

Руських!..

– І ще: “...воевода Троцький, гетьман Великого князівства Литовського”. Мусять відати люди, які високі становища обіймав мій предок. Був другою після великого князя персоною в державі Литовській.

Чи не забагато марнославства, мій пане?

Далі кажу як по-писаному: “...сий у мужності храбро сливучий. Він же від млада до старості з вірою служачи, немало великих битв виграв, усього 60, а більших три – на Білій Церкві, біля Орші й на Гольшаниці-ріці”.

Про ці битви склали оповіді, співали пісні.

Правда, не лише перемоги були в житті батька мого. Були й поразки. “Ще у великому ув’язненні сидів 7 літ” – і ці слова були на надгробку кам’янім.

Та в’язниця в краях чужинських не зламала отця. Він утік. І прийнятий був з пошаною у вітчизні своїй. І “потім від государя вітцем був названий” – це теж я наказав вибити в камені.

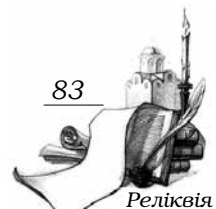
– “Життя своє скінчив у 70 літ з великою жалістю й плачем людським” – то були останні слова на плиті.

Проказав я це і замислився: а чи можна оповісти про життя людське у короткій епітафії.

Ті життєписи, які довелося читати, були плетінням гарних словес. Хай там написана правда. Але правда не вся. У ліпшому випадку – та, що лежить на поверхні, а не та, яка ховається в потаємних мислях.

А що напишуть про мене?

– Про гетьмана, знаю, багато писали, – озивається маляр.

Пам'ятаю, Пенкальський показував товсту книгу хронік. Читав її уголос. Про Костянтина Івановича, князя Острозького, читав. Казав із захватом: “Ось би про такого мужа поему скласти!”. І брався за перо. Воно легко ковзало по аркуші паперу.

Потім просив мене: “Послухай!” І я слухав.

“Ось Костянтин, що Олімп нам послав його, військом звитяжним

Славу дідів відновив і колишні батьківські мистецтва.

Воїн який він і скільки здобув перемог він славетних,

Свідчить про це його слава, що скрізь розійшлася в народі,

І Борисфен-ріка, що усіма управляє річками,

І Березина, ріка повноводна: ходив він в походи

На ворогів, щоб помститись стократно Московській державі.

Скільки разом він блискучий свій меч замочив кров'ю, то скаже

Ось Ольшаниця, а знов про відвагу хороброго серця

Свідчать розкидані трупи ворожі по нивах широких”.

– Правду мовиш, – кажу маляреві, – про мого батька багато писали. Та не стільки руські літописці, як чужоземні. Мацей Стрийковський називав мого отця другим Аннібалом, Пірром та Сціпіоном.

Наші книжники так не вміють писати. Простаки вони!

– Батько мій багато воював із татарами. І з московитами – теж.

Із татарами важче на полі брані. Жваві вони, налітають, як буревій. Та битися з ними не здригнеться рука. Бо ж невірні вони, магометани. А московити – ніби свої, православні.

– Отець зазнав ганебного московського полону.

Хоча незворушне в тебе, князю, лице, але ось голос... Видається: чую в ньому біль великий.

– Військо мого отця розгромили московити на річці Ведроші. Чи була в цьому його вина, чи інших – не відаю. Батько казав: зрадили нас литовці, відступивши з поля бою, і тоді військо московитів оточило моїх воїв з усіх боків, почалася різня. Багато знатних панів потрапило в полон.

Як почував себе князь серед полоняників? Учора – гетьман! А сьогодні – хто? Може, думав: краще б полягти на полі бою, ніж таку наругу зазізнати.

Оповідую далі. На душі гіркота.

– Руки моєму отцю вивернули назад, залили оловом, ноги закували – наче він тать якийсь. Отак і везли... в Москву. Вона, кажуть, сльозам не вірить.

Різне розповідають про це місто, про державу Московську. Хтось її хвалить, хоче туди їхати. Думає слави, грошей здобути. Як царевич Димитрій. Хтось, навпаки, утікає.

– Минали дні, а батька мого не відпускали. Хоча Литва й Москва замирилися, обмінялися полоняниками. Отця і далі стерегли. Навіть вивезли з Москви у Вологду, подалі від кордону литовського.

– Чому?

– Хотіли, аби він служив князеві московському – спочатку Івану, а по смерті його Василю. Батько бачив: з полону йому не звільнитись. Потребно до обману вдатися.

– Гріх то є.

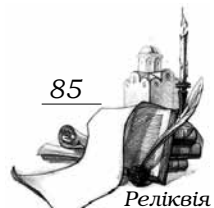
– Буває, між неволею та гріхом обирати треба.

Який же вибір кращий? Гріховний?

Чи не ліпше змиритися з долею? Якщо тебе б'ють у праву щоку...

Маляр малює. А я бачу отця.

Він – у кам'яній палаті. Ще не старий, але роки неволі далися взнаки. На лиці – зморшки. І сивина у волоссі.

Біля отця – чоловіки в чорному. Чинно сидить на лавиці митрополит московський Симеон, ще тут є владика Трифон, архімандрити, ігумени.

Підсовують батькові грамоту: “Читай”.

Костянтині Іоановичу, віднині маєш служити великому князю московському і князевим дітям. Служити до кінця живота свого. Не від’їжджати нікуди від государя. Добра своєму государю та його дітям хотіти – всюди і в усьому. Ніякого лиха для государя не замишляти, не чинити хитрощі.

Якщо ж ти, Костянтині Іоановичу, порушиш присягу, вільно тебе скарати на горло, і не буде на тобі милості Божої, і Пречистої Богоматері, і усіх святих ні у цей вік, ні у прийдешній.

Віднині, Костянтині Іоановичу, ти раб государевий.

“Чи приймаєш, княже, присягу?”

Отець важко киває головою.

“Цілуй хреста – животворящого”.

Отак, віднині батько служитиме великому цареві московському, забуде роки неволі, приниження. Свобідним чоловіком стане. Хоча яка в Московії свобода?

“Служитимеш православному государю! Не віровідступнику. І буде тобі спасіння, і життя вічне, і благо”, – рече митрополит Симеон.

Благо, блаженство...

Холодний хрест торкається отцевих губ. “Отче наш, нехай збудеться воля твоя! – шепоче батько. – Ти бачиш, як сподіялось це”.

– Мій батько присягнув государю московському Василю. Що робилося тоді в його душі – один Бог відає.

Бог усе відає. І відплачує...

– Просив отець у Богородиці порятунку.
Молився:

“Пречистая Діво! Заступнице роду людського. Ти допомагаєш бідним, нещасним. Твоє серце – добре. І милосердя твоє – безмежне.

Допоможи рабу божому Костянтину.
Освободи мене з неволі. То ж не так багато прошу!
Адже чоловік роджений вільним. І у волі прова-
дити життя своє хоче.

Забери, Богородице, з цих країв – холодних, не-
привітних. Поверни на милую батьківщину.

Хочу напиться води з її джерел. Хочу наслуха-
тися шумовиння лісів. Хочу впасти на землю, за-
ритися в траві.

Пречистая Діво!..”

– І Богородиця допомогла? – питає маляр. Але
якось непевно.

– Допомогла!

Мого отця послали на Сіверщину. Був то пів-
денний рубіж Московської держави. Сюди часто
наїздили татари, з якими батько умів воювати. За
це вміння й цінували його московити.

Із Сіверщини – рукою подати до кордону литов-
ського. Батько знав: з нього не зводять очей. І хай
у його жилах тече князівська кров, і має він землі
у Московській державі, і сидить у боярській думі,
радить самому великому князю; він – холоп госу-
даревий. І тут, у Московії, ніхто нікому не довіряє.
На страхові все держиться, на недовірі.

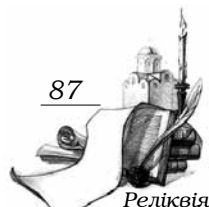
Нічого, думав отець, не раз у битвах перемагав
ворога хитрістю. Тут теж хитрість стане в пригоді.

Одного ранку воїни полку, яким командував
мій батько, не знайшли свого командира, а також
вірних слуг його. “Зрада” – це слово пронеслось
між рядами. Князь утік під покровом ночі. Ті, хто
мав стежити за ним, вирушили в погоню. Бо інак-
ше – буде їхня голова на пласі.

Свята неділя. Отець висилає слуг уперед. Сам,
переодягнувшись простолюдином, іде до сільської
церкви – на молитву.

Благенька храмина. Кілька десятків людей.
Насторожено поглядають на нього. Чужак! Звідки
він? Але – прийшов чоловік добрий, нехай.

“Богородице-Діво! – шепоче батько. – Дякую тобі,
що спровадила мене, грішного, й військо моє в зем-
лю цю пограничну. Дякую, що наслала ніч тем-

ную, і сон міцний на сикофантів, котрі наглядали за мною. Дякую, що допомгла одірватися од погоні.

Діво Пречистая! Наймолитовніше прошу: не дай погубити раба божого Костянтина. Даруй мені волю вольную. Бо не так багато літ маю. Не нажив ще потомства, яке рід мій продовжать. А чого вартий чоловік безпотомний? Як дерево усохле – нема на ньому плоду, і очей людських воно не тішить.

Богородице, заступнице! Допоможи ще трохи! Доведи під покровом своїм до границі”.

Погоня оминула церковицю. Сикофанти не думали, що батько в хвилину такую буде поклони бити.

Богослужба скінчилася... Отець осідлав коня. Укріпилося його серце. Він знав, що перетне кордон.

І перетнув.

“Я, князь Острозький, великий гетьман литовський”, – сказав він сторожі прикордонній. Його упізнали. Були там люди, що колись служили під його регіментом.

А далі... Далі була дорога до Вільна. Зустріч із великим князем. Ніхто не згадав батькові поразку на Ведроші.

– Батько відомстив за приниження, за роки полону. Розбив велике московське військо біля Дніпра, під Оршею.

Мене ще не було на світі, як відбулася ця кривава січа. Про неї багато говорили. Я ж лише слухав оповіді. Бачив трофеї, торкався їх. У Дубенському замку стояли гармати, привезені отцем. На них красувалися московські герби. А ще – заголовні літери імені великого князя московського Василя. Тут же, у замку, яко трофей дорогоцінний, хранилася позолочена булава. Говорили: її сам князь московський носив. Правда, на поле брані під Оршею государ не прийшов. Щось чуло серце його. Тому передав булаву воеводам своїм.

А Костянтин Іванович, отець мій, у тій битві порятував Велике князівство Литовське від полону-потопу. Ще трохи – і московити б засіли у Полоцьку, Новогрудку, Вільні... Вирізали б людей, а кого

пощадили, погнали б до Московії – як це вчинили колись із Новгородом Великим.

– Руські літописці описали це.

Узяв я ще одну книгу – нашими руськими письменами списану. І читаю:

“Так-то і в нинішнє врем’я
трапилося нам бачити
того доброго і хороброго воїна,
згаданого стратілата,
князя Костянтина Івановича Острозького,
найвищого гетьмана литовського...
І як прийшов до ріки Дніпра
під Оршею, градом кам’яним...”

Чи мав батько надію, що переможе в цій битві кривавій? Чи не станеться так, як на Ведроші? Московити тепер його жаліти не будуть. Не лише кайдани надінуть – голову відсічуть. Бо полишив їхнього государя, обітницю порушив.

Два великих війська стояли супроти по різних берегах Дніпра. Хто перейде ріку, дасть бій? Чи ніхто?

Отець порішив: хай буде що буде (долю не обманеш!). Переправлятимемося!

Під покровом ночі кіннотники перепливають Дніпро. Виходять на лівий берег. Обтрушуються. Холодна вода, студена. Бо минулося літо, осінь настала. Нічого! Воїни до холоду звиклі.

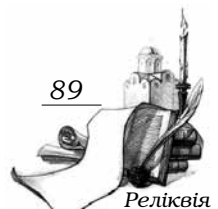
...Аби піхотинці через Дніпро перейшли.

Світає.

Дивляться спросоння московити на військо литовське. Дивуються. Що робитимуть литовці з тими великими бочками, які котять правим берегом. Одна бочка у воді, друга... Ланцюг бочок. На них дошки кладуть. Хе, так це ж міст.

Цим мостом ступають (тихо, обережно) піші вої. Навіть гармати котити починають і вози з усіляким добром.

Поглядає на це воевода Челяднин. Під його рукою зараз військо московське. “Може, вдаримо?”

– питають його. “Не зараз!” Посмішка блукає на лиці стратига. “Що мені половиця? Я хочу все військо розбити. Щоб Литва більше не піднялася”.

А вої литовські, руські, польські все йдуть. Несуть самопали, ручниці, штовхають важкі гармати. Гарну мають зброю. Не те, що московити зі своїми луками й бердишами.

Уже багато литовського війська на лівобережжі. “Ударимо?” – питають Челяднина. “Помолимося пресвятій Богородиці. Сьогодні її празник”, – каже воевода.

Моляться в таборі московському, і в таборі литовському.

Молиться мій батько – Трійці живоначальній, Миколі-чудотворцю, згадує стратигів минулого: хороброго Антіоха, Олександра Македонського. А найбільше згадує у молитвах Матір Божу: “Богородице-Діво... Помагала не раз мені битви вигравати, увільнитися з полону московського. Не дай знову у цей полон потрапити. Дай воям моїм силу та мужність, відвагу велику. Поможи, Богородице, численне військо московське одоліти. Землі наші від неприятеля увільнити”.

...Є картина, де битва Оршанська змальована. Не раз дивився на неї. Не відаю, чи малювали в нас раніше таке. Ікони – малювали, книжки розмальовували. А щоб на дошці зобразити армії, котрі у двобої зійшлися – не пам’ятаю такого.

Ця картина ніби оживала перед

очима моїми.

В отця – сива борода, обвислі вуса. І подобен він до імператорів ромейських – у порпуровій ферязі, розшитій спереду золотом; на шії – золоті ланцюги, збоку – дорога шабля. І кінь – булано-жовтий,

*К. І. Острозький під Оршею.
Фрагмент картини. XVI ст.*

укритий блакитною попоною. Зброя кінська – у позолоті.

Отець указує правицею на поле бою.

...Перед битвою об'їжджає військо, піднімає дух бойовий.

Що говорив воям своїм князь Острозький?

Може, таке. Хай московитів більше. Але воюють вони числом – не вмінням. Сунуть ордою. Думають: усе на дорозі своїй знищать. Їх – тьма. Та зброя в них дідівська. Але хіба лише в зброї справа? Ми – на своїй землі! Тут жили наші предки, тут їхні могили, і тут зростали ми. А ще, дасть Бог, зростатимуть наші діти. Хто боронить себе і землю свою – тому Бог помагає!

Скаче отець далі, військо своє оглядаючи. Ну, соколи, чому голови похилили? Розправте плечі!

Наперед війська виходить кілька молодців. На герць московитів кличуть. Зійшлися у двобої пару одчайдухів. Викрешує іскри їхнє ясне оружжя. Чия візьме?

Нічия?!

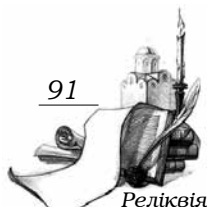
Посунула московська кіннота. Воєвода Голиця повів її. Натиснули московити на лівий край литовського війська, де кавалерія литвинська і руська стоять. Хотіли московити відрізати литовців від переправи – аби підкріплення до тих не прийшло. Та нелегко зім'яти литовську кавалерію. Військове щастя то на одному боці, то на іншому.

Здається, фортуна посміхнулося Голиці. Погано тримаються литвини, русини. Ще й чогось розступилися. Кинулися в прорив вої московські. Але...

Не чекали. Смертоносний вогонь зустрів їх. Вдарила із самопалів польська піхота, кіннотниками прихована. Піддалося московське військо, почало утікати.

“Агов, – крикнув отець, – тепер уперед. Будьте мужами! Наступайте – бо ворожі лави піддалися”.

Литвинсько-руська кавалерія жене московитів, врубується в лави ворожої піхоти, нищить другу лінію війська супротивника. Сам князь Острозький веде воїв у бій.

“І так своїх людей смілість показав,
як хоробрий рицар і вірний слуга свого господаря,
з тими велико-многоможними воями литовськими,
не щадячи самого себе...”

Та щось не те діється на правому боці литовського війська. Зім'яла його московська кіннота. Зраділи московити. Перемога! Почали гнати супротивників своїх. Думали ще й добром їхнім поживитися.

Гетьман бачить, як біжать московські вояки з радісними, переможними криками. Не спинити їх.

“Пора!” – твердо каже отець, піднімаючи свою правицю.

“Пора!” Це слово біжить, як вогонь. І... вибухає.

Московити стоять, наче вкопані. З гарматних жерл рветься вогонь і летять ядра – відривають руки, голови...

Такого не чекали. Як? У полі гармати? Де таке бачено?

Утікають московити...

Страх охопив їх. Тут ще вдарили польські панцерники з резерву. Відрізали передні частини війська московського від основних сил, оточили і притиснули московитів до ріки Кропивни, де багато ворожих воїнів смерть знайшли.

“...на велику можність люду супротивного
сягнули і вдарили,
і множество людей війська його
побили і смерті віддали –
на вісімдесят тисячів!”

Отак писав літописець, спілітаючи слова величальні.

Страшна картина відкрилася перед очима по битві:

“...забитих плоть звірі і птиці їдять,

По землі кості волочачи,

А втоплених водами риби клюють”.

Мені пригадалася пісня. Я чув її на далекому Поліссі. Пісня, як давня повість:

“Ой, у неділю пораненько

Взійшло соненько хмарненько,

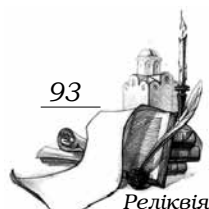
Взійшло сонце над борами,
Понад Селецькими таборами.
А в таборі труби грають,
Усіх воїв зазивають,
Стали ради відбуватися,
Відкіль Орші добуватися:
А чи з поля, а чи з лісу,
А чи з річки-невелички.
А в неділю порененько
Стали хлопці-п'ятигорці,
Коло річки на пригорці:
Палять разом з самопалів,
З самопалів од запалів.
Б'ють півсоткою з гарматів.
Москва стала нарікати,
Місце Оршу покидати.
А як з Орші утікали,
Річку-невеличку проклинали:
"Бодай ти, річко, сто літ висихала,
Як наша слава тута пропала,
Бодай висихала до скінчення світу,
Бо нашої слави вже ніту".
Слава Орші вже не горща.
Слався, пан Острозький".

У нас таких пісень не співають. Може, співали
колись, та забули. Багато що в нас забулося.

Війна є війною. Має переможців і переможе-
них. Нині переможець Костянтин Іванович, князь
Острозький. Порятував землі руські, князівство
Литовське. Державу порятував!

– Літописець, – кажу, – мого батька до монархів
дорівняв:

“За такий учинок
не тільки в тутешніх великих, столичних містах –
на них сидіти достойний ти, –
але й самим Божим градом Єрусалимом
достойний ти владіти,
мужності твоєї кріпость
від сходу до заходу чутна буде...”.
Закриваю книгу.

– А король польський, він же князь великий литовський, надав моєму отцеві право ставити печатку з червоного воску на своїх грамотах. Як особі монаршій.

Певно, хочеш, князю, аби я зобразив тебе, як батька твого. Та не все у світі цьому чоловік здатен зробити – навіть якщо дуже захоче.

Ти, князю, будеш на моєму портреті великим. Але не знаю, чи – дужим.

– Що скажеш, Іване?

– Моє діло не говорити – малювати. От якби я малював портрет вашого батька...

– То що?

– Зобразив би князя Костянтина Івановича на коні вороному, з булавою, із шишаком на голові.

Так, мій отець віддав добру частку свого життя війні. Мало думав про дім, про багатства.

Писав про нього лікар королеви Бони: “Був той муж цнотливий, мужній і фортуний...” А ще – “такий побожний у своїй вірі грецькій, що русини вважали його за святого”. Може, він і був святим – аскетом-воїном. “Мав прибутків близько 26 тисяч дукатів, окрім прибутків особливих, часто надаваних королем, однак цей пан усе витрачав на утримання й подарунки для жовнірів, тому залишилися по ньому великі борги...”

– По собі батько лишив добру славу. І – маєтності великі. Хтось мусив дати їм раду.

Звісно, князю, хто.

А слава?..

Слава – як дим. Чи як день теперішній, що минає. Чого варті подвиги, здобуті на благо чужинців. Чужаки їх скоро забувають. А свої?.. Просто не пам’ятають.

– Досить, – кажу маляреві, – буде ще завтра день. І позавтра... І хай це звичні дня. Щось мусить закарбуватися від них у душах людських.

Чорна барва. Варшава

Часом мені сняться ріки – великі, малі. Сниться Прип'ять під Туровом, Іква, Вілія, Горинь – ріки моєї Острожчини. Сниться величний Дніпро. Сниться і Вісла.

Не раз стояв я на берегах цих річок, бувало, перепливав через них лодіями чи переїздив мостами, як Вілію, Ікву.

Віслу бачив у Кракові, і у Варшаві теж. У Кракові вона менша, майже така, як Горинь під Острогом, у Варшаві – велика, достоту наче Дніпро біля гір київських.

До Польщі, столиць польських, Кракова, Варшави, не раз доводилося їздити. Бо наша Русь розгубила міць державну, котру раніше мала. Звісно, лишилися князі, що вели свій родовід від часів стародавніх. Але багато урядів повислизало з наших рук, як вода між пальцями. Урядували на землях наших князі литовські. Потім Русь київська, волинська до поляків відійшла.

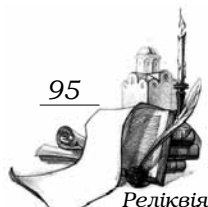
Хотілося мені того чи ні, а доводилося їхати за правдою до литовців, поляків – особливо тоді, коли судився з Беатою Костелецькою та її мужем Ольбрахтом Лаським.

З неохотою робив це, тільки з мусу.

Хочеться мені, щоб на моїй землі було окреме панство-державна. Щоб ні від кого я не залежав – ні від великого князя литовського, ні від короля польського. І щоб не їздив шукати правди до чужих столиць.

Старе місто Варшава

Бо хіба в моїх жилах не тече кров Володимира Святого, короля Данила? І хіба не звертався до мене езуїт Петро Скарга “королівська милосте” у книзі своїй “Про єдність костелу божого під єдиним пастирем”? Що це було – помилка друкарів? Чи ще одна хитрість езуїта? Певно, знав він мої мислі потаємні.

Із такими думами застає мене маляр. Поки він береться до пензлів, фарб, захотілося пожартувати.

– Ти чув, Іване, промову пана Мелешки на сеймі варшавському?

– Не моє діло, пресвітлий князю, на сеймах сеймувати.

– Мелешкову орацію добрі люди переписали. Вона з рук у руки передається. У мене теж десь є.

Дістаю папірчик – він на столику лежить. Читаю, аби розважитись:

“Надто вже надивився на все це, милостивії пани браття, і на тії нудні німецькі штуки, що на врьді; а коли ж те у них бувало: у сукнях перістих ходять і нічичи! Та вже і в нас змішалось, і польському так уміють говорити, і все лихе, буває, як можуть баламутять королями, панамі Речі Посполитої...”

А коли сам німчина йде, чи жінка його поступає, то через шкурку скрипить, шелестить і дорогим пижмом смердить. Коли ж до тебе паничик прийде, частуй же його достатком та й жінку свою біля нього посади, а він сидить, як біс надувшись, махає шапкою чи капелюшком і з жінкою перешіптується та й у долоні шкребе!..”

Направду, князю, і смішно, і грішно.

“І то, милостиві панове, немала шкода – за слуг утримуємо ляхів: давай же йому сукню хвалендишову, корми ж його тлусто, а з них служби не питай – а тільки убрався, на високих підківках до дівок дибле і ходить, а з великого кубка трубить; ти, пане, за стіл, а слуга й собі за стіл; ти – борщик, а слуга за пукату штуку м’яса; ти за фляшку,

а він за другу, а коли слабо тримаєш, то він і ту з рук вирве! Тільки пильнує: скоро ти з дому, то він мовчки притаскається до жінки. І такого чортополюха з німцями вигнати б, що до нас влізли супроти права нашого”.

Так, милостивий князю, недобрі речі є в німців, поляків. Іноді вони смішні, непотрібні. Але ж і ми смішні стаємо, коли вперто старожитностей тримаємося.

Попри смішне, непотрібне, мають ці народи багато чого доброго. І вчитися цьому в них треба. Ось у твоїй палаті, князю, стоїть здоровенний латунний підсвічник – як дерево розлоге. Німецький майстер його в Гданську зробив. І речі, якими ти користуєшся, часто німецької роботи. І той портрет, який я малюю, теж за німецьким зразком робиться.

– Звісно, – кажу, – від того, що йде з Польщі, від Німців, не відгородишся кам'яним муром. Чуже треба брати – але з розумом.

Розуму нам, князю, якраз і бракує.

– Треба ще себе шанувати, – кажу, підтримуючи розмову з паном моїм.

– Треба, – погоджується він. – Якщо себе не пошануємо, то хто пошанує нас.

Я кажу:

– Поїдемо сьогодні до Польщі – до Кракова, Тарнова, Любліна. І до Варшави теж.

Особливо я не любив їздити до Кракова. Не тому, що місто не подобалося. Гарне воно. І – річка Вісла гарна. Відштовхувало лицемірство і лицедійство, що було на Вавелі. В очі тобі говорять одне, а поза очі...

– Уперше, Йване, я запізнав зваби двору королівського, коли разом із можними панами Великого князівства Литовського привіз до Кракова Барбару із роду Радивилів, котру забажав пошлюбити крুলь Жигимонт Август. Саме ту Барбару, яку колись хотіли віддати за мого брата.

Портрет Барбари Радзивілі 1520 р.
Художник Лукас Кранах Молодший

– Я бачив її портрет, – каже маляр.
– Він тобі припав до вподоби?
– Портрет – так. А та, що на портреті... У неї нежива краса.

Але такої краси хотів король. Він і Барбара прагнули насолоди – аби забути, і в цьому забутті дні свої провадити.

– Барбара багато кому подобалась. Пам'ятаю, ця пані сама завела розмову зі мною.

“То ти є Василь, княжа Острозьке, нащадок славного Сціпіона руського?”

“Тепер ношу ім'я свого батька Костянтина”.

“Батька, кажеш. А звісно тобі, що я б могла бути родичкою твоєю – братовою? Цього хотів твій отець”.

Неприємно мені то чути. Але Барбара не зважає. Сміється. “Для чого ставати мені королевою? Краще стану княгинею Острозькою! То як, полюбиши мене, князю?”

Щоки мої наливаються кров'ю.

“Ти почервонів. Сердишся? Соромишся?”

Не відказую.

“Хіба я тобі не пара? Теж князівського роду. Чи застара? Молодої жони хочеться?” Знову сміється.

– Красиве не завжди добрим є, – кажу маляреві.

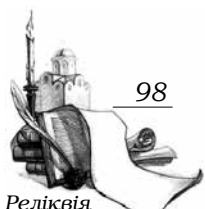
Мистецька річ – портрет Барбари. Важко відірвати погляд від намальованої жінки.

Але і змія може заворожити поглядом своїм.

“Хочу, князю, – звабно промовляє Барбара, – міцного хлопа. Дужого, як дуб у наших пущах. Як ведмідь”.

Вона впритул підходить до мене. Відчуваю гарячий подих. А її нога легко торкається ноги моєї.

“Я знаю, – чути її шепіт, – щось є між нами, дуже близьке”.

У мене поморочиться голова.

“Нічого, – каже Барбара, – ти ще небувалий. Молодий ведмедик”.

– Барбара уперше назвала мене ведмедем. Потім інші почали так кликати. Може, я справді ведмідь? Живу у своїй пущі. Нікуди мені не треба. Але й не хочу, щоб хтось чужий до мене пхався.

Підводжу голову.

– На твоїй картині, Йване, я буду, як ведмідь?

...Ведмідь?

Можливо.

– Руський ведмідь – так назвав мене майбутній тесть Ян Тарновський, коли вперше зустрілися ми. Тоді якраз із Барбарою я приїхав до Кракова.

“Ти син мого бойового товариша, князя Костянтина?” – запитав він.

Я відчував довіру до цього чоловіка.

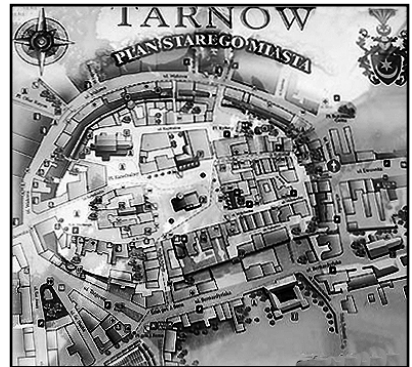
“Добре, Костянтине, що ти узяв ім’я батька. Хтось мусить продовжити його справу. То нелегко. Бо важко дорівнятися до отця твого. Пам’ятаю битву під Вишневецем, де Костянтин розгромив орди татар. Пам’ятаю і Оршу... Я вчився в нього військової штуки – як обманювати противника, заманювати в пастку. І те, що я зараз коронний гетьман – заслуга твого родителя”.

– Тарновський запросив мене до свого маєтку. Я не відмовився. Від Кракова до Тарнова – рукою подати.

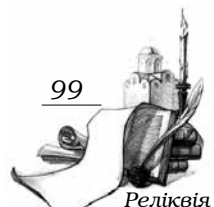
Тут, як і в столиці королівства Польського, багато незвичного. Великі й гарні кам’яниці. Таких на Русі ще немає. Хочеться вірити – колись будуть.

А одяг вельмож, навіть міщан... Відчувається – майстри робили. То не грубі сорочки, ногавиці, сіряки, що звикли носити наші люди. Про поведення при дворах панських годі й казати.

Я почувався ні в тих ні в сих. Мені було далеко до людей, що славилися вченістю, побували в різ-

План старого міста Тарнова

**Ян Амор Тарновський (1488-1561),
один із найвидатніших гетьманів
Речі Посполитої**

них краях, могли легко складала й читали вірші, говорити про різні речі. Я волів мовчати.

– І хоч я не навчений добрих манер, Тарновський познайомив мене зі своєю дочкою Софією. Вона була молодшою за мене, ще зовсім юною. “Це мій найбільший скарб”, – сказав старий гетьман.

Не знав, що говорити, як стати.

Софія теж зашарілася. І посміхнулася – по-доброму.

Я покинув Тарнов, повернувся на Русь до свого Дубна, потім подався у Турів. Заплющував очі – і бачив Софію. Вона була зі мною.

Мати запримітила: щось зі мною діється. Питала. Я мовчав.

Минув рік, другий. Софія не залишала мене. Зрештою, я сказав матері.

Мати похитала головою. “Не знаю, чи захочуть Тарновські віддати за тебе дочку-єдиначку. Ти ж

– русин, вона – полячка”.

“Хіба ми не рівня Тарновським?” – поспитав я.

“Рівня. Але ми різні”.

Потім мати додала: “Коли пошлюбиш Софію, у тебе з’являться багато заздрісників. Ти унаслідуюєш маєтності на польських землях. Такого ще не було, аби русин у Ляхах землями владів. А ще з тобою ворогуватимуть не тільки польські магнати, а й сам король Жигмонт Август. Хто тепер не знає: коронний гетьман та наш найясніший монарх любляться, як пес із котом”.

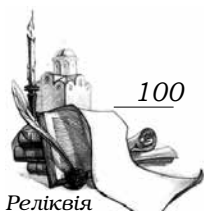
“То й що”, – махнув я рукою.

“А ще ви різної віри. Софія – католичка, ти – православний. Не хочу мати внуків-католиків!”

“Вони будуть православними”.

“Дай Боже”.

Мати не хотіла такого шлюбу. Руські князі бра-

ли собі за жони дівчат із руських родин. Правда, мій брат Ілля вчинив інакше.

Я нагадав про це матері.

“А так, – злі нотки зачулися в голосі її. – Мав він пожиток і щастя від того малженства?”

Не мав. А я буду мати!

Стільки років був невідлучно біля матері. Пережили ми багато – і щастя, і горе. А тепер у моє життя мала прийти інша жінка. Мати цього не хотіла.

Я вирішив поїхати до Тарновських. Не виженуть же мене. Узяв дорогі подарунки – і панові Яну, і його жоні, і... Софії.

“Приїхав руський ведмідь, – жартома привітав мене господар дому. – Сподобалося в краях наших? Але ж і на Русі добре”.

“На Русі інакше”.

“Так, інакше. Й багатше. Але не цінуєте ви багатства свого. Не вмієте ним користатися. І воно втікає від вас”.

“Колись навчимося”.

“Коли це буде. І чи буде?”

Дні при дворі Тарновських проминули як свято – суєтне, барвисте. Знаю: на мене дивилися з погордою. Приїхав дикун із Русі. Не вміє танцювати, вести бесіди. Не знає гарних манер.

Та байдуже. Мені б побачити Софію, поговорити з нею.

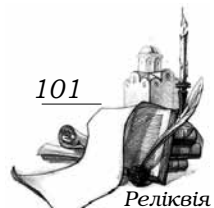
Вона піросла. Уже не дівчатко. Тепер – це панна. Крадькома поглядають на неї кавалери. Кому відстанеться діамант дому Тарновських?

Дехто таємно зітхає. Я теж.

Кілька разів наші погляди зустрічалися. Я дивився на Софію – і все забував. А вона... У її очах була цікавість, а ще – страх.

Не бійся, Софіє. Хай я – ведмідь. Але ж то пан лів. І я пан на своїй землі – нехай дикій, не такій впорядкованій, як ця. Зате я – сильний. Захищатиму, любитиму тебе. І ти будеш у мене одна – назавжди.

Цього я не осмілюся сказати Софії. Не сказав і ясновельможному гетьманові, що хочу пошлюбити його дочку.

Удома знову почав розмову з матір'ю.

“Твій батько, – сказала вона, – одружився пізно. На те причини були: увесь час у походах, зазнав полону. А тобі, може, справді пора подумати про жону, дітей. Треба, щоб рід Острозьких не згас. Як вирішиш, так і буде. Ти вже повнолітній. Не княжич – князь!”

Минуло кілька місяців. Я знову подався до Тарновських.

“Зачастив ти до нас, княже Костянтинне, – посміхнувся гетьман. – Чи є на це якась причина?”

Здавалося, дорогою все продумав – що сказати, як вести мову. А тут.. Стою, очима кліпаю. Сам на себе злюся. Лише наступного дня відважився сказати гетьману.

Він мовчки вислухав. Подивився на мене. “Не можу тобі, князю, сказати “так”. Але й “ні” не скажу. Треба думати. Коли надумаю, почувеш відповідь”.

Певно, зважував гетьман усі за і проти – колишнє бойове побратимство з моїм родителем, маєткові резони, відмінність у вірі, звичаєву різницю між нами, русинами й поляками, королівську немилість... І ще багато чого.

Мовчки відпустив мене з двору. Я теж мовчав, не допитувався.

Чекав. Відповіді не було.

Іноді не знаходив собі місця. Усе перемішалося в голові – Софія, князівський гонор... Хіба я, син гетьмана, не достойний пошлюбити гетьманську дочку?

Мати дивилася, не питала. Але одного дня сказала: “Ідь у Тарнов”.

Я поїхав – укотре.

“А ти настирливий, княже Костянтинне. Як і твій батько”, – такими словами привітав мене Тарновський.

“Я його кров”.

“Певно, й про тебе говоритимуть, як про батька твого”.

Зазираю в очі панові гетьману.

“Чекаєш, що скажу, княже? Чи хочеш мені щось мовити?”

“Я шануватиму Софію. Вона буде – як королева”.

“Король, королева, – Тарновський переходить на інше, – як мені обридли їхні дурні інтриги. Ніці люди на тому Вавелі”.

“Вам не завадить моя підтримка”.

“Не завадить! Бо коли зіллються наймогутніші роди Польщі й Русі – Вавель мовчатиме”.

Тарновський кличе дочку. Софія стоїть, опустивши очі.

“Не боїшся цього руського ведмедя?” – жартома питає батько.

Софія на мить підводить очі.

“Не боюсь”, – тихо каже вона.

“Підеш за нього заміж?”

“Ви – мій отець. Маю в усьому слухатися вас”.

“Моя Софія – добра. Мусиш шанувати її, берегти, як зіницю ока”.

“Берегтиму”.

Але не вберіг.

На хвилюк відриваюся від цих думок. Поглядаю на маляра. Піднімаюся. Наближаюся до портрета. Маляр відступає.

Дивлюся на мальоване. Багато ще роботи.

На картині я справді схожий на ведмедя.

Мовчить князь.

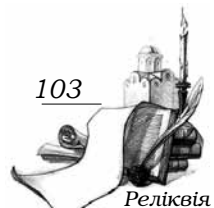
Дивиться.

– Моє весілля із Софією Тарновською було не згірш королівського. Я ж пообіцяв тестеві: моя Софія буде як королева.

Хіба в цьому щастя, князю? Зробиш ти замок пишнішим. Набереш ще більше двораків. Приїжджатимуть на твої банкету князі, магнати.

Але чи матиме радість від цього Софія?

– Король на весілля моє прибути не зволив. Забоявся? Чи не хотів себе зайвий раз денервувати? Бо багато зібралося тут його неприятели. Тому

найясніший монарх лише дворянина послав, аби той привітав мене. Такий собі жест ввічливості. І натяк: мовляв, тепер, князю, не розраховуй на королівську протекцію. Нічого, обійдуся без монаршої милості. Я ж Божою милістю князь!

Раніше, мій пане, за часів старожитніх, кожен князь на своїх землях самодержцем був. Та плин часу роз'їдає ту старожитність, як іржа. Зникає вона, як сніг навесні.

Чи, може, так і треба?

Бо ті звичай старожитні Русь погубили. І часто князі не самодержавцями були, а свавільниками.

Хочу показати Софії свої розлогі землі, безкраї пущі, повноводні ріки, сховані серед лісів озера, котрі, наче свідчада, відбивають синь небесну.

Але Софія боїться. З осторогою їде в краї наші. Яка та Русь? Різне про неї оповідають – ніби там люди ходять у ведмежих шкурах, живуть у лісах, дорогами шастають дикі звірі і... дикі татари.

Сміюся. Є й у нас гради. Не такі, як Краків, Тарнов. Але... мені в наших руських градах любіше, тишіше, не так, як на галасливих краківських вулицях.

Чи полюбить мій край Софія?

Везу її до Турова. Показую красу поліську. Дивиться на це Софія відкритими очима. Й губиться – серед ледь забіленого хмарками неба, серед шумовиння густих лісів, дикого, майже первісного безмежжя.

Чесно зізнається: “Мені важко звикнути до цього. Може колись, потім...”

Може...

– Невдовзі після шлюбу Софія стала тяжкою й народила сина. Я втішився. Буде наслідник! Хрестили в церкві православної, нарікши Йваном – на честь мого діда. Але мати ласкаво кликала сина Янеком.

То ж польська мати, князю! Зі своїм материнським молоком вливала вона в нього польщизну. Співала лядських пісень.

Прийшов час – і заговорила в синові польська кров.

Не хочу маляреві оповідати про Івана.

Він – моя гордість і біль водночас.

Гордість, бо унаслідував талант вояка від діда свого. Посилав я сина в землі чужинецькі вчитися справи військової. На свою голову.

Беру зі стола книгу й читаю похвальні речі за сина:

“Славу ти роду свого захищав і воєнну, і мирну.

Тож подивись і пізнай ти свої героїчні діяння,

Силу душевну і мужність свою вже пізнай без вагання,

Бо ж доброчесність і розуму сила в тебе не менші,

Ніж в твоїх предків; знайди в собі, отже, і силу, і мужність.

Сила твоя, полководче ти наш, і в багатстві, то хай же

Чутка про них скрізь розійдеться аж до найдальших народів,

Марсову славу колишню назад поверни своїм землям”.

Маляр відривається від картини. Відволікло його читання. Ніби перебирає пензлі. Слухає.

“Першим, наш вождю, влітав теж у лави ворожих загонів,

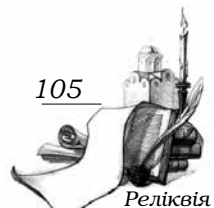
З батьком побожним (і сам ти побожний) ходив у походи”.

Так, добрим вояком є князь Януш. Про нього оповідав Пенкаля. А які дифірамби співав йому!

Я лише похмуро слухав. Був Януш для мене зрадником. Син православного князя став католиком, ляхом. Правда, шанує він руські звичаї, віру. Але чи велика користь від такого пошанівку?

**Януш Острозький (1554-1620),
воєвода волинський,
каштелян краківський**

*Утрачена то сила!
І скільки ми ще втрат матимемо на невидимому
полі брані, де сходяться потуги духовні.
А князь-батько читає собі, тішиться:*

*“Йдеш ти війною на скіфів – радіє країна германська,
Також в Паннонії радість, а Польща велика гор-
диться,
Бо до яскравих зірок піднесла тебе як каштеляна”.*

Івана добре знали в Речі Посполитій. Шанували. Шанував і король Жигмонт Ваза. Різні уряди йому надав. Каштеляном краківським зробив. Не чекав я такого. Мій син став однією з перших персон корони Польської.

Мене й близько до таких урядів не пускали. Я для короля, його двораків був чужаком. А мій син виявився їхнім.

Правда, коли Іван вїхав разом із кіннотниками й піхотинцями до Кракова, щоб обійняти каштелянський уряд, місцеві шляхтичі не зустрічали його. Злісно шептали: як же так – русин, хай навіть католик, є краківським каштеляном.

Та Іван (це йому легко вдається!) уміє прихилити до себе людей. Не минуло багато часу – і краківська шляхта шанувала мого сина.

У всьому мене Іван слухався, радився. Лише в одному не захотів слухати – у речах віри. Таємно вихрестився на католика. Я навіть не знав.

Чому він це зробив? Був молодим? Далеко від батька. Звабила його пишнота, звичаї цісарського двору у Відні?

*“...бачив тебе край тевтонський,
Як серед цісарських сяєш баронів, мов сонце
яскраве”.*

Коли врешті Іван, чи то Янек, зізнався, що став католиком, я розгнівався. Як? Таке учинити, не питаючи волі родителя!

Іван виправдовувався. Казав, що звичаї добрі

панують у церкві латинській. Мають римляни не лише писані книги, а й друковані – Біблію, служебники, трактати й дискурси теологічні. Католицькі ксьондзи службу божу знають, і проповіді в костелі кажуть, вірним пояснюють істини Божі. Не те що наші православні попи, які тільки кадилом махають і щось невиразне під ніс бурмочуть.

“Допоки матимемо таких невчених священиків і допоки таке в церкві нашій діятиметься, Русь будуть називати дурною”, – говорив Іван мені. Важко було щось перечити.

Тільки й спромігся я сказати: “Знаєш, сину, не все злото, що блищить”.

“Знаю, батьку. Проте і блиск, буває, потрібен”.

Кілька днів не розмовляв я з Іваном. Навіть не хотів дивитися на нього.

Потім ксьондзи понавигадували різного. Кажали, ніби я тримав сина ув’язненим у своєму замку в Дубні, мучив його, навіть хотів убити.

Дурні вони. Як я міг вбити свого первістка?

Пройшов час. Трохи погоїлись рани душевні. Я думав, заспокоював себе: хіба дивина, що діти батьків не слухають.

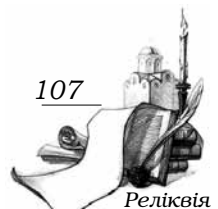
Але одна справа, коли такий непослух не твої діти чинять. А якщо твої?

Я замирюся з сином. Бо віра вірою, а рідна кров... Може, вона вище від віри? Бо хто відає, що у вірі є від Бога, а що від вимислів людських? А кров залишається кров’ю. Її не обманеш.

Я замирюся з сином. Правда, тієї сердечної любові, яка була раніше в мене до Івана, не стало. То розумів мій син. І завжди тримався на відстані – поштивій відстані. Навіть коли приїздив до Острога, то волів жити не в замку, а їхав до Межиріч.

Гарно там. Куди не кинь оком – замилуєшся. Густі ліси, бори. Між луками петляє Вілія. Несе води свої до неї річечка Звitenька, яка бере початок неподалік, десь серед хащ лісових, котрі мені поліський край нагадують.

Я любив їздити до місця, де зливаються Вілія й Звitenька. Ось минаю Бельмаж, ще трохи – й з-під

горбочка б'є джерело. Зупиняюся біля нього, пригорщами набираю воду, омиваю лице, п'ю. Яка вона добра! Кажуть: цілюща. Повертаю коня ліворуч, їду вздовж струмочка, що біжить від джерела.

Нарешті берег. Між луками – Звितенька. Маленька вона. А Вілія проти неї – ріка.

Удалині видніється замок – наш князівський, Острозький. І церква Богоявлення. Й інші церкви мого домоначального граду. А повернеш голову – мальовниче узвишся, на якому притулилося сільце Межирічі зі своєю церковицею – де ікона богоматері Межиріцької.

Іван хотів, щоб на тім узвишші було місто, замок. Я не перечив. Хай буде ще одна твердиня. З того боку приходили татари на Острог.

Івану-Яну, зрештою, я простив те, що він полишив нашу віру. Але не забув. Таке не забувається!

А ось Костянтиніві – прощати не захотів.

– Незадовго після Івана подарувала мені Софія ще одного сина, – кажу уголос. – Його нарекли на честь отця мого.

І замовкаю.

Чого мовчиш, князю?

Не можеш нічого доброго сказати про Костянтина. Думає, перейме славу батька твого, неприятели наших і Речі Посполитої битиме. Про церкву православну піклуватиметься.

Та не став Костянтин тим, ким мав стати.

Іде поголос: був розпусником. А ще – диваком. Сьогодні робить одне, завтра інше.

Одного дня захотілось йому покинути православ'я, римську віру прийняти. Ще й свою жону присилував зробити це. Як у приказці: муж і жона – одна сатана.

Читав я колись послання Іоана з Вишні, який спасався на горі Афонській. Писав той чернець: “А нині поміж ляхів руські князі всі поеретичилися і від істинної християнської віри відступилися...”

Хай Іоан трохи перебирав міру – не всі можливо-владці наші православ'я полишили. Деякі при старожитній вірі zostалися.

“І чим, – грізно запитував чернець-афоніт, – прославився Костянтин Острозький, котрий просто-ту християнську відкинув, а мирську хитрість папської віри, як принадну цяцьку, ухопив?” Люблять наші князі цяцьки принадні. Та хіба лише вони? Усі ми, русини, цяцьколюбні.

“Чи не щез скоро і не пропав? – допитувався далі Іоан, маючи на думці Костянтина, сина пана мого. – А чому плоду по собі не залишив?”

І давав чорноризець на питання се такий відповідь: “Тому, що християнство стратив”.

– Рано, – кажу, – помер Костянтин. І безпотомним. Важко згадувати сіє.

...Коли Іван покинув православну віру, я змусив Костянтина дати клятву, що він не вчинить такого. Той заприсягнув. Але клятву зламав.

Чому? Бо клятва, дана з мусу – не клятва?

Костянтин оповідав, що мав видіння.

Ніби приходила до нього Мати Божа. Була то неймовірної краси жона. Легке мала одяння, через яке проглядалися вигини тіла. І світилася вона світлом.

Костянтин упав на коліна – не міг встояти перед чудом таким. Склав руки, почав шептати молитву: “Богородице-Діво, радуйся...”

Побачив: вона наближається до нього. Заплющив очі. І відчував неземне блаженство. А ще – вогкий поцілунок на своєму чолі.

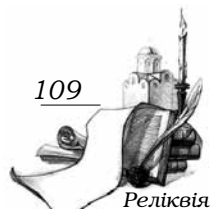
Розплющив очі – перед ним було прекрасне лице Богородиці. Вона теж стояла на колінах. І посміхалася.

“Встань, Костянтине”, – почув ніжний, приємний голос.

“Встань та йди за мною”. Богородиця підвелася, узяла його за руку. Повела.

Вони йшли вулицями прегарного міста. Там були ошатні кам’яниці, широкі вулиці, химерні фонтани. Богородиця підвела Костянтина до шпильастого собору. Княжич зупинився.

“Чому не йдеш, Костянтине?” – запитала.

Він перехрестився і переступив поріг храму. Тут було багато простору. Світло лилося з високих вікон. Усе заповнювала музика – урочиста, дзвінка, проймаючи ество людське.

“Хіба не гарно тут?” – запитала Богородиця. – “Де ти, Костянтин, бачив таку красу? Невже в церквах православних? Малі вони, темні, тісні. Й без музики”.

“Хіба тобі не хочеться тут лишитись?” – питала Богородиця.

І тоді Костянтин сказав: “Так”.

Отаке розповідав син.

...Коли наша рідня приїхала на весілля до Яна Замойського у Краків, він потаємно змінив віру. Апостат!

Може, ніяких видінь Костянтин не мав. Просто задурих йому голову Антоній Поссевін, хитрий лис-езуїт? Були в того чоловіка гарні манери. Умів приємно говорити. І робити свою справу – повільно та впевнено.

– Софія, – оповідаю далі, – подарувала мені двох дочок – Гальшку й Катерину.

Здається, промінь світла упав на лице князя. За світилось воно. От якби це на портреті зобразити.

– Катерина була схожа на матір. Коли померла Софія, я тримав її біля себе.

За життя, пригадується, мені часто доводилося розлучатися з Софією. Різні справи. Війни з чужаками-татарами, війни домові за маєтності, суди...

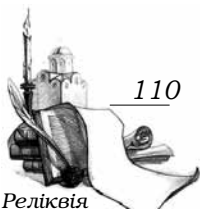
Софія ж воліла жити в маєтку родинному.

Коли померла (малженство наше тривало сімнадцять літ), я подумав: ми так мало були разом. Хотілося більше.

Мені було добре з Софією! Але не цінував я цього.

Після смерті дружини біля мене довго була Катерина. Нагадувала про матір. Дивився на неї, пригадуючи той час, коли вперше запізнав Софію.

Я, певно, чинив недобре. Не хотів віддавати

дочку заміж. Хотів, аби довше вона лишалася зо мною. Іноді видавалося: десь тут, у палатах, ходить не Катерина – Софія.

Рано чи пізно треба було розлучитися зі своєю донею.

Віддав її за Криштофа Радиви́ла, воєводу віленського, великого гетьмана литовського. Був то чоловік славний, хоч і не нашої віри – євангелик. Ще мій отець хотів поєднати роди Острозьких та Радивилів – аби ми стали найбільшою потугою Велико-го князівства Литовського. Тепер я учинив це.

Правда, князівство Литовське не таке велике, як у часи минулі. Забрали в нього Підляшшя, Волинь, Київщину, Брацлавщину, віддали їх короні Польській.

Криштоф припав мені до душі. Бистрий, вогнистий. Не даремно його Перуном прозвали.

То втіха, що дочка в добрі руки потрапила. Катерина скоро стала тяжкою. Я тішився...

Ось тільки втіха недовгою була. Катерина мала родити. Я чекав із нетерпінням. Як і Криштоф. Хто буде – хлопець, дівка?

Приїздить посланець від Радивилів. “Негаймо до мене”, – наказую.

Заходить, низько кланяється.

“Кажі мерщій”.

Та бачу: не хоче казати, відтягує. Щось недобре? “Кажі!”

“Милостивий князю, княгиня Катерина, розродившись, померла”.

У мене потемніло в очах. Світ став немилий. Десь здалеку чую голос посланця: “Але вона народила сина. Син живий”.

– Катерину через дев’ять літ по смерті Софії відібрав Бог – так само, як і жону мою. І так само родила вона сина. Його нарекли Янушем.

Мої очі спляють на чорній барві – барві жалоби.

– Криштоф не хотів поривати сув’язі кривної з нашим родом, одружився на старшій моїй дочці

**Катерина Острозька,
з Любомирських, дружина
князя Януша Острозького**

Гальшці, що була удовою по каштеляні віленському Кішці.

Правда, той шлюб не був щасливим. У справах малженських по-різному буває. Ніби підходять супружники один одному, любляться. А минає час... і голову один від одного вернуть.

Святе Письмо пише, що Бог сотворив жінку з ребра чоловіка. Але як іноді важко буває те ребро припасувати.

От мій старший син Іван теж одружився по раз другий, але не мав щастя в тому малженстві. Його друга жона, Катерина з Любомирських, з усіма воювала, сварилася. Навіть зо мною.

Тепер найбільшу потіху родинну маю від онука Януша. Часто пишу йому листи. І хочу якомога частіше бачити. Нагадує він мені про Катерину, Софію.

– Останньою моєю дитиною, – промовляю журно, – був Олександр.

У замку висить його портрет.

Чоловіка, змальованого на ньому, важко назвати красенем. Огрядний, неповороткий. А ще печать нездоров'я на лиці його. Все це дихає неспокоєм. І водночас... надійністю.

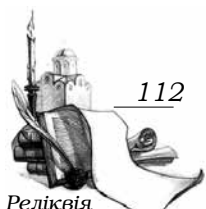
Князь, кажуть, часто спиняється біля портрета молодшого сина.

Олександр народився в недобрі часи. Коли Софія була вагітною ним, мене відволікали різні справи. Видавалися вони мені більш важливими, ніж здоров'я дружини.

Незадовго перед тим король Жигмонт Август присилював нас, владарів Підляшшя, Волині, Київщини, Брацлавщини, прийняти унію в Любліні.

– Йване, ти був у Любліні? – питаю.

*Чому це мій пан про Люблін заговорив?
Гарне то місто. Любе!*

Реліквія

Є й там наші люди, русини. Та не руське воно. Хоч і не дуже польське. Пограничне.

Ще в тому Любліні є трохи німецького, влоського духу. Ратуша, кам'яниці побіля неї – як у містах германських. Замок же влоські твердині нагадує.

У Любліні підстаркуватий і хворий король Жигмонт Август зібрав польських та литовських послів на сейм. Відчував: не за горами його кончина. Хотів щось важне зробити, таке, щоби лишилося в пам'яті людській. Задумав королівство Польське й Велике Литовське князівство в одну Річ Посполиту поєднати, унію укласти.

Перед від'їздом до Любліна Софія сказала мені: “Шануй свою поставу, свій та предків твоїх княжий маєстат. І не зважай, що я в тебе полька”.

Добре, коли жона розуміє мужа!

Як мав повестися на сеймі? Бо ж не литвин я, і не поляк, і батьківщина моя не Польща, не Литва. Батьківщина моя – Русь.

Приїхавши до Любліна, побачив: литвини, особливо Радивили, не хотіли єднатися з поляками. Навіщо то їм! Вони у своєму панстві пани. А уклавши унію, мусили під польську руку йти.

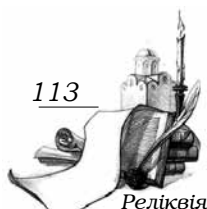
Правда, не без вигоди для себе. Адже Литовське князівство (хай і велике воно!) було, як та хата на семи вітрах. То татарин з півдня налетить, то московит зі сходу. А на півночі пруссаки причаїлися – нащадки войовничих крижаків.

Литвини кликали мене на ради свої. Радилися, поглядаючи у мій бік. Я мовчав. Думав, яка нам, русинам, користь чи утрата від унії.

Багато дає нашій Русі Литва? Боронить землі Київщини, Брацлавщини, Волині? Як ходили тут татари, так і ходять. Лише на свої руські сили надіятись можна.

*Олександр Костянтинович
Острозький (1570-1603),
волинський воєвода*

Чи пускають литвини руських до урядів у панстві своєму? Пускають, та з яким скрипом.

Сеймикує сейм у Любліні. Не знаходять згоди послы польські й литовські. А ми, русини, дивимосся. Чи набудемо щось у тій катавасії, чи ні, а свого не повинні утратити – так постановив я, так постановили інші руські пани.

...На вулиці хурделиця. Зима відходить, та хоче ще про себе нагадати. Сніжить, віє-повіває.

Ніч. Сидять литовські послы. Хмурять брови (чорні, руді) князі Радивили. Кажуть: нічого на сеймі не нарадимосся, треба їхати геть звідси, до нашої Вілії, Вільни. “У мене теж є Вілія”, – подумки мовлю собі. “А ти, княже?” – питають.

“Я?.. Як усі. Бо ж ми – одне панство, князівство. Але...”

“Що – але?”

“Ніч на дворі. Негода. Погано чуюся”.

“Як знаєш, княже. Ми поїхали”.

Що за словами цими? Погроза? Ось, мовляв, візьмемо гору, і згадаємо про твої вагання в Любліні, можеш і уряди втратити.

Не лякайте, панове литвини, сьогодні Бог забере – завтра дасть.

Знову в задумі мій пан.

Спокійно можу малювати. Домалюю на його голві чорну шапку.

Про що він думає? Про Люблін?

Раптом піднімається. “Пора обідати”, – каже.

За цим князь слідкує. І лікар слідкує, аби він вчасно підживлявся.

Сідаю за стіл обідній.

Король теж кликав у Любліні пообідати з ним. Начебто й честь. Але, звісно, король має своє на умі. Хоче мене союзником зробити!

А якщо не він візьме гору? Якщо – Радзивіли, Ходкевичі... І так з ними маю клопоти.

Ні, не поїду до короля обідати, не зустрічатимуся з ним. Пошлю посланця, як колись він до мене

на весілля посилав. Хай скаже: не можу я сторону литовську репрезентувати. Я – не литовський, а руський князь. І нехай скаже посланець, що хворію – слабість у тілі маю, голова поморочиться. Таке часто трапляється зі мною наприкінці зими.

...Уже й весна. Хурделиці немає. На вулицях Любліна біжать потічки.

Чого сидіти тут? Литовські послы поїхали. Без них унії не буде.

Подамся до Тарнова, до Софії. Вона слабує. Важко їй дихати.

Пишу королю. Пишу, куди їду. Обіцяю: як треба, одразу прибуду до Любліна.

Отак і не пообідав з королем.

Чи добре бути монархом у Речі Посполитій? Певно, не дуже. Ось француз Генріх Вalezій утік від поляків. Не хотів владарювати над цим народом. А Стефан Баторій – інакше. Бо сидіти йому в Богом забутому Семиградді не велика приємність. І швед Жигмонт Ваза теж захотів королем у Речі Посполитій стати.

Мені говорили, щоби і аз, грішний, подав персону свою на елекцію королівську. Я знизував плечима. Казав: ви вірите, що поляки й литвини оберуть православного русина. Навіщо мені ці клопоти?

Король Жигмонт Август нервував. Бачив: магнати литовські не слухають його. Усе вмить пропасти може.

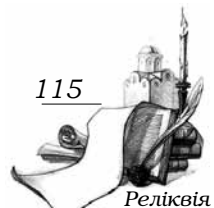
Наказував, щоб їхали литовці знову до Любліна на сейм. І щоб я їхав.

Ми не хотіли.

Мені погрожували – і з боку поляків, і з боку литовців. Я мовчав. Знав: мушу витримати. Навіщо мені Люблін, коли є Тарнов. У Тарнові моя дружина. А ще над моїми маєтностями тарновськими загроза нависла.

Стефан Баторій. 1576 (?)

Настав травень.

Зелень укрила землю. Квітували сади. Однак не було радості на душі моїй. Знову наполягав король, щоб я їхав до Любліна. Лякав, що позбавить мене та інших непокірних панів маєтностей.

Хай лякає.

Я поїхав. З думкою не лише про себе. Про Русь теж. Прибув разом з іншими князями нашими – Збараськими, Вишневецькими, Корецькими.

Король клявся, божився, що збереже права наші. Що не матимемо утисків у вірі своїй. Ми тішили себе: нас за потугу мають. Князь Михайло Вишневецький навіть сказав: “Ми є народом поштивим, що жодному народові на світі не поступимося, і знаємо, що своєю шляхетністю зрівняємося з будь-яким шляхетним народом”. Гарні слова. А які пишні...

Руські послы підписали унію. Підписали, щоб Волинь, Брацлавщина, Київщина відійшли до Корони. Підляшшя раніше король пригріб. Гірше не буде, казали князі. Але не так сталося, як гадалося.

Піднімаюсь з-за столу. Скільки я з'їв. Та й не хочеться їсти. Це в молоді роки хочеться – всього. А на старості... Аби день прожити. І щоб хвороби не турбували.

Заходжу до покою, де мене малює маляр. Його немає ще. Підходжу до полотна, дивлюся. Начебто на портреті я. І не я.

Бачу: князь дивиться на моє мальовидло. Подобається воно йому?

– Багато чорноти, – каже.

– Хіба її мало в житті нашому?

– Немало, – киває головою мій пан.

Сідаю в крісло. Справді, у житті багато недоброго є.

Пригадую, як помер мій тесть – славний гетьман Ян Тарновський. Не встигли зогляділися – пішов у кращий світ його син Ян Криштоф.

Почалася війна домова за великий спадок Тарновських, який дістався Софії. Було за що пово-

ювати – міста Тарнов, Хмелів, частина Опатова, Тернопіль з волостю, села в Краківському, Руському, Сандомирському воєводствах, осади в далеких Карпатах – Тухля, Сколе, навіть маєтки в Чехії...

Знав я: легко не буде. Володіння Тарновських були найбільшими в короні Польській. Знайшлися охочі на багату спадщину – батько й син Тарновські-Спитки.

Довелося поміняти залогу в Тарнові, завезти сюди своїх воїнів, козаків, приласкати тарновських міщан, людей, що служили батькові й братові моєї Софії. Слава Богу, у важкі часи вони мене не підвели.

Князь насупився.

Підпер рукою щоку. І дивиться повз мене.

Коли укладалася унія в Любліні, війна за маєтності Тарновських почала розпалюватися. Мовчав король. Вичікував, щоб я став на його бік і підписав унію. Я теж вичікував.

Софія ніби нутром чула: замок Тарновський захоплять вороги. Прохала, аби я вивіз звідси коштовності.

Рік 1569-й від Різдва Христового був для мене чорним роком. Кінець літа і осінь минали в тривозі.

Король чекав, нічого не говорив, наче в рот води набрав. Хоча я сповнив те, що він хотів – поставив свій підпис під унійним актом.

Укладення Люблінської унії. Художник Ян Матейко

А мої вороги збирали сили. Ольбрахт Ласький, чоловіченцько Беати, теж до них пристав. Гарна нагода з'явилася в нього мене допекти.

– Софія, – мимоволі зривається з моїх уст.

– *Софія, – чую від князя.*

Згадує свою жонку – з болем.

То була божевільна осінь. Хмарилося небо, заливалося землею холодними дощами. Налітав вітер, жбурляючи дощові краплі в лице. Тяжкість небес обтяжувала душу. А душа плакала, як небеса.

Хотілося заховатись – від непривітного світу, від осінньої похмурості, від оголених, потемнілих дерев, на яких тремтіли, рвані вітром одинокі листки.

Я ховався. Ховався разом з Софією – у Тарновському замку. Сиділи ми біля великого каміну. Палахкотів вогонь. І було добре, тепло. “Хіба люди ні багато треба?” – чомусь сказав я, простягнувши руку до вогнища. Софія промовчала. Лише щокую притулилася до мого плеча.

...І що нам осінь – холодна, дощова. Ми зігрівали один одного. Хай наші тіла не юні, не молоді. Але ми шаленіли, божеволіли. Іноді це лякало. Бо здавалося: кохаємося востаннє. І хочемо насититись.

Сніг укрит землю, і – дерева, й дахи. Стало білобіло. І радісніше.

“Я тяжка!” – сказала Софія.

“Ти ж хвора. То небезпечно”, – вирвалося в мене.

“Нічого, – відказала вона, – муж може стратити життя, вбиваючи врагів, а жона, рожаючи дітей. На цім світ стоїть. І стоятиме далі”.

– *Софія... – знову проронив князь, заплющивши очі.*

Я торкнувся рукою черева жони. “Буде син”.

Вона не перечила: “Буде”.

У тривозі минала зима.

Мислі недобрі набігали, як чорні хмари. Що буде з Тарновщиною? Кому вона дістанеться? Право на нашому боці. Але ж не перший рік на світі живу. Знаю: часто не право, а сила гору беруть.

Ще тривожніше стало весною. Вороги мої почали військо збирати. Зимом по норах сиділи, а потепліло, пригріло сонечко – повилазили, зброєю забрязкали.

У Тарнові ставало небезпечно. Разом із Софією я виїхав до Вевюрців – добре укріпленого місця. Спокійнішого, надійного!

А далі... як у тумані.

Квітень. Красуються квіти польові. Ось-ось заквітують дерева.

А тисяча “тарновчиків” прямують на землі мої. Браві шляхтичі малопольські не можуть змиритися, що русин у їхніх землях засів. Десь на поміч збираються прийти їм вояки угорські (тим однаково, за кого і за що воювати – аби гроші платили). Приведе їх мій “коханий родак” Ольбрахт Ласький.

Хваляться пани-шляхтичі: отак, мовляв, викуримо клишоногого ведмедя із тарновської барлогги. Хай утікає на Русь. Не захоче – довідається, що таке меч малопольський.

Тарнов ув облозі. І замок Тарновський теж. Недобрі вісті приходять до мене. Замок залага тримається. Та чи надовго вистачить її?

Мене бере за руку Софія. “Усе буде добре”, – каже. Хочеться вірити.

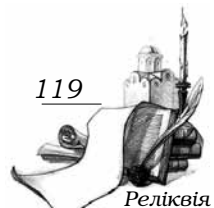
Стає відомо: залого вибили, замок сплюндрували. ...Як і околичні села.

Сум ув очах князя.

Проте Тарнов нападники не змогли взяти. Замок – узяли, а місто – ні. Міщани трималися – з усіх сил.

Пам’ятали мої благодіяння. А ще тарновці знали: будуть пограбовані, побиті, гвалтовані, якщо здадуться. Нападники себе не зобидять, візьмуть – і злото, і срібло, і цноту дівочу.

Я написав листа королю. Хоча знав: великої допомоги від нього не буде. Тільки на себе треба надію мати. Почав підтягувати загони з Волині. Добрі то були вояки. Не раз із татарвою у чистому полі билися.

Волинці взяли в облогу Тарновський замок, де засіли неприятели мої. Наказав я штурмувати твердиню. Аж раптом доходить до мене вість недобра: зі здоров'ям у Софії справи кепські. Доводиться розриватися між Тарновом, Вевюрцями, а ще Варшавою – бо там відбувається сейм і має бути суд у справі моїй. Про ту справу судову говорить вся Польща, Литва, Русь. Закладаються пани, чия візьме – руського князя чи голопузої малопольської шляхти.

Настає суд – сеймовий. Я кажу, що не буду виступати. Занадто єсмь знервований, ображений. За мене читають скаргу. У ній – про грабунки, ґвалт, пролиття крові. Показую трупи понівечених жовнірів.

Та враги мої мають свою правду. Захищаються красномовно. Різні зачіпки знаходять. І мене прагнуть зачепити, аби я спалахнув, різкі слова сказав.

Король... Він – нерішучий. Чи обережний? Хіба не бачить? Усе ж – як на долоні. Люди вчинили війну домову. І яку війну! Тисячі жовнірів вивели, вояків чужоземних покликали. То зрадою вітчизни вважається.

Затягує справу король, не поспішає вирок виносити, мене з моїми ворогами примирити хоче.

Тут приходить вістка...

Бачу: зволожилися очі в князя, а по щоці потекла сльоза.

Утер її князь правицею.

Потупив очі.

З Вевюрців приїхав посланець.

Бачу: одяг його запилужений, запітнілий. Надворі ж спека. Довго скакав конем – де Тарновщина, де Варшава.

“Що сталося?” – питаю. А в голові різні мислі рожуться – може, моїм врагам прийшли на поміч (угорці, німці, якась інша біда). І вони розгромили волинців. Може, взяли в облогу Вевюрці. А там Софія!

“Кажі!” – кричу (і прошу водночас).

“Княже...” Ураз посланець замовкає. Обличчя його – аж чорне. “Твоя жона померла”.

У мене лице теж стало чорне, як земля.

“Померла при пологах, народивши сина”.

“Сідлайте коні!” – закричав я.

Не їхав – летів. І що з того – хай пізно. І Софія – мертва. І мій лет нічого не змінить...

Якби я був біля Софії – дав би їй силу, вона б вижила.

Та пізно. І страшно. Щось надірвалося. Не стало частини мого ества.

Софію приготували до погребіння. Одягли в коштовні шати, вклали до рук хреста.

Я стояв біля труни. І підігнулися в мене ноги. І упав я на коліна. І сльози текли з очей моїх. Дорослий муж – а плакав, як хлопчик.

“Не уберіг Софію”, – гризла така думка.

Дивився на мертву дружину, її обличчя. Змарніло воно. Але все одно моя Софія – найкраща.

Здається, ворухнулися її уста. І проказали: “Муж може стратити життя, вбиваючи врагів, а жона, рожаячи дітей. На цім світ стоїть. І стоятиме далі”.

Стоятиме...

Але чого вартує світ без тебе, Софіє?

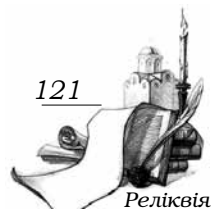
Ще день-два – тіло моєї дружини сховається в чорній землі.

Правда, лишиться портрет. Він завжди буде перед моїми очима. А ще, пішовши зі світу цього, Софія полишила сина. Він продовжить мене і великий рід мій.

Кілька днів доглянуть за ним тут, у Вевюрцях. Я ненадовго, сину, скоро приїду. Заберу тебе на Русь!

Знову прямую до Варшави – нещасливого міста.

Нарешті король Жигмонт Август змилювався, злітувався наді мною. А може, розчулила його смерть Софії. Виніс вирок на мою користь. Хоча не так, як належалося це зробити. Не хотів король визнати, що “тарновчики”, учинивши війну домову, образили його маєстат, честь, ще й загрозу для Речі Посполитої сотворили чималу.

Я виграв – хай дорогою ціною, ціною смерті моїх вояків. І – смерті Софії. Утвердився на землях коронних! Русин став найбільшим магнатом Польщі. Такого ще не було! Я радів. Але та радість на печалі замішана була.

Князь підіймається.

Підходить до вікна і дивиться в засніжену далечінь.

Я ж відкладаю фарби, витираю руки.

– Знаєш, Іване, – тихо каже мій повелитель, – дивна істота людина. Завжди їй мало, хочеться більшого. А те більше – примара. І життя наше – полювання за примарами.

– Хіба?

Князь, видається, не чує мого питання. Говорить далі:

– Те, що справді вартісне, ми часто не цінуємо. Воно видається нам простим, легким. А може, в простоті є щастя?

Хоч і тишився, що Тарновщина моя, але вона чимось нагадувала перезріле яблуко, котре впало з дерева.

Правдивою радістю моєю став новонароджений син. Для нього знайшли молочну мамку. Він жадібно ссав груди, впиваючись молоком. Йому було байдуже, що матір, яка його породила, лежить у могилі. Він хотів жити.

Сина я вивіз до Дубна, де охрестили його в церкві православної. Нарекли Олександром.

Такого імені не було в предків моїх. Чому я так нарик сина? Може, стане Олександр добрим вояком – як колись ним став Олександр Македонський. І завоює півсвіту.

...Міцні мурі Дубенського замку. Тут житиме, зростатиме мій син!

Не відпущу його за границю. Не переінакшиться він там. Не побачить зваб чужоземних, не зманять молоду душу солодкою ксьондзи. Залишиться русином! Як і я!

Пригадалося: тоді ще жила Софія і носила в

утробі Олександра. Я надумав: матиму двір пиш-ний – не згірш, ніж на Вавелі (тепер можу собі це дозволити). І школу добру зафундую – академію. Не буде син мій у неуцтві рости. Зберу при дворі добрих учителів, що не тільки науки визвольоні вивчити можуть, а й святі мови, і мову нашу словенську.

Хіба не можемо ми мати добрих учителів, бого-словів? Тільки треба не скупитися на фундуші для шкіл, друкарень.

Беру з полиці книгу – не друковану, писану. Вона особливо мені до душі припала. Ніби моїми словами у ній говориться.

Читаю:

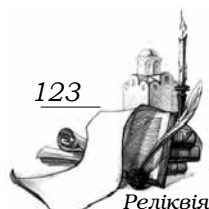
“Православний християнине, є потреба того, аби кожен відав, звідкіля в цю землю прийшла християнська віра. Інакше не довідаєшся. Тільки з Греції прийняли християнську віру ми передні-ше, аніж ляхи з німців римську...”

Виявляється, не гірші ми за ляхів. І віра хри-стіянська у нас була раніше – аж на двадцять п'ять літ. Але чогось не догледіли ми.

“І так, – читаю, – з'явилися великі ревнителі, ко-трі багато великим коштом церков та монастирів намурували й маєтностями наділили, золотом, сріблом, перлами та дорогими каменями церк-ви приоздобили, книг велике число словенською мовою нанесли, але того, що було найпотрібніше, посполитих шкіл не фундували”.

Певно, так, князю. Віра – велика сила. Та ще знати треба, в що вірити. Не дуже в церквах наших віри нау-чають. Деякі пастірі книг святих порядне не вміють читати. А сказати слово повчальне, як це роблять римські клірики чи казнодії люторські, геть не годні.

“Від того, – читаю (а на душі гірко стає), – по-ганська грубість та приводження, що тягли до марності цього світу, так їх уразили, що немало тих побожних благочестивих самодержців, князів руських, зведені красотами світу цього й наук не

навчені, упали у велику ласість, велику хіть до панування й розділилися...”

А справді... Трохи я хроніки руські читав, знаю: наші князі один на одного йшли, усобищі різні чинили. Не було порядку в нашій землі. Як і зараз немає.

“А коли задля панування очі лупили, один одному видираючи і на поміч супроти себе довколишніх сусідів приводячи, тобто венгрів, поляків та литву, чинили так велике кровопролиття”.

*Хто ж винен? Чи що тут виною є?
Жадібність, злотолюбіє?..*

“Через це ті помічники, перемігши супостатів їхніх, потім і самі перемагали, і держава Руська в їхні руки переходила”.

Ми, як діти маленькі, у своїх закутках один одному гулі набиваємо. Тішимося, ніби щось важне чинимо. А в інших краях, розумніших, сміються з нас і руки потирають: дурні русини.

“Відтак церкви Божі з їхніми окрасами грабувалися: золото, срібло та інше коштовне каміння, та книги забрано...”

У малому здобуваємо, у великому тратимо.

Бачу: маляр уважно слухає. Не дивина. Багато кого ті слова зачіпають.

“І так це вельми зашкодило Руській державі, що не могли шкіль та наук посполитих розширяти і їх не фундовано, бо коли б науку мали, тоді б через невідомість та глупство своє не прийшли б до такої погібелі”.

Не раз нас глупство ще до біди приведе.

“Читаючи польські хроніки, знайдеш щодо того достатньо, як поляки Руські панства пообсі-

дали, заприятелювавши із нами і дочок своїх за русинів віддавши, через них свої оздобні звичаї й науку вкорінили. Так само й Русь, з'єднавшись із ними, позаздрила їхнім звичаям, їхній мові та наукам і, не маючи власних наук, до наук римських своїх дітей почали віддавати, котрі з науками й віру перейняли”.

Живемо чужою мудрістю. Так легше?

“І так науками своїми все руське панство до римської віри привели, аж нащадки князів руських з віри православної на римську вихрестилися й назвиська та імена собі повідмінювали, ніби ніколи не бували нащадками благочестивих прародителів своїх”.

– Хіба то не правда, Іване?

Правда, князю.

Але чи не про нащадків твоїх написано: з віри православної на римську вихрестилися, назвиська та імена собі повідмінювали?

Уголос кажу: “Гірка правда”.

– ...Гірка. Але я фундував школи – для дітей кліриків панів, слуг.

Знову читаю з книги, що лежить у мене на колінах: “...за зволенням Божим, благовірний князь Костянтин Костянтинович, у святому хрещенні наречений Василем, наслідуючи благочестивим батькам та прабатькам своїм, ...намислив утвердити православну віру, предками своїми скрізь уфундовану. Передусім подбав у святішого патріарха, аби сюди дидакалів заслав для розмноження науки віри православної, а він на те маєтностями своїми не жалів класти утримання, тож коли збудував школу та шпиталі, то маєтностями їх наділив. І так науки словенські та грецькі в Острозі заклав, друкарню зібрав...”

– Запросив я до себе на службу Герасима зі Смотрича, що писарем кам'янецьким був. З іншими

*Герасим Смотрицький
(?-1594)*

вченими людьми готував він до друку Біблію, вчив дітей в академії, яку я заклав у своєму домоначальному Острозі. Учив Герасим і мого сина Олександра. Навіть книгу написав, де напучував його. Нагадував, що рід ведемо від великого князя Володимира, який хрестив Русь, а Олександр властивий нащадок його.

Пізно, князю. Подивися, скільки в латинян шкіль, академій, друкарень. І які вони!

Куди нам до них пхатися!

Хоча кажуть добрі люди: краще пізно, ніж ніколи.

– Запам'яталися мені слова з Герасимової книги: “І тільки благословенство та ласку на світі у Бога й Творця свого беруть ті, батьківщину та добра кого не одідичить чужак...”

Але чи урозуміли ту правду князі наші й пани? І чи урозуміють колись?

Не пропала Герасимова наука.

Згадую свого молодшого сина. Слабке в нього було здоров'я, хворував. Казали: завчасно родився, і то є причиною його хворостей. Може, так.

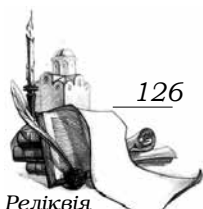
Хлопець ріс, долав недуги. Правда, норовистим був. Зарано зрозумів: князівського він роду, і справа його – повелівати іншими.

Коли почали вчити грамоті руській, я поспитав Герасима (бо той був його дидаскалом), чи здольний Олександр до наук. Просив говорити правду, не похлібствувати.

“У тілі твого сина немає здоров'я великого, – сказав Герасим, – Зате має хлопець добрий розум. Дасть Бог, виграватиме битви – правда, не на полі ратному, а, радше, на полі сеймовому”.

Так і сталося.

Кажу вголос – собі, малярєві:

– Олександр став потіхою моєю на старості літ. Тримався твердо віри грецької – навіть коли взяв у жони Ганну Костачанку, ревну католичку. Хоч малжонки мешкали в Ярославі, в маєтності Косток, де Ганна допомагала єзуїтам, мій син лишався православним русином. Навіть прилюдно дискутував з отцями-єзуїтами. Бо ж студіював ув академії Острозькій, знав латину, греку, Святе Письмо. Єзуїти не чекали такого. Як то – з ними, викшталцоними, якийсь русин дискусії провадить.

Не хвалися, князю. Твій син Олександр уже кілька літ у сирій землі лежить. А Ганна потомків його виховує. Що з того виховання буде – побачимо. Бо не даремно в “Ляменті княжат Острозьких”, писаного на Олександровий погреб, є такі слова:

**Анна Костчанка зі Штемберку,
дружина князя
Олександра Острозького**

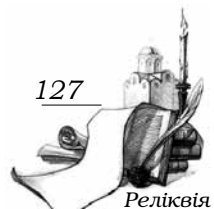
*“Пам’ятайте, що ви з князів руських Острозьких вийшли,
їх віру, справність і набожність майте на мислі”.*

Сам Олександр ніби так говорить:

*“Вами хочу похвалитися перед маєстатом
Божим, як з вас жоден не буде апостатом
Од віри грецької апостольської церкви східної,
і дому нашому, і славним предкам нашим догідної.
Знаю, коли предки ваші віру, як щит, держали,
то недруги дому їх перед ними завше дрижали”.*

Таке напучення давалося дітям Олександра. Не було певності, що вони збережуть віру православную.

– Коли єпископи-апостати захотіли унію впровадити, Олександр був поряд зі мною. Ми разом їздили на собор до Берестія, на сейм до Варшави, де боронили протосингела Никифора, були й на інших зборах сеймових. Їздили до Криштофа Ра-

*Кирило Терлецький
(? – 1607),
луцький православний,
з 1596 р. – уніатський єпископ*

дивила, його євангеліків, щоб укласти з ними спілку проти католиків та уніатів.

У той час деякі люди, котрим я довіряв, на високі духовні становища поставив, мене зрадили.

Чому?

З владикою Кирилом Терлецьким зрозуміло. Невдячний чоловік.

Ким він був? Простим священиком у Пінську. Таких сотні у володіннях моїх. Іван з Вишні насмішкувато говорив про нього: “Кирило, коли простим попом був, тільки дячка за собою волочив, котрому платив пирогами з храмового свята”.

Та непростим той піп виявився. Ввійшов до мене в довіру. Умів сказати, приказати. Статечної був поведінки – не те, що деякі клірики православні. І якась сила була в ньому. Коли дивився очима своїми, хотілося довіритись йому. І я довірився. Пособив єпископом турівським та пінським стати, потім – владикою луцьким і острозьким.

Навіть коли патріарх константинопольський Єремія приїхав на наші руські землі і питав мене, кого б то екзархом у Київській митрополії настановити, я вказав на Кирила. Бо ж Кирило і ревність у вірі виказував, і добре своєю єпархією управляв, не скупився гроші на школи й книги давати.

Не без гріхів, звісно, був.

– Затіяв ту унію, собор Берестейський, свари на сеймах біскуп луцький Кирило – чоловік негідний, грішний.

Знову беруся до книги, що на колінах лежить, читаю: “Наперед за поводом диявольським Кирило, луцький єпископ, йшов, ... уловив його диявол сріблολюбієм, невоздержанням, чужолозством та іншими, подібними речами, а ще вбивством. Про ці його вчинки мало не весь світ відав... І тривало теє немало часу”.

*О так, біскуп луцький на білоглових зоглядався,
срібло й злото у шкатули ховав... На Волині про це
поголос йшов.*

Та здається мені: біда з унією вийшла через
дурне непорозуміння.

Кирило захворів. Старість знати про себе да-
вала. Поїхав до Сандомира. Казали: там є добрий
лікар, вилікують його. А в моєму замку в Острозі
полишив речі свої коштовні.

Потім розійшлася чутка, що Кирило помер.
Чи хтось її розпустив? Може, Ждан Боровицький
– мій слуга, котрий за Острозьким замком нагля-
дав. Забрав він усе Кирилове багатство, що той на
збереження мені залишив.

Аж ось приїздить Кирило, хоче своє добро по-
вернути, скаржиться на Ждана.

Що робити?

Кирило в усьому мені вірним донедавна був. Та
й Ждан – надійний слуга.

Закликав їх, хотів вислухати, примирити.

Спочатку слово мовив владика. Говорив тихо,
якось непевно. Ще не одужав, кволим був. Казав,
аби віддали йому багатства, котрі Ждан забрав.

“Хіба то багатства твої, владико? – раптом за-
питав мій слуга. – Як ти їх нажив? Пригадай!”

“Маю вдосталь хлібів духовних”.

“Хлібів духовних, кажеш? Нехай. Але ж не тіль-
ки цими хлібами живиш себе”.

“Чим ще, Ждане?” – питає владика, пильно по-
зираючи на мого слугу.

“Сам знаєш”.

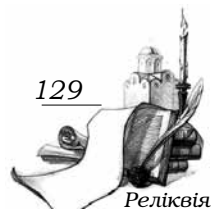
Тут я не витримав: “Кажі, Ждане!”

“Скажу! – почув упевнений голос. – Хіба, вла-
дико, не ходять до тебе злодії і крадених волів не
водять тобі?”

“Лжа”, – шепоче Кирило.

“І хіба не куєш ти у вежі Владичій на Луцькому
замку фальшиві червоні?”

“Лжа!”

“І хіба не ти наказав своїм слугам убити Филипа-маляра? А потім забрати його гроші? Своїх фальшивих мало було!”

Владика знову сказав: “Лжа”. Та в очах його я бачив непевність. Бігали ці очиці – розгублено.

“А ще не додержуєшся ти, владико, – провадив далі Ждан, – канонів церковних”.

“Не тобі, Ждане, про канони судити”, – ніби ожив Кирило.

“Не мені? Може, й так. Але що доброго для подражання ти своїм вірним показуєш?! У піст м’ясо їсиш, у чужолозстві житіє провадиш, інші сквернодійства чиниш”.

“Лжа, то все лжа”, – тихо повторював владика.

“Відаєш: не лжа!” – грізно блиснув очима Ждан.

Зчепилися мій слуга і владика, як два півні – один старий, другий молодий.

Хотілося то все припинити. І щоби було так, як раніше. Змучивсь я. Знав бо: грішний – Ждан, грішний і владика.

“Подайте один одному руки”, – попросив.

Кирило і Ждан переглянулися. Подивились на мене. Я кивнув головою. Вони повільно, якимось непевно простягнули один одному правиці. І потиснули.

“От і добре”, – сказав я.

Ждан вклонився, покинув покій. А Кирило сидів.

“Чого чекаєш, владико?” – поспитав його.

“Як буде з моїм добром, котре Ждан забрав?”

“Ніяк”.

“Як то – ніяк?” – прошипів Кирило.

“Хіба мало, владико, добр маєш?” Говорив я спокійно, та твердо. “І хіба ці добра просто так до тебе прийшли? Пригадай, хто допоміг тобі збагатитися – чи не я, давши хліби духовні? І хіба ти все чесно на цьому становищі чинив, по-божому?”

“Усі ми грішні”.

“Так, владико. Тільки гріхи різні бувають. У когось їх більше, у когось менше. Їх же в тебе – як бліх у жебрака. А те, що Ждан забрав трохи зі скарбів твоїх і у мій скарбець переніс, вважай: то покара тобі за сквернодійства”.

“Не думав, що Ждан – караюча десниця господня, – зла посмішка з’явилася на Кириловому лиці. – Та й немало, певно, прилипло до тієї десниці, не все в скарбець княжий пішло”.

“А якщо так... Ждан мій слуга вірний. Мусить мати заплату”.

Наші погляди, як шаблі, схрестилися.

“Отак, владико, – сказав, – обридло то мені. Нічого не відаю про твоє обцованне зі злодіями, не знаю і про забиття Филипа-маляра, і про кування фальшивих червоних, і про інші криводіяння твої, а ти не допоминаєшся про скарбонку свою, що колись була в замку цім”.

“Добре...” – похилив голову владика.

Та подумалося: добра тут не буде. Але відступати не годилося.

Після того приязнь, що колись була між мною і Кирилом, зникла. Чорна кішка пробігла між нами.

– Доходили до мене чутки: мав Кирило зачіпки з луцьким старостою, паном Семашком. Той почав чинити різні каверзи владичі.

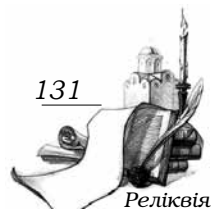
Грішний Кирило чоловік. І в грішному світі жив.

– На вході до замку, де була соборна церква Іоана Богослова, пан староста своїх гайдуків поставив, щоб ті брали з православних, які йшли до храму, по грошу, а то й по два гроші. Одного разу, на Паску святую, людей до церкви не пустив – лише єпископа.

Певно, стояв Кирило розгублено в храмі – один, яко перст. Взивав до Бога. Та намарне. Не хотів Всевишній йому, грішникові, допомагати.

– Може, думав пан староста, Кирило піддасться йому. А той не піддавався. Упертюх! Таким упертюхом був усеньке життя. І всього мало було. Коли щось задумав – добивався. Ладен був по головах йти.

Про те, як владичі залив сальця за шкіру Семашко, немало говорилося на Волині.

Пасхальна ніч... А в церкві соборній вітер гуляє. Хіба що до стін скаже владика: "Христос воскрес". І долине до нього відлуння: "Воскрес".

Але ні. Чути гомін, крики.

Залітають до церкви п'яні гайдуки Семашка – з музиками, дівками-блудницями. "Буде тобі всенощна, владико".

Кирило хреститься – як від нечистої сили. Не віриться, що храм божий можна так оскверняти. Хоча...

Музики вдарили в струни. Гайдуки пустилися в присядки. А дівки крутяться біля них, як дзиґи. Гей-гой, тра-ля-ля... Душа, гуляй без кунтуша.

Якийсь гайдук витяг пістоля. І пальнув у баню церковну. І засміялися його друзі-побратими. І дівки засміялися. І музики зуби вишкірили.

"Чи не боїтеся Бога?" – тихо промовив Кирило.

"А ти не боїшся? – дихнув на нього перегаром гайдук, той, що в баню стріляв. – Буде моя душа, як і твоя, в гесні огненній горіти. Пам'ятаєш, як збезчестив дівку Палажку? А я її в жони брати хотів". І знову куля летить. І в образ святого Іоана Богослова поціляє.

"Господи, ти бачиш це!" – невідомий жах чується в голосі Кирила.

"За все платити треба, владико!"

За зло – особливо.

– Владика Кирило шукав, хто стане на його обороні, хто від утисків пана Семашка порятує. І знайшов. Владичим протектором став Берnard Мацієвський, біскуп луцький латинський. ...Який його і в унію спокусив.

Бернард і Кирило сусідили. Вийде Кирило зі своєї церкви соборної замкової, мине Вїзну вежу, ступить на площу Ринкову. Ліворуч стара Дмитріївська церква видніється. А праворуч Троїцький костел красується зі своєю пишною дзвіницею. То катедра латинська луцька.

Перестривалися не раз біскупи. Не сварилися. Чого їм свари чинити? Кожен мав свій хліб духовний. Чемно віталися. Кирило ледь прихилив го-

лову. “Помагай Боже!” – казав. І Бернард голову хилив. Посміхався.

Доносили мені: єпископ луцький православний і єпископ латинський в гості один до одного зачастили. Чаркувалися. І казав Мацієвський Кирилові: ось подивися, владико, тримаєш у своєму владінні села, містечка, церков багато маєш, що копійку приносять. Злата, срібла тобі не бракує. Хоча цього презренного металу завжди хочеться більше. Та честі належної не маєш, як і інші єпископи грецькі на Русі. Заїде до вас невідь-який патріарх-зайда, котрого в землі турецькій турки нізащо мають, і почне владу показувати. Де він ще її покаже, як не тут. Єпископам, владикам нагінку учинить. Не даси мзди, грошей, то ще зі становища скинути захоче. Для патріарха, турецького підданця, закони наші не писані. Яке йому діло, що в нас владика на єпископство дозвіл від короля мають. Або та новина – братства заводити. Он у Львові братство вже є – так братчики з владикою Гедеоном різні розтирки мають. В інших містах теж братства фундуються – у Вільні, у Берестії... Скоро до Луцька черга дійде.

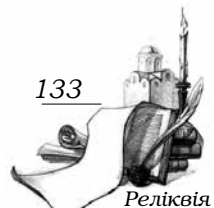
“Не дійде!” – б’є по столу кулаком Кирило.

Веде мову далі Мацієвський: будь-який можний панок може зобидити грецького владика. На маєтки владичі наїхати, гвалти, грабунки учинити. Ось що зараз виробляє пан староста в церкві соборній владичій! Де таке видано, аби єпископу в його храмі хвалу божу відправляти не вільно було? І не пускати до нього ні пресвітера, ні диякона, ні паламаря. Слуг владичих у шию бити, пхати, возбивати. Два дні єпископа, як у в’язниці, удержувати, ні хліба, ні води не давати – так, щоб слуга Божий змерз од студени і зомлів від безводдя.

“То – сквернодійство!” – гримить басом Бернард.

“Сквернодійство, – гадає про себе Кирило. – Тільки хто напоумив Семашка таке виробляти? Не ти, єпископе?”

Владика випивають ще по чарчині. Дивляться один на одного каламутними очима.

“Ні, Бернарде, – думає Кирило, – не твоя то, певне, робота. Сенс бо який?! Чи не затія Ждана Боровицького? Або князя Острозького?”

От нас, біскупів латинських, рече далі Мацієвський, спробував би хтось зачепити. За нами – сила. Церква римська під найвищим пастирем ходить, що є намісником Христа на землі. Тому біскупів наших шанують. Сидимо у сенаті перед очима найяснішого монарха, Річчю Посполитою кермуємо.

І ви будете мати таке, коли під руку папи підете.

“Непросте діло се, – хитає головою Кирило, – на вас, латинників, Русь велику злобу має. А в часи останні ще й розсварив нас календар. Васнь почнеться, до кровопролиття дойде”.

“Буває, невелике кровопролиття – для справи корисне. Бо які речі великі без нього обходилися? Скільки крові праведників пролилося, поки віра християнська утвердилася?!”

“Воно так. Але...”

“Вовків боятися – в ліс не ходити”, – повчає біскуп латинський.

Думає Кирило, думає.

“А лишить мене пан староста в спокої, якщо під руку папи піду?”

“Звісне діло”.

“І не будуть на мої владичі землі пані й паненята найжджати, у гріхах бозна-яких винуватити, по судах волочити?”

“Не будуть...”

“І сидітиму в сенаті перед милістю королівською?”

“Аякже. Тільки признай папу за пастиря свого, унію з церквою латинською учини”.

“Добре”, – годиться Кирило.

Минає кілька днів. Гнів Семашка змінюється на милість. Може тепер владика до церкви соборної спокійно заходити, служити там. І людей пан староста зачав до церкви пускати.

Знову зустрілися Кирило й Бернард, почаркувалися.

“То як, – запитав єпископ латинський, – угомонився староста луцький?”

“Угомонився”.

“Поговорив я з ним. Послухався він мене. І тебе слухатись буде, якщо у єдності з нами, римлянами, перебуватимеш”.

“Добре”, – киває головою Кирило.

...Усе в Кирила ладиться, все добре. От тільки своєму приятелю, єпископу латинському, відпрацювати треба. Хто той Бернард – благодійник, спокусник, від Бога чи від диявола?

“Та...” – не хочеться думати Кирило.

Зустрічається з Бернардом. Сидять, говорять. А розмова все біля унії крутиться.

“Риба, – каже Бернард, – шукає, де глибше, а чоловік, де ліпше”.

“Але є ще істина!” – випалює Кирило. Не одну чарку випив, стримувати язика не хоче.

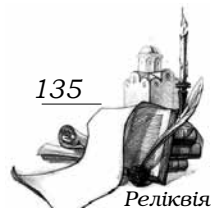
“Що таке істина, ти знаєш, владико?” – сміється Бернард. І додає: “Мені так думається: це – коли чоловікові добре”.

...Іде Кирило до Сокаля, має зустрітись там з владиками – львівським, перемиським, холмським.

Сидять вони, радяться. Двері зачинені – аби ніхто не чув, не знав. Правда, й стіни мають вуха – особливо коли персони такі збираються.

Кирило за старшого. Його ж екзархом на Русі царгородський патріарх Єремія поставив.

“Всечесні владики, – промовляє він, – самі бачите, які біди у церкві нашій. Єретиків багато розмножилося – люторів, євангеліків, усілякої іншої нечесті. І якби тільки серед простаків ті єресі ширилися. Але ні – і можних людей вони своєю заразою заразили. Пани-шляхтичі, навіть князі до єретицьких молюнь бігають. І віра латинська на наших землях утверджується. Немало синів церкви східної на латинство перейшли. І ще перейдуть. Навіть двійко синовців князя Острозького, протектора церкви нашої, латинниками стали. І то лиш початок. Не мине двох десятків літ, як зо-

станеться церква православна без панів, князів, їхніх надань, фундацій, без їхнього покровительства. Кому вона потрібною буде? Простим хлопам, що в гною бабраються”.

“Істинно мовиш, владико, – озвався Діонісій, єпископ холмський. – У моїй єпархії мало панів при нашій грецькій вірі лишилося. Говорять: віра грецька згрубіла, немає, мовляв, у вас ні книг добрих, ні вчителів, ні казнодіїв, і самі не знаєте, у що вірите. А що пани на церкву дають? Гріш якийсь нещасний. Не так, як у часи минулі! Мої священники мало чим від хлопів різняться – і за плугом, за бороною ходять”

“Хіба лише в тім біда, – під’юджує Кирило. – Немає певності на нашій землі. То татари наїдуть, то жовніри пройдуть, які часом не кращі від татар бувають, то морове повітря людей виморить. Гинуть люди, як мухи. Деякі отці наші, пошлюбивши жону, небавом хоронять її. Там собі другу супружницю беруть. Бо як без жінки на господарстві? А патріарх Єремія отців-двоєженців повиганяв. Канонам то річ противна, каже. Але ті канони самі греки повимишляли. Чи для нашої Русі вони годні – їх то не цікавить”.

“Якби тільки простих священників патріарх чіпав, – озвався львівський єпископ Гедеон, – він на архімандритів, владик замахнувся. Онисифора з митрополії повергнув”.

“З тих патріархів хоч би якийсь пожиток був – одні збитки, – докинув своє слово Михаїл, владика перемиський. – У церкві нашій порядкують, як у себе вдома. Знаємо, до чого їхнє порядкування веде – до симонії. Хіба не відаємо, як у патріархів грамоти купуються?!”

“Відаємо, – знову втрутився Гедеон. – Ось мої братчики у Львові патріаршу грамоту на ставропігію купили. Тепер величаються. Мене нізащо мають. Самі собі владики”.

“До яких пір нами чужинці-греки верховодити будуть, – розійшовся Діонісій. – І це їм роби, і це, і добре нагодуй, і грошей дай. Та ще носом крутять...”

“Пусти свиню під стіл – на стіл вилізе”, – докидає Гедеон.

“Ось той Єремія, – торочить далі Діонісій, – до Московії поїхав. І що? Там з його персоною не панькалися. Під варту посадили. Сказали: мусиш нам патріарха висвятити, а ні – сидітимеш у нашій державі до кінця днів своїх. Він і висвятив, а потім чкурнув звідти. А ми з ним носимось, як з цяцькою. Треба було зробити так, як московити”.

“Всечесні владыки, – узяв слово Кирило, – хотілось би мати свого патріарха, самим у церкві рядити. Та видите: Бог не дає. Мусимо помислити, що діяти далі. Лишатися в неволі у патріархів, які самі є невільниками султанів турецьких?”

Насупилися владыки. Чекають.

“Та є інший путь. Піти до латинян. Папу римського собі за главу церкви взяти. Не будуть папи у наші землі їздити. У них, у Влохах, своїх багатств і клопотів доста є. Пощо їм та Русь? Ми ж у себе, як рядили, так і рядити будемо. Свої звичаї і обряди церковні збережемо. Та й латинці до нас перестануть лізти, шляхтичів і князів відбирати – бо ж під єдиним пастирем будемо. А ще владыки наші матимуть честь, як біскупи латинські. Дасть Бог, у сенаті сидітимемо...”

Закінчив Кирило своє казання.

“Що думаєте?”

“М’яко стелиш, Кириле, – озвався Гедеон. – Ось тільки, чи виспимось?”

Ніби гедзь укусив Кирила: “Тобі мало, владыко, братчики солі на хвіст насипали?”

“Немало. Але думаю: признаємо ми папу пастирем своїм – які тоді свари в церкві почнуться”.

“Владыко, – струснув головою Кирило, – тобі до свар церковних звикати?”

...Довго бесідували біскупи. Відав я про ті розмови. Та не хотів мішатися.

Багато правди було у владичих словах. Хоч і олжі вистачало.

То так – церква наша східна багато можних людей, протекторів на Русі утратила. Від духовних

потіхи мало є. І про патріархів правда. Немає пожитку доброго від їхньої їзди по землях руських. Хотів у себе я патріаршество установити. Не дають. Хто з патріархів захоче його так дати?! І чи дозволять їм турки?

Мусимо з латинниками на унію йти. У Речі Посполитій вони зверхність мають. Та розумію я іншу річ. Не буде унію легко укласти. Чимало люду на Русі не потерпить цього. Та річ не лише в цім. Русь наша – як той битий шлях. Хто тільки не товчеться на ньому? Будуть проти унії під'юджувати з Турції, і з Московії теж. І васнь почнеться.

А може, зробити так, щоб до унії патріархи східні пристали й Москва?

Правда, не здольні зробити таку унію ні Кирило, ні інші владыки, що в Сокалі зібралися. Дрібні вони. І вченістю похвалитися не можуть.

Треба, думав я, знайти чоловіка зацного, у науках вишталцного, якого б знали високі достойники Речі Посполитої – щоб міг ту справу розумно провадити. Не так, як Кирило. Той далі свого носа не бачать.

Пригледів я такого чоловіка. Був то русин, шляхтич, із Влодави родом. Хоча отець і матка його не були багатими, але вибився він у люди. Виучився, у латині біглий був. Дослужився до каштелянства берестейського, у сенаті сидів. Звали його Адамом Потієм.

– Тоді, – оповідаю, – якраз катедра володимирська та берестейська увільнилася. Помер владика Мелетій Богуринський. Замислив я на ту єпископію Адама Потія поставити. Він на той час овдовів. Буде Адам, думалося, окрасою й потіхою нашої церкви східної. Хоча застерігали мене: каштелян берестейський багато вір перепробував – хіба що жидівського Талмуду не запізнав й турецького алькорану не виучився. Законів церкви нашої не знає добре. Але хіба зле, що чоловік много вір перепробував, а до своєї вернув?

Тобі, князю, видніше. Біля тебе багато різновірців є. І таких, що з віри у віру скачуть.

Оповідали люди, як Адама Кирило на стан чорноризький ставив. І як той мав ченцем Іпатієм зробитися. Діялося те у Володимирі, у храмі соборному.

Коли по обичаю церковному Адама-Іпатія одлекли в кошулю, на то уготовану, і коли Кирило його в олтар уводив, невідь-звідкіля (бо ж двері були позамикані) вихор узявся, підняв подолок кошулі Адамової, і на голову Іпатієві положив – аж увесь хребет показався. І хто в церкві стояв, то побачив таке. І говорили: недобре є те знамення.

Хто ж міг тоді помислити, що пізнає наша церква через Іпатія злості й неспокій, гоніння та замішання. І не тільки на Русі до того дойде, а й у ляхів. І буде колотнеча велика.

– На початку все добре йшло. Іпатій ревність у вірі показував, поведження був цнотливого.

Еге ж, у тихому болоті чорти водяться.

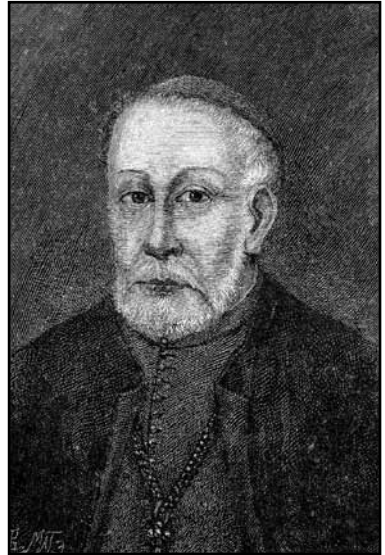
– Приємно з ними було бесіди вести...

Говорили про єдність церковну. Листи один одному писали. Толкував йому, що до тієї єдності має пристати не лише панство наше, а й держава Московська, усі патріархи та греки. Просив Іпатія їхати до Москви. Але той не хотів. Почав казати: хто не відає, які є великі грубіянства, ушір та забобони в московському народі!

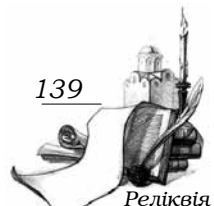
Важко було перечити йому. Але ж московити люди нашої віри. І наше панство з їхнім панством межує. І люди наші їздять до них, а вони до нас. Де подінемося ми від московитів?

Треба їх, казав я, від грубіянства відучувати. До них їхати, навчати.

Іпатій недовірливо дивився на мене. “Милостивий князю, – казав, – якщо я таке зроблю, то на пласі в Москві голову положу”.

Іпатій (Адам) Потій
(1541-1613),
уніатський митрополит,
засновник уніатської
церкви України

До Греції, патріархів східних, теж не хотів їхати. Говорив:

“Хто не знає бридкого й згорділого у схизмі грецького народу, непожиточної боязні його. Не сміють греки помислити нічого доброго та слави достойного. Волять радше життя розпусне провадити в суворій неволі, аніж бажати чесної смерті на полі бою.

Звичаї їхні зіпсовані. Повні греки марнославства, пиhi й надутості, бавляться баламутністю. А коли щось правдиве пізнають, зараз один одного видають, як на заріз. Важко їм у чомусь звіритися, бо одразу в турків у вухах те звірене буде, а з тим невинним смерть настане.

Смерть же страх породжує, а страх робить людей нікчемними, порожніми, лінивими та бридкими.

Коли хтось говорить грекам про єдність християнську, ставлять вони це за річ непотрібну й важку. Мізерною є кондиція теперішніх греків: якщо й хочуть чогось доброго патріархи та їхні старші вчинити, та не можуть і не сміють, боячись власного люду. Бо тепер у них не пастирі вівцями, а більше вівці пастирями керують”.

Гарно умів глаголити Іпатій – заслухаєшся. Ось тільки чи завжди та мова доброю була? Чи не було у ній блудослов'я?

“А хіба, – яко змій райський нашіптував мені Іпатій, – не за прикладом греків русини почали і собі баламутство чинити, не слухати старших у церкві. Чим далі, тим більше у нас до великої неправності й грубіянства приходять, поміж старшими дозорцями церкви тільки пияцтво, ласість, святокупство, неправда, ненависть, наклепи, пиha й надутість та інші злості панують. Казання церковне за ересь папську мають, покриваючи свою невмілість та грубіянство. Про науку у Святому Писанні та писаннях світських уже не питаєш; учителів, казnodіїв добрих поміж ними зі свічкою не знайдеш”.

“Хіба не пам'ятаєш, княже, – шпигнув мене По-

тій, – як патріарх антіохійський до Острога приїжджав? Можуть то стіни Острозької соборної церкви посвідчити. Коли пресвітер вашої князівської милості хотів проповідувати слово Боже, а мусів за повелінням патріарха мовчки злізти з катедри. Бо, бач, того немає у церкві грецькій”.

Чим далі, тим важче ставало мені порозумітися з Потієм. Здавалося, мова моя до нього – як об стінку горох.

Що ж то є причиною, думав я.

– Потім повіли мені: Іпатій з Кирилом заприязилися.

Хіба то дивина? Владики ж бо. Один хліб духовний споживають. Чом не заприязнитися?

– Той старий лис, біскуп луцький, зачав співати йому пісню, яку іншим владикам співав: “Патріархи, маючи през нас дорогу відкриту до землі московської, їздячи туди за милостиною, будуть у нас часто бувати, назад вертаючись, нас не минуть, і порожнювати не захочуть, будуть із нас гроші лупити. Уже не тільки простих духовних розстригають, а й до владик беруться. Братства установаляють, що є гонителями на єпископів. “Одступімо, – казав Кирило, – од патріархів і приступімо до послушенства папезького. То не новина. Колись на Флорінському соборі Ісидор, митрополит київський, таке учинив. Ми ж, коли піддамося під римського папу, маючи права стародавні, то віра грецька матиме таке ж достоїнство і право, яке римська має. Не тільки в покою дожиттєвому на єпископіях наших замешкаємо – у лавиці сенаторській сидіти будемо...”

А що дивного, коли чоловік собі вигод життєвих дощукується?

– Хотілося Кирилкові у сенаторському кріслі порозкошувати. Ніби медком воно було помазане. І Потію хотілося. Яким то він тепер пишним се-

натором буде! Не те, що колись, у битність свою сенаторську й каштелянську. Тоді він бідував, як миша церковна, – ні сіл, ні містечок... Тепер же на хлібах духовних роздобрів, розпасся.

Хутенько біскупи мову із митрополитом київським Рогозою знайшли. Та і що шукати? Тримався той свого владництва, наче воша кожуха. Пам'ятав, як Онисифора, що раніше від нього на митрополичім престолі сидів, патріарх Єремія повергнув.

Біскупи Рогозці грамотку склали, а той, раденький, ручку свою приложив. Послали її “приятелеві” моему любому, канцлеру коронному Яну Замойському. Не раз той чоловік мені шкоди чинив!

Тут теж постарався. Перед королем за біскупів клопотатися зачав.

А як не клопотатися, коли владики такими услужливими стали.

“Передовсім, – писав Михайлик Рогозка з намови біскупів-апостатів, – хочу з іншими єпископами зверхність в духовенстві його милості святішому папі римському признати, заховавши всі справи і обряди церкви нашої восточної”.

Та не тільки про обряди пам'ятав Михайлик. Про себе, коханого, теж не забув. Просив: щоби його королівська милість наділив його привілеєм своїм господарським, аби він на своїй столиці митрополичій до живота свого в спокою жив.

Люблять наші владиченьки житіє спокійне. І ситне.

А ще просив Михайлик: аби дали йому місце в сенаті, і всі свободи, які їх милості духовні римські мають, і щоб чернеці з Греції більше в панстві його королівської милості не бували, і до землі неприятельської московської їх не пропускали, і аби перехожих та переїжджих з листами до нас од патріархів не пущено – бо то шпиги суть.

Відаючи, що Кирило, Іпатій, інші владики унію готують, почав я до них листи писати – мало не щодень, упоминаючи, аби того не чинили без відомості всіх, а передовсім митрополита. Та влади-

ки відписували, що про те зовсім не помишляють. Забули, певно, заповідь: не лжесвідч.

До Кракова потаємно прибули. Дали листи королю, що хочуть до унії приступити і з листами до папи їхати. І щоб король допоміг їм. Тут отці-єзуїти приложилися. А королівська милість владик до Риму спровадив. Дозволив Кирилові церковні маєтності закласти – бо ж на дорогу потратитись треба. Правда, видається мені: на тій унії Кирило добре собі руки нагрів, злота у свою калитку доклав.

– Приїхавши до Риму, Кирило та Іпатій од митрополита і всіх владик справу унії учинили та послухенство папі оддали, упрохавши, щоби тільки при церемоніях старих zostавили – для того, аби од себе поспольства не одразити. Папа їм дозволив.

Від тої римської проїздки владик багатьом голови болять.

– Які справці тої унії – таким і вислідок є. Віддали люди про бридкі справи Кирилові. Думали: проїздка до Риму в нім одміну на добре зробіть, але, вмiсто поправи, приніс звідтіля його милість, разом з унією, безсоромні книги, наповнені розпутними фігурами. Переглядував їх Кирило, безбожні очі пасучи. Ще й пошттивим матронам те сороміцтво показував.

Слабка істота чоловік єсмь. Щось сидить у нім недобре, диявольське. Він то ховає. А воно лізе, пре, випирає.

А ще видається мені: чоловік то – бовтун, із якого крашанку зробили. Розмалювали, розцяцькували. Красна вона. А лусне – сморід піде. Хоч носа затикай.

– Приїхали з Риму владики на Русь, – оповідаю далі (щось дуже я словоохотливим став). – Собор у Берестію учинили. Без духовних і світських митрополит з п'ятьма владиками (полоцьким Германком, володимирським Потійком, луцьким Кривил-

ком, холмським Збироожком, пінським Іонищем) у церкві гайдуками з усіх боків обставившись, ладнали єдність із римським костелом. Мало того, хотили й нас привести до тієї єдності. Роздобули в канцелярії королівській універсали, през які не тільки заказано противитися унії і справам її, а підлягати конечно їй велено. При тому львівського й перемиського владик, що на ту єдність згоди не дали, за проклятих повеліли мати. Не дивина, що з тої унії замість поправи сподіваної – погріх, замість ослабу – гірший тягар, вмiсто утіхи – більший смуток настав.

Хіба таке уперше на Русі чиниться? Ми – як діти маленькі. Набиваємо собі г'улі. І далі те саме чинимо.

– Не хочу нагадувати про кривди, котрі від деяких небачних людей римського визнання терпимо! У церквах одміни чинячи, тіла мертвих людей грецької віри із землі викопають і викидають! Людей від старожитньої грецької віри віддаляють, як од віри негідних, і їхніх книг правних, які нікому не мають бути боронені, боронять! Пресвітерів наших, на дорогах спіткавши, карають усілякими зневагами.

Чи такий страшний чорт, княже, як його малюють? І хіба лише уніати г'валт людям віри грецької старожитньої чинять? Хіба слуги твої не наїздили на добра владик, що до унії пристали? І не позабирав ти маєтності в біскупа луцького?

Обоє – рябоє.

А Русь – розділена. І далі ділиться.

– Ні, не сидів я склавши руки. Та...

Пізно спохопився, княже?

– Раніше треба було. Якби то знання.

Якби...

– Коли владыки сиділи у Берестію, в церкві соборній, і тую унію ладили, я теж зібрав на собор людей – і духовних, і світських. Правда, закидали потім, що собор той відбули ми у домі єретика, євангелика пана Райського. Але хіба місце кра-ситься людину? ...Не навпаки? Хіба коли люди зберуться, помоляться, справу замислять добрую...

Добрую?..

– ...то Бог не буде серед них?

Непевна усмішка з'являється на лиці мого маляра.

– Чи не так, Іване?

– Так, – не сміє перечити він.

– На нашій соборі був протосингел патріарха царгородського Никифор. І протосингел патріарха александрійського Кирило приїхав.

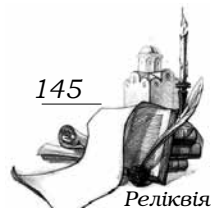
То й що – протосингели? Чачки патріархів восточних.

– Никифор – zelo учений чоловік. Знав греку, латину, по-влоську умів говорити – жив у Влохах і студіював там. Добре знав і туркську мову, і звичаї туркські. Як з чоловіком ученим та гідним, знався з ним султан турецький. І турецькі баші зналися.

*Не завжди вченість добром є. Ще й чужоземна.
А оті знайомства...*

– Про вченість Никифора і в Польщі відали. Ян Замойський, фундуєчи у своєму Замості академію, хотів, аби Никифор переїхав туди – був у його учельні дидаскалом. Та Никифор подався в Острог. Науки свої давати чужакам не схотів, поминаючи слова Спасителеві, котрі той мовив жоні хананейській: “Неслушная річ відняти хліб дітям і віддати псам”.

А може, князю, інша причина була, чому Никифор обрав Острог, а не Замость?

Кажу, та самого черв сумління гризе. Не такий простий той Никифор – під ним стільки, як і над ним.

Але не буду про це...

Оповідую далі:

– Чотири дні ми радилися. Думали: прийдуть до нас єпископи, порозуміємося.

Ти вірив у це, князю?

Замість владик прийшов Скарга.

...Хитрий єзуїта. І велеречивий. Гарно говорить. Нам би такого!

Просив мене і сина мого Олександра наодинці з ним побесідувати.

“Хай дискутує з нашими духовними! – на соборі кричали. – Чого по кутках шептатися?”

Та не звертав ксьондз-єзуїта уваги на ці крики. “Тільки з князем та княжичем говорити буду”, – були його слова.

“Нехай уже”, – махнув я рукою.

Зачиняємось у кімнаті – Скарга, я та Олександр.

“Говори”, – стомлено кажу.

І він говорить. Про користі від унії.

Спочатку про справи духовні. Мовляв, без церкви єдиної та її пастиря, римського папи, спасіння немає.

І що грубіянство у церкві восточній. А латинники нам добру науку дадуть.

Аякже, ми ж до своєї не здольні!

І що унія в нашій панстві спокій і мир утвердить.

Еге ж, ксенже Скарго, утвердить...

Мовчу. А на устах сина мого – посмішка на-смішливая. Чули ми про це, читали.

Усе, ксенже Скарго?

Ні, не все. “Королівська милість невдоволена дуже...”

“Я сам самодержець собі! Що мені король?!” – випалою необачно.

Скарга ніби не чує мої слова. Рече далі: “Особливо королівську милість непокоїть те, що в Острозі люди непевні перебувають”.

“Про що ти, ксенже?.. Чи про кого?”

“Про Никифора”.

“Чим сей достойний чоловік не догодив королівській милості?”

“Є відомості: він – шпиг турецький”.

“Всі духовні зі Сходу для вас – шпиги”.

“Як знаєш, князю. Тільки дивися, аби не мав з тим патріаршим посланником біди”.

Скарга встає.

“Докази є?” – питаю єзуїта.

“Ніби не відає твоя князівська милість: коли потрібно – докази знайдуться”. Ксьондз гречно схиляє голову. “Добре все зваж, князю”, – кидає на прощання.

Я з Олександром залишаюся сам.

“Що думаєш, сину?”

Він нервово потирає руки. “Треба йти до кінця!” Хай буде так, підемо.

– На своєму соборі ми порішили: не даємо згоди на нову віру, не відкидаємо православ’я, ні віри предків наших, не відступаємося від обичаїв та святих догм церкви східної; усі ми, малі і великі, тримаємося ортодоксії, якої непохитно наші предки трималися, задля неї не пошкодуємо не тільки маєтності, імені й будь-якого багатства світу цього, а й жінок, і дітей, і дочасного свого життя.

Гарні слова, княже!

Та чи у гарні вони діла переходять?

– Не хочемо, – говорив я далі, оповідаючи про синод Берестейський, – більше таких пастирів, митрополита, його єпископів, які є злодіями і вовками, що шарпають і розганяють Христових овечок.

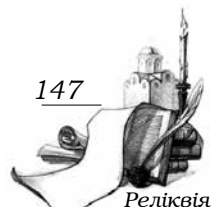
Учора – пастирі, сьогодні – вовки.

Вчора – владики, сьогодні – здрайці.

Донедавна – вчителі, днесь – гонителі.

Дивні відміни...

– Смутна була та осінь, коли уніати унію вчинили. І смутная була зима. Усе не так робилося.

Не могли люди згоди дійти. Розтирки чинили. Не хотілися знатися ми із владиками, що під унію пішли. А вони – з нами. Чекали на сейм, що мав навесні у Варшаві бути.

Взимку написав я листа королю. Розповідав про кривди, які нам уніати чинять, про порушені прав наших. І предостерігав монарха свого: "...вижу, же до остатньої згуби всієї корони Польської іде, бо ніхто вже своїх вольностей певен не буде, у короткім часі прийде панство до замішання великого".

– То був мій найважчий сейм. Хіба що з Люблінським він зрівнятися може. Але коли в Любліні унію ладили – мені й п'ятдесят не було. І здоров'я, хвалити Бога, мав добре. А ось тоді, у Варшаві, на сеймі, почувався стариком – хворобливим, вимученим.

...Їхав я у кареті – добрій, зі всіма вигодами. В оточенні слуг моїх вірних. Але навіть така подорож важкою була. Боліло старе тіло, туманилася голова.

А ще – непривітні видива за віконцем карети. Бо вже розтанув сніг. Але для трави не настала пора. Чорніла земля, чорніли дерева. Та й небо, здавалося, темним було.

Десь поряд скакав син Олександр.

Нарешті проїхали Віслу – теж темну і непривітну. Дивився я на її води – і видавалося, що заливають мене вони. Тривожно заіржали коні. Щось недобре чулося в тому іржанні. Може, повернути?

Та ні... Пізно.

Ми на іншому березі. Їдемо у свої покої. Відпочинемо. А там – на сейм.

Колись тішило мене велелюддя сеймове – пишні пани (кожен ліпше іншого виглядати хоче!), приятелі, розмови, жарти. Моя Волинь на фоні тієї суети видавалася сонною.

Тепер ця суета мене дратує. А ось Олександрові вона до вподоби. Політик!

– Почалися на сеймі розмови про унію. Ми, люди, що при старій вірі православній zostалися, послали до монарха нашого двох послів. Один з них, Даміан Гулевич, шляхтич волинський, слово перед ко-

ролем держав. Учинки біскупів володимирського й луцького, казав він, то зрада і фальш, і митрополит у справі унії не знався, та прельстили його. Духовні наші про таємне відступництво владик не відають і при патріархові своєму стоять. Єпископи-апостати за те викляті і зложені зі своїх урядів духовних. Стани обидва, духовний і світський, їх за пастирів мати не хочуть і просять, аби господар-король митрополита й владик їм інших дав згідно з правами і вольностями народу руського.

Відаю, пан Гулевич уміє гарно балакати. Різним штукам риторичним вишучився. Одна лиш біда – неправославної віри він.

Бо де серед православних добрих риторів знайдеш?

– По тій Гулевичевій мові пан Сапіга, канцлер Великого князівства Литовського, слово узяв. “А чого це єретики до Синоду Берестейського мішаються?” – поспитав він, глянувши на Даміана. І знуцання вчулося в голосі його. “Неправда то, – рік він далі, – що пан Гулевич повідав. На унію згодилися ледь не всі православні владики. Противним їй був лише Никифор, посланий від греків, котрий великі бунти чинив і неправедно житіє своє провадив”. Сапізі почав перечити мій зять, Криштоф Радивил. Зачалася сварка.

Який же сейм без сварки обходиться?

– Тоді мовив Ян Замоїський. Сказав: пан Гулевич нерозумними словами своїми великую шкоду Речі Посполитій приносить. “А пригадай, Даміане, що робив твій син Олександр? – раптом повернув мову на інше гетьман. – Утік зі школи до козаків, до Наливая, спустошив маетки старости луцького, проти Речі Посполитої й короля воював”. Знітився пан Гулевич, щось в оправданне своє став казати. Мовляв, той нерозумний вчинок син учинив через малолітство своє, а потім ви-

правився і службою своєю гетьману провину викупив. Замоїський тільки пирхнув; обох, сказав, батька і сина, слід скарати.

Ні, не даремне Замоїський про Наливая згадав. Той якраз у в'язниці тут, у Варшаві, сидів. Мучили його, допитували. Хотіли, щоб на мене наговорив.

Пам'ятаю того Олександра. Набридло хлопцеві аз, буки вчити. Не лежала душа до книжки. Погуляти хотів.

А гуляв славно. Справжній зірвіголова.

Добре – вчасно спинився. А то б на палі вже сидів.

– Мало того, що справи унії не рішилися. Почали на сеймі від мене домагатися, аби я Никифора, яко зраїцю, привів. Я казав: Никифор є особою важною, старшим у духовенстві. Та на мене все напірали: приведи Никифора, мусиш зробити це, він – шпиг турецький. Добре, сказав я, приведу, щоб чоловік цей розказав про себе, але не приватне то мусить бути, тільки у колі генеральному, де би сенат і послове земські його слухали. Зійшлися на тім. Припровадив тоді я Никифора з великою поштивістю і на дання справи поставив.

Обвели тебе, князю, ляхи навколо пальця. Ще й винуватим зробили. Бо ж не Никифора судили вони (дуже він їм здався!).

Вони тебе на суд поставили!

– Скаржився на Никифора інстигатор, що той чоловік є не тільки зраїцею Корони Польської, а й збурювачем покою християнського. Що був чорнокнижником. І прийшов до ласки cesаря турецького през сестру свою, яка була в сералю султанському межі іншими жонами. Друга скарга: Никифор діток малих казав cesареві у християн брати. Третя, що він на землю Волоську царя татарського привів. Четверта: ніби Никифор на християн дані незноснії у землі Волоській від царя турецького впровадив – про те посол господаря

волоського оскаржити може. П'ята: єсть шпигом і знати дає туркам, що у нас діється, і в листах своїх пише, що поляки, яко пси, ся їдять, і указує до рогу до нас поганинові. Шостая: будучи простим чоловіком, турбацію чинив у Речі Посполитій, згоду святую торгав, важився скидати митрополита, і владик, неспокій чинив, аби поганин на панство наше упровадився.

Не знаю, князю, чи правду інстигатор говорив. Я – чоловік малий, у політиках не розбираюся. Але ось таке мислю: немає диму без вогню.

Чого це греки останнім часом до нас так зачас-тили? З якого дива Русь уподобали?

А ще мислю таке: ми зараз – як між молотом і ковадлом. З одного боку – Польща, з іншого – Турція.

І що з нас викують – не відаю.

– Никифор не знав польської, відповідав польськи: “То є все фальш, а навіть якби так і було, тоді за те, що в чужій землі діється, не вам судити і не вам карати за то належить. Нехай скаже вам гетьман під сумлінням, що про мене і про мої справи відає, і як мене намовляв до Замостя. А що тичеться оскарження, іж мав до турок якісь відомості давати, то нічого такого в моїх писаннях не найдете”.

О, чи багато коштує захист, коли судді все по-рішили?

По Никифоровій мові я сказав королю: “Видячи гвалт і порушення прав наших, не дбаєш нічого про присягу свою, яку обов’язався нам не ламати, а примножувати і розширяти. Не хочеш нас у православній вірі заховати, на місце одступних пастирів інших дати, і даєш тим одступникам гвалт чинити, кров проливати, а тих, які в одступленіє за ними йти не хочуть, кажеш лапати, з маєтностей виганяти, із землі їхньої виволювати”. Упоминав я і просив короля, аби він обачився і здорової ради слухав.

І що – король послухав?

– Був я від королівської милості дуже скривджений. На старості літ те, що мав наймиліше, віру православную, в мене забирати почали.

А хто винен, князю? Чи не ти сам? Уже ляхи, римляни на Русі, як у себе вдома, почуваються.

– Пішов я засмучений з палат королівських. А король за мною пана воєводу віленського, зятя мого Радивіла послав, аби завернути мене. І казав Радивіл: “Упевняю вашу милість, що король є жалісним і Никифор вольним буде”. Та злость обуяла мене. І сказав я: “Нехай же собі і Никифора з’їсть”.

Легко ти, князю, віддав Никифора.

Може, довідався про вину його, про те, що Никифор цесарю турецькому помагає.

А може, поляки сторгувалися з тобою. Ти їм Никифора, а вони тобі – спокій.

– І кинули патріаршого протосингела до в’язниці – там, де Наливай сидів.

Певно, князю, почувався ти загнаним звіром.

І Наливай, і Никифор противниками Речі Посполитої об’явлені. А це ж люди твої!

– Уніати враз розправили крила.

А чого їм їх не розправити?

– Потійко подумав, що Бога за бороду ухопив. Зачав сенаторам стару пісеньку співати, ту, яку йому раніше владика луцький співав: “А уряди і достоїнства духовні для чого маємо тратити? Ми ж річ давно утверджену взновили і найвищому пастирю Христовому послушенство своє віддали, а від патріархів відбігли, бо від них жодної потіхи, науки, порядку мати не могли. Вони тільки по вовну і

молоко до нас їздили, альбо когось посилали, а замість покою непокой і меч межі дітьми укидали...”

Неправду Потії мовив?

– Наговорював далі Потійко на братства. Що хлопство з простоти своєї таку зверхність собі привлащає, же ані єпископів, ані попів слухати не хоче, кровопролитіє чинить. Сенатори слухали такую лжу і головами кивали. Не дав той сейм ніякої потіхи для людей православних.

Владик-апостатів не осудили. Зате осудили Никифора. З Варшави повезли його до Мальборку – замку, який мій предок, князь Федір Данилович, зі своїм сином по битві Грюнвальдській добувати хотіли.

Зараз стояла та твердиня майже пустою. Не було в ній крижаків. Не дзвеніли на її подвір'ї мечі, не навчали тут військових хитрощів молодих рицарів. Ніби привиди оселилися у фортеці. Але то не привиди – в'язні. І серед них – Никифор. Дивився із вікна свого каземату – на кам'яниці міщанські, на рів з водою, а ще – на небо. І на птахів небесних, які, розпростерши крила, шугали біля нього.

Який уже день Никифорові не приносять їсти. Нічого не кажуть. Тільки воду дають. Сьогодні й води пожаліли.

А пити хочеться. І їсти.

Іде він від вікна до своєї лежанки. Вуста ледь шепчуть: “Бог милостивий”.

Закриває Никифор очі. Засинає.

Що снилося патріаршому протосинґелю? Його рідна Греція? Чи земля влоська, чи волоська, де він бував? Чи Острог, де мав прихисток?

А може, нічого не снилося. Поглинула його темінь, щоб ніколи не відпустити.

– Никифор помер у Мальборку голодною смертю, – сказав я це, а маляр здригнувся.

“Нічого, – утішав мене син Олександр, – програна битва – ще не програна війна. Ми повоюємо”. І завзяття чулося в його голосі.

“Повоюємо... – так само казав мій любий зять Ра-

дивил. – Пора поєднати сили нас, євангеликів, і вас, людей старожитньої грецької віри. Разом ми – сила”.

Пора. Не здольні ми самі з католиками війну виграти.

– Олександр готувався до війни з уніатами. Коли хвороба підкосила мене, він збирав наших сторонників, гуртував їх. Став Олександр ніби моєю тінню.

Тінню, кажеш?

А чи не перетворився ти сам, княже, у тінь колись можного Костянтина-Василя Острозького? Тебе не слухають владики, яких ти поставив на єпископії. Не спішать слуги накази твої сповняти. А король і королів'ята ображають тебе.

Князь Олександр рано чи пізно мав вийти з тіні. Та коли почав виходити – його не стало.

– Мені бракує Олександра.

– Багатьом людям його бракує, – подає голос маляр.

– Дивно помер мій син. Тридцять три роки не той вік, коли мужі помирають – і не на полі битви, а в постелі. Здавалося, ніщо не віщувало біду. Олександр допоміг замиритися мені з Яном Замоїським. Ми отримали могутнього союзника, котрий разом з нами захищав зневажені права церкви східної. На сеймі у 1603 році вдалося нам здобути перемогу. Король мусив поступитися. У цьому, напевно, була велика заслуга мого сина.

І він став надією Русі православної.

– Син не скаржився на здоров'я. Брався за справи господарські. І ось приходить лист. Пишуть, що під час побуту в Тернополі Олександрові стало погано. Він не звертав на те увагу. Відганяв хворобу, як обридливу муху. Поїхав у Красне. Далі їхати не міг. Зліг у постіль. Відчував, як сили покидають його. Написав заповіт. Через кілька днів його не стало.

А чи не допомогли твоєму синові піти із життя?

Різні чутки ходили. Казали, що отруїли його. Та ніхто нічого не міг довести.

Кому потрібна була смерть Олександра?

Янушу, який не мирився із братом своїм і воював з ним за маєтності?

Королю, його свиті, горливим католикам, для яких більшом на оці був можний князь, котрий горою стояв за права церкви православної?

Ще комусь?

Хто знає...

“Чому, – думалося, – ти, Боже, так жорстоко караєш раба твого? Ще не забулося, як оплакували смерть мого милого зятя Криштофа Радиви́ла – вірного спільника в справах моїх. Тепер мушу оплакувати сина. Краще б ти мене забрав до себе, Господи!..”

І здалося у цю хвилю, що не смерть Олександра оплакують люди, а мою. І все навколо огортає пільма. І я падаю у безодню.

Не знаю, скільки часу лежав непритомним. Та лічці мене виходили. Вернули з того світу. Навіщо?

Хворість понівечила моє тіло. Не міг добре ходити. Ліву ногу й руку відняло. Ліву щоку перекосило. Губи стали синіми. Попервах навіть не міг на себе дивитися в люстро.

Але душа трималася ослаблого тіла. Трималася міцно. Якщо Бог дарував мені кілька літ життя, я їх мав прожити достойно – за себе, за свого сина.

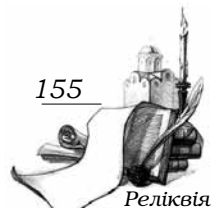
І я жив! Дехто казав: старого князя Острозького не впізнати. Де в нього сила береться? Він став, як орел молодий. А може, то покійний Олександр часточку своєї сили дарував мені?

Чотири роки сповнилося відтоді, як поховали Олександра. Поховали ув Острозі, у церкві Богоявлення. Був я на цім погребі – хоч і важко було йти, стояти. ...І плакати. У ту хвилю заповів своїм рідним: як помру, хай мене поховають разом із Олександром.

...Уже пізно. Дуже пізно. Довгим мені видається цей день.

– Іди з Богом, – кажу малярю.

А сам думаю: може, сьогодні насниться Олександр.

Жовта барва. Дермань

Олександр таки прийшов у мій сон – малим, дитинним. Сидів переді мною на коні. Я підтримував його. Кудись ми їхали. То була лісова дорога – нерівна, горбиста. Обабіч неї траплялися яруги. Нарешті ліс скінчився. Удалині виднілося село – серед лук, полів.

“То Дермань?” – поспитав син.

“Дермань”, – відказав я йому.

*Дерманський монастир.
Художник О. Єжов. 1845 р.*

Кінь поскакав ґрунтовою дорогою. Ось уже й перші хатки. Але дивно – немає нікого на подвір'ях. Ніхто не ходить вулицями – ніби вимерли люди. Бачимо невелику дерев'яну церковицю, монастирець біля неї.

Може, сьогодні празник і всі люди в церкві?

Ідемо до монастиря – порожньо. Заходимо до церковиці – так само. Тільки образи

дивляться на нас зі стін. Щось хочуть проронити вони, а не можуть. Чи щось повідають нам книги? Їх тут багато.

Олександр розкриває одну з них. Починає читати:

“Прийміть мою книгу не як людську річ, а як дарунок духовний, який сходить з висот. Шукайте божого царства і його справедливості, і все вам додасться”.

Іде Олександр з храму, несучи під пахвою сю книжицю.

Чому він так чинить? І чому церква, як і село, спорожніло?

Я теж виходжу на двір.

Чую, як щось бамкнуло. Піднімаю голову, бачу на дзвіниці годинника. Таке в наших краях – новина.

“Для чого ми приїхали сюди?” – хоче знати син.

Для чого – я й сам не відаю. Може, тут краще відміряється і відчувається час.

Знову бамкає годинник. І бринить це бамкання в повітрі – довго-предовго.

Ураз Олександр зникає – наче його не було. А книга, розкрившись, падає на землю.

Піднімаю її на розгорнутій сторінці, де такі слова:

“Бажав я перед тим, як відійти, лишити якийсь дар духовний, котрий допоможе знайти боже царство і його справедливість”.

...Прокидаюся. Я знаю ці слова. Вони – мої. І вписані до Біблії, виданій за мій кошт.

Що має значити цей сон?

Порожній Дермань. І порожній монастир. Бій годинника на башті. Мої слова про останню годину. Зникнення сина. Розгорнута книга-Біблія.

Хто розгадає загадку?

Може, маляр. Він якраз входить у палату, знову збирається мене малювати. Я оповідаю сон.

Маляр нічого не каже. Мовчки розкладає фарби, пензлі. Щось думає – так видається мені.

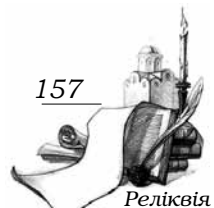
Просиш, княже, розтолкувати твій сон.

Але хто відає, чому людині сняться сни? І чим вони є?

Гра потаємних стремлінь наших? Хитросплетіння того, чого бажаємо, і того, що є? Правда, якої боїмося, але яку знаємо? Чи, може, дзеркало, котре показує нам прийдешне? Чи одне, друге, третє...

Порожній Дермань і монастир – що то є? Може, церква наша православна. Не уберіг ти її, княже. Тане вона на очах. Ідуть з неї люди (хто по своїй волі, хто з примусу). А бій годинника на башті монастирській – провісник кінця. І твого, і справ твоїх. Та щось має лишитися по тобі.

Святе Письмо, Біблія, яку наказав ти надрукувати?!

– Їдемо в Дермань, – кажу. – Це близько – між Дубном і Острогом. Незвичне місце. Коли прямую з Острога до Дубна, чи, навпаки, зупиняюся тут. Відчуваю якусь дивну силу. Звідки береться вона? Від тих лісів, що укривають узгір'я дерманські? Від джерел, що б'ють десь під ними? Чи дає її Святотроїцький монастир, фундований отцем моїм? Він, кажуть, часто приїздив сюди.

А що шукав у Дермані отець твій? Спасіння? Чи спокою, якого не мав у світі суетному?

– Люблю зупинятися тут восени, коли на заліснених дерманських горбах запалюється, як вогонь, жовта барва. І огортає все спокій і тиха дрімота.

*Сьогодні я розмалюю обличчя князя.
Буде воно осіннім. Жовтим!*

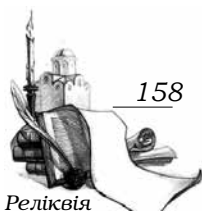
– Видається іноді: саме тут – серед цих гір, що тішать людське око, долин, джерел, струмочків – живе Бог. Тут – рай.

*Рай, кажеш, князю. Може, й так. Тільки Бог чомусь вигнав Адама та Єву з саду Едемського.
Бо чоловік здавтен рай у пекло обернути.*

– Якщо спасатися – то в Дермані, у монастирі.

Не тільки молитва спасає людину. Чоловікові ще добродіяння потребне – так думається мені. Бо коли живеш у добрі і в діяннях добрих – то і Богові є угодним.

– Одного разу я там побачив книги. Чимало їх було – Євангеліє, Апостол, Псалтир. Бачив ще книгу Битія, інші писання старозавітні. Друковані гарно були вони. Старий чернець (я вже забув його ім'я) оповів: мовляв, напечатав їх у далекій Празі доктор Фраціск Скорина зі славного міста Полоцька. Не міг на Русі він друкарським ділом

займатися, не було тут здольних людей, тому на чужину подався; але мову рідну не забув, руським письмом друкував.

Я взяв книгу.

“Понеже, – читав, – од приводження звірі, ходящі в пустині, знають ями свої; птиці, що літають у повітрі, відають гнізда свої, риби, плаваючі по морю й ріках, чують вири свої, пчолі і їм подібні боронять улї свої, так же й люди, де народжені й вскормлені суть по Бозі, до того місця велику ласку мають”.

“Дивно сіє, – сказав я чернецю, – чоловік покинув рідну землю, а так любив її? Не кожен на чужині для краю свого добре діло робити буде”.

“Буває, – почув отвіт, – здалеку своє краще бачиться. Правда, якщо очі добрими є, не зіпсутими”.

Чернець повільно вів свою оповідь: “Доктор Скорина повернувся на Русь. Пам’ятаю (я тоді ще безвусим хлопчиком був): він жив у Крем’янці, служив лікарем у біскупа Яна. Хотів, кажуть, далі книги Святого Письма друкувати – ті, які не встиг у Празі видати. Денно й ношно сидів, писав. Дивувалися люди, пощо чоловіку так себе мучити. Сподівався Скорина: дасть йому Ян гроші на друкування книжне. Та пощо католицькому біскупу книги руською мовою? Йому латинською подавай”.

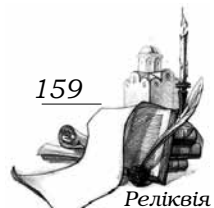
“То не дивина, кожен про своє дбає”.

“Тільки ми ніяк не навчилися того робити”, – почув від чернеця.

– У цих книгах, Іване, багато пожиточних речей написано було. Писав доктор Скорина, що Біблія – всієї природженої мудрості зачало і кінець, тут усі закони й права, всі лікарства – душевні й тілесні. “А ми на Русі, – сумно хитав головою чорноризець, – своїє Біблії руської не маємо. Не додрукував її доктор Скорина”. Тоді подумалося мені: “Має хтось довершити сей труд. То чом не я?”

Не так тяжко це, княже, зробити. Бо книг друкування давно не новиною є.

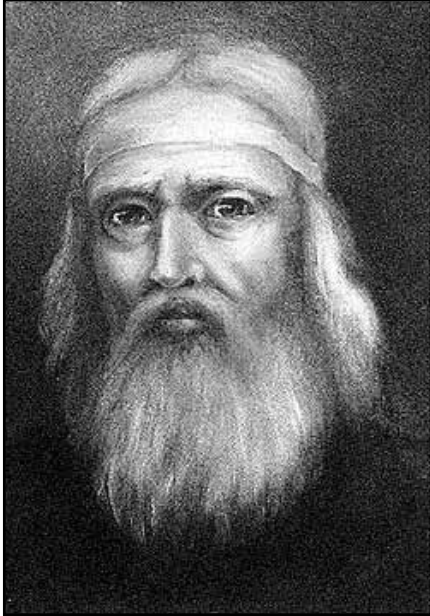
Було би хотіння друкувати.

І гроші!

*У наших можних панів грошей доволі. А ось ба-
жання...*

– Писали мені зі Львова, що в них об'явився друкар. І що умів він книги руською мовою друкувати. Перед тим друкував у Москві. Потім – у Заблудові на Підляшші, у маєтності гетьмана литовського Григорія Ходкевича. А звідти подався до Львова. Жив у домі Сенька Сідляра. Той йому навіть гроші дав на друкування.

Федорович (Федоров) Іван
(? – 1583)

Бачиш, князю, якийсь міщанин львівський (певно, не такі вже великі статки мав) не поскупився дати копійку на цю добру справу. А руські пани не дали.

Пошкодували. Але на пишне убрання, коней, банкету не шкодують!

– Захотілося мені того чоловіка побачити, поговорити з ним. Звали його, як і тебе, Іваном, а по отцеві – Федоровичем. Казали: він – москвит. Якогось дня приїхав друкар до мене у Дубно.

Приїхав на благенькому коні. І убранство його, і вигляд говорили, що не має чоловік добрих статків. Бідує. Але побачив я у нім якусь твердь внутрішню. Виказували те очі, мова і горда постава. Не в кожного шляхтича, навіть князя таке знайдеш.

Закликав його у палати. Став бесідувати.

“Ти, кажуть, із Московії. Невже там друкарської справи навчився?”, – поспитав недовірливо. Бо дивним мені видавалося, що москвити обскакали нас у ділі цім.

“Вивчився – ні. Доучився хіба”.

“То як?”

“Сам я, княже, із землі Московської. Звідти і предки мої. Та в роки, коли ще отроком був, опинився на Русі. Отець мій торгові справи тут мав. Подався я вчитися до академії Краківської. Далі звідав землі німецькі. Там і друкарської справи навик. Але знаєш, княже, де б ти не був, які б гарні краї не бачив, все одно тягне на землю свою. Хоч неоковирна вона, недобра часом – а рідна”.

“Понеже, – пригадав я, – од приводження звірі, ходящі в пустині, знають ями свої...”

“...так же й люди, – додав друкар, – де народжені й вскормлені суть по Бозі, до того місця велику ласку мають”.

Посміхнулися я та він. І урозуміли: єдиномишленики ми.

“Так, князю, – говорив Іван, – я читав Біблію руську, друковану доктором Скориною. І думав, чого б не надрукувати цю всю книгу мовою руською, а ще краще – словенською. Тоді вона розойдеться по всьому світі, де слов'янські наріччя суть. Бо бракує книг у наших церквах православних. Тут якраз довідався, що великому государю, цареві московському Івану Васильовичу друкарських справ майстри зело потрібні. Тоді государеве військо повоювало волзьких татар і взяло їхній стольний град Казань. Хотів государ на тих землях віру православну утвердити. От і подався я в Московію, на батьківщину свою. Але...”

Друкар запнувся.

“Що – але?”

“Недовго там працював”.

“Чому?”

“Різне було”.

Не хотів говорити друкар. Та нехай. Душа противиться – чого тоді силувати.

Та здогадатись, яка причина, неважко є. Побував чоловік у землях чужинецьких, інших звичаїв навик. Повернувся додому. А земля батьківська – якась не та. І люди не ті. І не такий він ув очах тих людей, своїх земляків-родаків.

“Кажуть, ти в пана Ходкевича, гетьмана литовського, в услужінні був?”

“Так, надрукував йому Євангеліє Учительне та Псалтир із Часословом”.

“Чого пішов звідти? Друкувати більше не хотів?”

“...Хотів. Та не захотів гетьман. Казав до риллі йти, господарство заводити”.

“А ти не пішов?”

“Не пішов! Бо не личило мені за ралом чи сівбою собі віку вкорочувати”.

“Гордий ти умом”, – подумав я.

А друкар говорив далі: “Є у мене інший талант. І гріх, коли закопаю його. Маю вмiсто житніх зерен розсiвати по свiтовi зерна духовнi i всiм, як належить, роздавати духовну поживу”.

“Кожен свiй талант шанувати мусить. Та не кожному вдається сiє”.

“Я хотiв, щоб вдалося. Тому покинув свого пана, подався до Львова, аби не були здольностi мої у занедбаннi”.

“Непростий ти чоловiк, Iване Федоровичу, – думалося менi. – Непосидючий. I думки високої про персону власну. А може, то й добре. Бо iнакше ким би ти був? Купцем, як твiй отець? Таких доволi є. Чи гречкосiєм? Таких ще бiльше. Нелегко, чує моя душа, буде з тобою. Але нехай! Коли щось легко дається – то грiш тому цiна”.

“Кажуть, – мовив я вголос, – у Львовi ти книгу Апостола надрукував”.

“I Апостола – теж”.

Друкар розгорнув завернуту в полотно книгу, подав менi. Я перехрестився, вiдкрив. Гарна то була книга. I малюнки гарнi у нiй. А коли дивився на євангелiста Луку, у книзi змальованого, то подивувався. Дуже євангелiст самого друкаря нагадував. Ще раз глянув на чоловiка, котрий передо мною сидiв, потiм – знову на малюнок. Так є.

Шанує себе Iван-друкар! Хочє в пам'ятi людськiй лишитися.

Закриваю книгу. “Добре”, – кажу.

Друкар не зводить з мене погляду. “Що – добре?” – читається в його очах.

“Ти хотів надрукувати Біблію словенською мовою. І я цього хочу”.

Іван посміхнувся – полегшено.

“Поєднаємо наші хотіння”.

– Припав той друкар мені до душі.

Чи не лукавиш, князю? Знаю: вигнав ти Івана-друкаря в три шії, як той роботу свою зробив.

Не відаю, як все діялося. Пан, звісно, завжди правий. Тільки образа від тої правоти лишається. А потім недобрим плодом проростає.

– Був Іван духовною особою – дияконом. Я йому монастир у Дермані дав, справцею поставив. Умова була така: дохід, що обитель ця має, ітиме на Біблії друкування. А доходу чимало було. Бо монастир багатими маєтностями владів.

Малює малює. І раптом питає: “Княже, а для чого тобі було потрібно це? То ж зайвий клопіт, морока”

Здавалось, просте питання. Та як відповісти на нього? Різні причини були.

– Бачив я, Іване, – кажу, – як церкву нашу з усіх сторін топтали вороги-противники, пожирали безпощадні вовки, як вона клонилася до упадку. Хто з вас не засмутився, видячи, що Богом засаджений виноградник обскубує кожен, хто йде дорогою. Бо огорожа виноградника Божого знищена і на ньому пасеться дикий осел, і його гризе вепр польовий. І ніхто не може протистояти тій люті, бо не мають люди наші духовної зброї, якою є Слово Боже.

Гарні словеса, князю!

Тільки чи щирі вони?

Хоча і щирість різна буває. Ніби й хочеться чоловікові щось добре вчинити, а воно не чиниться.

– Казали противники наші: не було, нема і не буде мовою словенською Святе Письмо перетлу-

**Іван Вишенський,
(XVI ст. – між 1621-1633 рр.)
український
письменник-полеміст**

мачене – хіба що книги окремі. І не буде цією мовою богословія студіюватися. А я казав: “Буде!”.

Пригадую слова Іоана з Вишні. Затятим був чоловік, упертюх. Але і такі потрібні. Казав: “Диявол має таку заздрість до словенської мови, що ледве живий од гніву, радо б її вигубив дощенту і всю борню свою на те подвигнув, щоб викликати до неї омерзіння, огиду та ненависть”.

Тлумачив Іоан і мені, і люду посполитому: “Диявол піднявся на борню проти мови словенської, бо вона є найплодоносна з усіх мов і наймиліша Богові. Вона без хитрощів і настанов поганських, себто без граматик, риторик, діалектик та інших марнославних підступностей”.

Навіть таке казав: “Словенська мова перед Богом більшу честь має, аніж еллінська та латинська”.

Видать, затявся ти, княже.

Хочу зобразити на лиці твоєму ту впертість. Чи – силу?

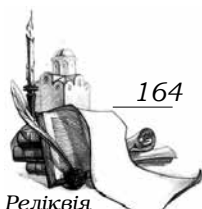
Вперту силу.

– Моя Біблія словенська – добрий підмуток для наук наших. А ще в мене є академія, де науки студіюють мовою словенською. Й інші академії будуть.

Дай Боже, князю.

Блаженні віруючі!

– Та не це, певно, головне, Іване. Задумав я се діло заради прославлення пресвятого імені Господнього. Відважився, сподіваючись на Його милосердя, знаючи, що нелегко людям спастися – хіба що зберігаючи заповіді Бога, які він зволив подати людському родові і сповістити через своє божественне й пресвітле Письмо. А ще думав я: діло се послужить спасінню моєї душі.

Реліквія

Пригадався ігумен Віталій із Дубна, із яким я не раз бесіди душеспасительні вів. Писав сей чорноризець також вірші:

“Блажен, хто від смерті науку приймає:
Добра у світі повсюдно бажає.
Міркує уранці: на вечір не жити,
А ввечері – що вранці світанку не стріти.
І хто на марнотне зовсім не вповає
Та добрее діло закінчить жадає.
Такого нещастя не можуть вхопити,
Хоч смерть роз’ятриться і схоче убити”.

Думаєш, князю, що друком Біблії викупиш гріхи свої?

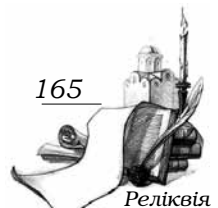
Важкий то був труд – Біблії укладання, а потім друкування її. Та мав я надію на поміч божу. І знов пригадалися писання ігумена Віталія:

“За труд той дістанеш, за власне старання
Відвічного спокою собі вдарування”.

– Коли приступали до діла сього, – оповідав я далі. – то не знали, як почати. Бо книг святих, що добре переписані були, ми не мали. В усіх країнах нашого роду й мови словенської не знайшли ні однієї Біблії, що містила б усі книги Старого Завіту. Правда, говорив нам Іван-друкар, що така книга є у Івана Васильовича, князя московського. Вона перетлумачена була з еллінської мови на словенську більш ніж п’ятсот літ тому, ще за великого князя Володимира, який охрестив землю Руську.

Велика слов’янищина. Але чого вартує та великість, коли вченості немає?

– Та й добрих справщиків, книжників шукати потрібно було. Всесильний Бог за своєю великою добротою допоміг мені. Знайшов я працівників для пресвятого діла цього. Серед них – книжника Герасима зі Смотрича.

Ще, пригадую, його отець, дяк Данило, книжки переписував. А сам Герасим у Кам'янці на Подоллі при трьох старостах писарем служив. Не інакше, ніж провидіння Господнє привело його до мене.

Так само, як з Іваном-друкарем, сидів у палаті я з ним та бесіду вів.

“Розкажи про Ісайю,” – просив його.

“Ісайя... Його давно вже немає у нашому Кам'янці. Подався до Москви і не вернув. Чи не вернули? Хотів сей муж повну Біблію укласти, А, дасть Бог, і видрукувати. Казав: греки мають ту книгу мовою своєю, римляни – теж, навіть чехи (а скільки тих чехів!) читають Святе Письмо на рідному наріччі. Ми ж мовою словенською, котрою богослужби свої сповняємо, не спромоглися перетлумачити всі книги біблійні”.

“Образливо, – докинув аз. – Хіба ми гірші за інші народи?”

Про себе ж подумав: виявляється – гірші.

“То так, – сумно підтвердив Герасим, – на різних забавки, непотріб сили тратимо, а про те, що справді потребним є, забуваємо”.

“Не завжди так буде! Маємо змінитися”.

“Маємо. Ісайя теж так казав. А ще казав: треба з себе починати. Трудився щиро й завзято во славу Божу. Святі книги переписував, збирав їх. Потім зачув: у Московії, у великого князя московського, є Біблія, словенською мовою списана. І що зело давня вона. Загорілися в Ісайї очі. Все кинув. Подався до Москви. Там і слід його простиг. Але заронив Ісайя зерна в душі наші”.

“Не ти перший говориш про Біблію словенську в Московії. Певно, немає диму без вогню”.

Почав я дізнаватися про це. Потім упросив пана Михайла Гарабурду, писаря Великого князівства Литовського, котрий тоді часто в Москві бував, аби випросив у Івана Васильовича ту книгу. І сповнив він просьбу мою, і привіз ту книгу. Але не дуже доброю була та Біблія, не все у ній справно витлумачили тлумачі.

“Що робити?” – запитав я Герасима, який по-

кинув Кам'янець і до мене на службу перейшов. Хотів він, як і аз, словенську Біблію надрукованою побачити.

“Будемо інші книги шукати!” – твердо проказав книжник.

Послав я людей у різні землі – кандійські острови, грецькі, сербські, болгарські монастирі, аж до самого намісника апостолів, пречесного Єремії, вселенського патріарха константинопольського. Посилав і в краї римські, до папи. Знайшли вони багато Біблій, різного письма і різними мовами.

“Треба дослідити книги ці, чи в усьому вони божественному писанню відповідні”, – казав Герасим.

“Треба, – не перечив я йому, – бо велике діло робимо. І коли щось не так учинимо, зіпсуємо все. І не матимемо прощення”.

Знайшли справщики різниць багато, і писань зіпсутих. Через що засмучений був Герасим. І я разом з ним.

А ще постало багато противників і хулителів цього преславного діла.

...І нашіптуванням диявола, призвідці всього злого.

– Роздумуючи в своєму серці, чи робити задумане діло, чи перестати, я рішив погані мислі підкорити добрим. Бо знаю: те, що в людей видається за неможливе, для Бога то звичне. Тому взявся за діло се з непохитною вірою та сміливим умом. І зрушилась справа.

Віра гори верне.

Тільки скільки в чоловікові віри є?..

Тобі би, князю, на інші справи віру таку!

Та, видать, не на всяке діло чоловікові віра дається.

Оповідаяю:

– Час ішов. Рік, другий... З'явилися й справщики умілі. Виучились вони. При академії перебували, яку я своїм коштом заклав. Спочатку трудилися вони в Дермані, потім – ув Острозі. І книги Святого Письма добрі віднайшлися. Радився я з

Герасимом, іншими знаючими людьми. І вибрали ми писання сімдесяти і двох тлумачів, які за царя єгипетського Птолемея Філадельфа Старий Заповіт з мови єврейської на еллінську перетлумачили. Бо тлумачення це найбільш єврейським та грецьким святим книгам відповідало.

Хай із трудом великим, але довели ми справу сію до skutku, звершення свого. І сказав Герасим тоді: “Княже, треба, щоб у книзі передне слово було. І ти це слово маєш написати”.

“Для чого? – подивувався я. – Хіба можна до Святого Письма щось додати або відняти від нього? Та й чи не гординею є те, що чоловік смертний свої слова до слів безсмертного Бога прилучити хоче?”

“Так робили предки наші – святі отці з Греції, Болгарії. І доктор Скорина до своїх друків передмови писав. Хіба погані напучення подавав чительникам своїм?”

Добрі то були поучення.

“Не є чоловіком книжним, – говорив аз Герасиму, – не бакаляром, доктором. Що напишу?”

“А ти напиши, князю, що подвигнуло тебе на се діло душеспасенне. І як непросто робилося воно”.

Забуваюся на мить. Чомусь недавній сон пригадую. Зникли люди у Дермані, зник мій син Олександр. А Біблія, що колись надрукувати я наказав, розкритою лежить.

Знову сон здолав мене. Бачив я друкарню, сто-си білого паперу в ній, друкарський верстат, прес, що літери притискав, людей, які метушилися біля цих друкарських причандаль. А всіма ними кермував Іван Федорович. Тут він був паном, господарем. Прикрикував іноді. Хотів, щоб скорше робота робилася.

І враз це бажання його сталося. Закрутилося все в друкарні, завертілося – аж замигтіло в очах.

І ось – Біблія готова. Ще пахне друкарською фарбою. Наче новоспечена хлібина. Хочу взяти її до рук, потішитися.

“Це моє дітище!” – кажу.

Та друкар не дає книгу. Ревниво каже: “Моє”. Притуляє її до грудей. А всі навколо кричать: “Його!”

Прокидаюся, відкриваю очі.

– Дивний сон, – кажу, – мені на-
снівся, Іване,

– Усі сни – дивні.

Знову починаю оповідати, що бачив у сні. Знову питаю Івана, що думає він про це. Іван знизує плечима. Малює.

*Так, князю, Біблія твоя пребуде віки.
Але хто пам'ятатиме, що завдяки
старанням і пожертвам твоїм вона
побачила світ. Чи не станеться так,
що пам'ятатимуть того, хто друку-
вав сю книгу – Івана, Федорового сина.*

Раптом озивається Іван:

– Видається, той сон говорить річ
неприємную: не завжди люди ціну-
ють те, що мали б цінувати.

– Аби Бог оцінив.

– Та чи відаємо, як він оцінить?

– Не відаємо.

...Хіба що душа підкаже.

Знаю тільки одне: у трудах мусимо життя своє провадити. І хай ми помиляємось у діяннях своїх. Але всякий труд рано чи пізно до добра приведе.

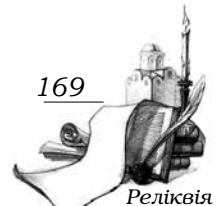
“Може і справді, – подумав я, – потрібно написати, як нелегко готувалася і друкувалася Біблія Острозька. Хай знає люд посполитий. І хай знає: якщо робиш діло богоугодне, то не треба спинятися. Мусиш до кінця йти”.

Закликав я до себе Герасима і надиктував повість сю. Він записував, правив. Може, не такою вона вийшла, як хотілося. Не дуже цікавою. То ж не оповідки про Трою чи Бову-королевича.

**Острозька Біблія,
титольний аркуш**

169

Реліквія

Ще сказав Герасим: хоче в Біблії вірші помістити на герб дому князів Острозьких. Для наших книг руських була то новина. Хоч у книгах польських це звичною річчю вже стало.

“Зрі сія знаменія княжаті славного,
їх же содержит дом его от віка давнього...”
– читав Герасим.

А перед очима ніби малювалися картини. Бачив я лицаря на коні, що прошивав своїм списом змія – давнього ворога роду людського. Бачив і другого воїна, який скакав на коні з оголеним мечем.

Але мав на думці Герасим не рать явну, а прю духовну. Звертаючись до мене, казав:

“І отгоняй єретиків полки умовреднія,
Придоша-бо в мир волки нещаднія...”.

Згадував і моє хрещальне ім'я. І те, що це ім'я носив світоч церкви Східної, богослов Василій Великий.

Ще доточив Герасим своє передслів'я.

Зараз розкриваю книгу, а уста мої тихо промовляють:

– Відкрий духовні очі твого серця, відкинь марнословство і горді роздуми – це земне і бісівське, воно не сходить згори. Тілесно не носися думками високо, бо тілесне мудрування – то смерть, а духовне – життя і мир.

Тільки люди чомусь про тілесне більше думають. А про духовне... Про нього люблять поговорити, побалакати.

– Бо в писаннях є таке, що нелегко зрозуміти, а ненавчені й неутверджені перекручують собі на власну погибель.

А хто знає, як розуміти правильно Писання? Римляни розуміють по-своєму, євангелики – по-своєму,

а ми по-своєму. Чи, може, у кожного народу є своя правда, яку йому Бог дарував. І живе він з тою правдою. А гріхом є те, коли хтось свою правду іншому накинути хоче.

– Нечисленні мусять бути вчителями, і їм приписано самим раніше добро чинити, а тоді інших навчати.

Дай Боже знайти таких учителів.

Бо ж небагато добродійників. А ті, які є, різні сучь. Буває, на вигляд смиренні та добрі, а за пазухою камінь носять.

– Будь швидким слухати, а повільним говорити.

Добра порада. Тільки люди часто люблять себе слухати. ...І щоб їх інші слухали.

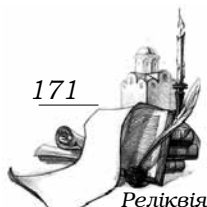
– Погані розмови нищать уми людей, позбавляють їх правди. Ти ж пильно слухай Божественне Писання і його словами, наче водою, напоюй свою душу. Бо всяке Богом натхненне писання є корисне для навчання, аби божа людина була досконалою й готовою до доброго діла. І ти старайся, наскільки можливо є, так чинити – тоді проживеш багато літ, і додані будуть тобі роки життя.

Хочеться добре, по-божому, чоловікові життя своє провадити. Та не виходить чомусь...

– Божественне Писання подібне до моря великого, що огортає світ, від нього виходять усі моря і витікають різні ріки й джерела, щоб напоювати людей і звірину.

Дай Боже, мені, смертному, звідати його. І зрозуміти.

– Це море містить незвідані глибини, не тільки напоєє світ, а й всі вершини та прелибок безод-

ні, і сягає до самого престолу величі, де Той, що сидить на ньому для своєї слави, а для нашого спасіння. Мовчанням він оповив людський ум, який цього збагнути не спроможний. Навіть той, хто чув безмовні Його слова, вимовити їх не в змо-зі. Бо для сіна дотик вогню є страшним.

Найбільші істини пізнаємо в мовчанні. І в мовчан-ні ховаємо їх. Тільки не кожен здольний до мудрого мовчання.

– Але Бог ангелів та духів робить своїми послан-цями, що доносять слово його до людей. Те слово є живим, воно дорожче від золота, срібла, каміння дорогоцінного, солодше від солодості меду.

Іноді здається: я чую ті слова, коли малюю ікони.

Закриваю книгу. Згадую те, що наказав у пе-редслів'ї написати, і промовляю:

– Не можна ввійти до міста – лише брамою. І до загороди овечої не можна входити – хіба дверима. Так і кожен, що хоче ввійти у град Царя Великого, мусить до Божественного Писання входити із вмін-ням та старанням, взявши ключ совісті з вірою.

Непростий цей ключ. І нелегко його зробити.

– Скоро Господь покличе мене до себе.
А в голові знову вірші ігумена Віталія:

“Як тільки смерть приходить,
Вона зі світу зводить,
Поглянь, як честі тії
І помисли мирській
Відразу десь зникають,
Нічого не лишають...”

– Коли питає Цар Небесний, що доброго аз спо-діав на грішній землі, покажу цю книгу – Біблію.

Не знаємо, яким буде суд божий. Та віримо: Бог – милостивий.

Книги – не лише суть Священне Писання, також інші, в яких добре слово перебуває, то знаки божі на землі. Щось у них є від вічного. Вмирають люди, гинуть гради, твердині, рушаються царства, зникають народи, а вони живуть през віки.

...Мене кличуть до їжі. Страви, як завше, виствори, на вигляд гарні. Та вже днів кілька нехить маю до них. Є в мене пожива духовна.

Лічець каже: не можна так, мушу підживлятися.

Навіщо? Тіло моє – як мара. Тільки ото душа тримає його.

Лічець, зовуть його Яном Лятошем, всівся біля мене. Якись ліки до скляночки налив. Каже пити.

Старий він – майже, як я. Колись був великим, міцним. Кажали про нього, що міг ведмедя здолати. Може, й неправда. Та сили й відваги не бракувало йому. На прою з Римом став. Писав, друкував книги, в яких говорив, що неслухно вмісто старого новий календар заводити, як хотіли римляни це зробити. Тоді він професором в академії Краківській був.

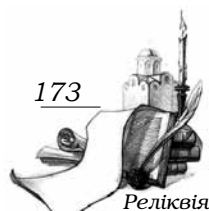
Чинили йому всілякі перепони, наговори робили. А він стояв.

Тоді я з ним не раз зустрічався. І син мій Януш теж. Допомагали йому, підтримували.

Але з кожним роком важче ставало панові професору. Дивилися на нього косо. Кажали: не повинен такий чоловік в академії навчати. А після того, як владики-апостати унію в Бресті уклали, не було вже місця чоловікові у Кракові. Дуже в цім ділі біскуп Бернард Мацієвський пособив – дружок Кирилка-Кривилка.

Сказав я тоді Янові: їдь до мене в Острог; це, звісно, не Краків, але будеш у моїй академії отроків учити – і медицини, і арифметики, і як долю по зірках читати; та й лікар добрий потребен мені – у такім віці хвороби чередою до чоловіка йдуть.

А що лишалося Яну? Буває у житті людському – ніби і є з чого вибирати, а вибору нема.

В Острозі для Лятоша збудували домик на Бельмажі, де він мешкав із жоною та двома дочками. Дав йому пару маєтностей, щоби чоловік міг жити безбідно.

Якось запитав його: “Чи добре ведеться тобі, Яне?”

“Добре”, – почув отвіт. Та видалося: щось не доказав лічець.

“То правда?”

“Знаєш, князю, важко звикати до нового місця на старості літ”.

Важко...

– Що дадуть ті ліки? – міркую у голосі. – Полегшає трохи? На кілька хвиль довше життя моє протриває? Але все одно скінчиться. Хіба не так? Краще повідай, Яне, що зірки віщують. Довго я і ти на цій грішній землі перебуватимемо?

– Ще маємо час, – непевно мовить Ян.

Я посміхаюся. Хай буде так. І випиваю приготовлені ліки. Відкушую трохи риби, хліба.

Важко мені йти у кімнату свою. Здається, товстелезні мури замкові зараз зійдуться, стиснуться, візьмуть у лещата. Іноді я торкався цих стін – ніби хочу відштовхнути їх від себе.

Нарешті я у своїм покою. Там вже є маляр, стоїть біля полотна. Проходжу повз нього. Кидаю погляд на картину. Бачу намальоване жовте лице – як осінній лист.

Ураз зазирнуло у вікно сонце, ковзнуло променями по полотні – ніби оживило його.

– Вихопи мій образ із темряви, – прошу маляра, – аби обличчя моє світилося. І сонячний промінь був на чолі моєму.

– Спробую, – обіцяє він.

Всідаюся в крісло. Хочу щось сказати, та відчуваю: повіки злипаються і сон долає мене. Сьогодні я такий – сонливий...

Знову бачу Івана Федоровича. Давно він помер. Іван – худий, змарнілий. Із докором поглядає.

Він, як і в сні попередньому, тримає в руках Біблію. Розгортає її, але не на початку, у кінці.

Читає: “Боже, ти зволив єси, аби православний князь, умом перейнявшись ділом цим, наказав мені, многогрішному і зело недостойному, твоє божественне слово друком подати”.

Піднімає очі. І рече: “Коли я досягнув пристані завершення діла цього, ти мене викинув, вигнав, як старого пса”.

Щось хочу сказати, але уста мої німі.

“Може, скажеш, що сребролюбство мене обуяло? – допікає Іван. – А хто з нас безгрішний? І хіба ти безсеребренник? Усе своє життя добра, маєтності збираю! Чи не так? А іншим не дозволено! Коли я копійку якусь хотів заробити і кілька Біблій без твого відома вивіз на продаж до Львова – то вже все, гвалт. Дуже збіднів ти, князю?! Подивися, скільки грошей на банкеті у тебе, як на вітер, йде! Як потішаєшся ти, коли на них можливі пани тобі прислуговують – не за спасибі, звісно, за грубі гроші. Або як Богданко-ненажера обжирається”.

Іван спересердя жбурляє книгу. Вона падає, розбивається, а листки починають літати, як білі метелики.

Друкар сміється: “Отак, князю, нема книги. Сам не гам і комусь не дам”.

Затуляю вуха. Та чую Іванів голос:

“Боїшся правди. Ту децицю, яку взяв у тебе – то сльози, дріб'язок. Усьеньке життя спину гнув – комусь славу, комусь гроші заробляв. Дай, думаю, на старості літ хоч якусь копійку в калитку положу. Положив, якраз... Зі злиднями у могилу піду”.

Іван хапає один з листків паперу, що літають біля нього, роздивляється.

“А знаєш, князю, – каже, – я би міг багато ще книг надрукувати”.

Прокидаюся. Це що – Іван Федорович до мене з того світу прийшов і кличе туди?

Зустрічаюся з поглядом маляра – пильним, прискіпливим. Ніби щось хоче запитати. Але мовчить.

Знову беру Біблію. Для розради – чи як?

Читаю вірш – там, де йдеться про хрещення Володимирове. І де є такі слова:

“Владимир-бо свой народ крещенієм просвітив,
Константин же богоразумія писанієм освітив”.

Потіш себе, князю.

Добре, коли чоловік має себе чим тішити.

– Цей вірш написав Герасим зі Смотрича.

Він багато що написав і сотворив.

Можливо, не завжди справедливим був я до нього. Герасим, як і Федорович, зараз у кращому світі. Але, на відміну від друкаря, не приходить він у сни мої і не кидає докорів. Простив недобре? Я теж, коли йтиму зі світу цього, прощу всіх, хто мені зло заподіяв. І подякую тим, хто зробив добро. Тільки ось – часто прощати й дякувати одним і тим самим людям доведеться.

Герасим готував Біблію до друку. А одного дня сказав мені: “Маємо справщиків, тлумачів з греки і латини, і людей, що Святе Письмо тлумачити вміють. Але пройде кілька років, надрукуємо Біблію і вчені люди розійдуться. Чи передадуть вони знання своє поколінням прийдешнім? Чи кане це все в Лету?”

“Що ж робити?” – запитав його.

“Треба школу мати. І друкарню при ній та книгозбірню. Будуть учителі у школі отроків учити, книги до друку готувати, з греки, латини писання тлумачити, а, дасть Бог, і самі щось напишуть”.

“Хіба такі школи на Русі є? При церкві чи монастирі дяк аз, буки, веді научить – і того доста. Коли хтось захоче ліпше вишталцене мати, мусить бакаляра шукати, аби той трохи латини навчив. А потім наші отроки до латинських чи євангелицьких колегій, академій ідуть”.

“...І про Русь забувають”.

“Забувають”, – згодився я.

“Ось твій син молодший, княже... – говорив далі Герасим. – Скоро йому сім літ виповниться. До науки треба його віддавати”.

Пригадалося: коли народився Олександр, я, забравши його на Русь, поклявся, що не відпущу з рідної землі, і що на цій землі, а не на чужині,

він науки студіюватиме. Навіть думалося: буде в мене академія не згірш Краківської, і матиму у владіннях своїх двір – як королівський. І буду собі королем, а Олександр – королевичем. Та якось за клопотами, розтирками забулось про те.

“Подивись, княже, – чув від Герасима, – є в тебе двір чималий, і чимало слуг маєш. Є серед них писарі, урядники, яким грамоту знати потрібно. І діти в них є, котрі з часом на становища своїх батьків стануть. Де вони наук виучаться? До поляків, німців поїдуть? Чи – влохів? І ким вернуться?”

Герасим ніби мої мислі читав.

“А клірики наші! – розпалився він. – Добре, якщо аз, буки так-сяк виучили. Та Псалтир, Часослов, Октоїх здолати можуть. Святого Письма добре не знають. Про богословію мовчу. То для них книга за сімома печатями. Де такі пастирі з католицькими ксьондзами чи люторськими, євангелицькими казнодіями суперничати можуть”.

“Добре, – сказав я, – закладу не просто школу – академію. І закладу в домоначальному граді роду нашого Острозі. Будуть там вчити і мову словенську, і греку, й латину, і науки визвольоні, і Святе Письмо, й богословію. Побудую для академії будинок і друкарню. Фундацію для неї дам. Приставлю кращих учителів. Аби не казали: дурна Русь”.

– Герасим, – оповідаю маляру, – багато доброго зробив. Напоумив мене академію ув Острозі закласти. І першим її ректором був.

Маляр лише кивнув головою. Певно, мало що йому це говорить. ...На відміну від мене.

На початку та школа в Дермані перебувала. Тут і книги були. І дидаскали, що юних отроків могли научати. І друкар Іван Федорович там був. Тут року Божого 1578-го він надрукував книжницю, по-грецьки звану алфавітом, а по-нашому – азбукою.

Не була то проста азбука. Не лише по-словенськи з неї вчилися читати, а й по-грецьки. Написав у тій азбуці Іван Федорович, що наказав я закласти в домоначальному граді своєму Острозі не тільки школу, а й друкарню. І до школи приставив

людей, знаючих Святе Письмо, грецьку мову й латинську, і, звісно, руську.

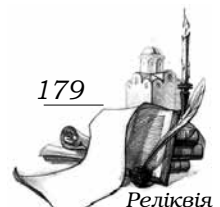
Не думав, не гадав, що мій чин таке збурення вчинить. Тільки-но академію облаштувати почав, як латинники до мене підібратися захотіли. Заколисували мовою похлібною. І казали: відмовся від діла сього, нічого з того не буде.

Єзуїт Петро Скарга книгу про єдність церковну якраз у той час написав, її мені присвятив. І, яко змії-спокусник, у ній нашіптував: де у світі, князю, таке видано, аби богословія, філософія і науки визвольоні студіювалися в академіях і колегіях на мові словенській. Тільки – латиною і грекою.

І далі шептав той змії: греки – хитрі, облудні. Дали вам християнство. А мови своєї не дали. От ви в темноті і ходите. Не так, як ми, діти церкви римської. У нас латина повсюдно, у різних краях (чи то влоських, чи германських, чи навіть словенських) панує. Маємо мову, яка світло віри нам просвітляє. І ви її візьміть. І вам буде добре. Колегії, академії правдиві будете мати.

Читав ту Скаргову книгу мені Герасим і тлумачив її. Не раз слівце дошкульне міг підкинути. Ех, казав, Скарго, не лукав, бо не є то таємно, що від греків-філософів, греків-богословців цілий світ науку має, без яких Рим нічого не знає. А ми, русини, словени, хіба мало книг перетлумачених з греки своєю мовою маємо – і Святе Письмо, і писання Василя Великого, Григорія Богослова, Іоана Златоуста... Усіх не згадаєш.

Толкував мені Герасим, що ересь та злість ніколи з римського костела не відтиналася і геть не виміталася, а мусила всередині лишитися і до смерті рівнятися. Бо ж бувають на тілі людському різні болячки, струпи, корости. Але то болясть наверх із тіла геть випливає. Буває, ті болячки із членами відсікають – тоді тіло здоровим стає. Коли ж болісті, виявивши, всередину заганяють, то це смерті подібне. Такою суть римська церква – усі забруднення, болячки, струпи й корости в собі затаює і всередину приймає.

А Іоан з Вишні вторив йому: “Латину і сам Христос, не тільки ми, не приведе у віру. Уже-бо до решти вони у тому невір’ї затверділи, уже-бо до решти у світолюбстві потонули, отож покиньмо їх рятувати і витягувати з тієї світлолюбної погибелі, щоб самим із ними не загрузнути й не потонути”.

Твердим був Герасим у вірі. Я такої твердості не мав. Навіть не знаю, чи хотів би мати. Бо не все у світі є чорне і біле.

І хоча чоловік тішиться, що правду знає, але оманю то є. Правду відає лише Бог!

Та нехай Герасим вірить. І навчає мого сина й інших отроків. У нього своя правда. Бо рано чи пізно підберуться до тих молодих душ римляни і почнуть нашіптувати свою правду. А чоловік сам вольний вибрати, яка правда краща. Чи десь посередині вона.

І до академії Острозької римляни підбиратися почали. Спочатку єзуїт Антоній Поссевін у мої володіння заїхав, бесідував довго – і зі мною, і зі слугами моїми. Просив показати друкарню, школу. Я не перечив, хай дивиться. І хай не думає, що ми такі прості, неумілі.

Потім сам посланець папи римського в короні Польській Альберт Болоньєтті став клинці підбивати. Діяв хитро, через мого сина Івана (тоді вже той католиком став). Листи йому писав і просив, аби той умовив мене взяти вчителів латинських. Та Іван в усьому мені признався, показав ті послання. “Для цього великого колегіуму, який тепер з великою побожністю і майже з королівським розмахом споруджується в Острозі, – писав папський посланець, – потрібні будуть грецькі священники, а можливо, й латинські, які б взяли на себе турботу про навчання молоді”. Отож бо, признав латинник: можемо ми, русини, мати свої колегіуми – і до королівських рівнятися. “У цій справі, – піддобрювався Болоньєтті, – я би міг допомогти: прислати священників або з грецького колегіуму, що знаходиться в Римі, або з іншого міста Італії... І візьмуся за діло це з найбільшою охотою, якби

тільки найславетніший пан, князь Костянтин, повідомив письмово про своє бажання щодо цієї справи. Коли він це зробить, я докладу зусиль. І не треба буде мене просити про старання і завзятість у цій справі”.

Звісно, чому б не постаратися? Ніби не розумію: коли ми запросимо вчителів з Риму, то зробимося папістами. Не даремно Болоньєтті казав довіреним людям: якби отримати в свої руки за посередництвом надійних католиків цей колегіум, то можна розсівати насіння найважливіших справ на цих землях.

Думаєте, лише ви, латинники, такі мудрі й хитрі? Добре, я розпочну свою гру.

І розпочав. Мій син та мої люди доносили папському посланцю зовсім різні речі про мене. Одні говорили, ніби я заклятий схизматик і з Римом не порозуміюся. Інші, навпаки, твердили, що прагну згоду з папіжниками знайти. Бідний латинник не знав, кому вірити і як то є насправді.

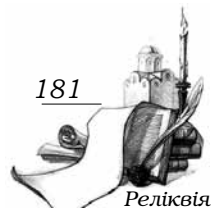
Потім зустрівся зо мною. І хоча пишним та важним видавався, однак непевність чулася в його голосі, рухах. Не знав, хто я для нього – свій, чужий. І як зо мною повестися.

Я сказав, що ладний папі написати листа і просити в понтифіка вчителів для свого колегіуму. Але... папа мусить сказати (ні, наказати!) цісарю Рудольфу, аби той віддав мені в Чехах Раудніце, яке належало тестю моему і по праву мало стати моїм.

Коли щось втрачаю, то і набути маю щось – так я собі постановив.

Хтось скаже: не можна духовне міняти на блага світу цього. Але ж міняють! Не всім же бути такими, як ігумен Віталій. І думати, як він:

“Не знай світу, заплющ очі,
Коли мовлять – кажи: “Слухать не хочу!”
Виглядом, голосом світ цей збавляє,
Потім у пекло нас відсилає”.

Тільки чи бояться дуже в нас пекла? Правду писав Іоан з Вишні: “Всі-бо женуться за теперішнім віком, щоб його благами задовольнитися й насититися. Вже й пам’ять ту знищили, щоб мислити й шукати в цьому житті майбутньої вічної насолоди, і нечутливі стали до такого життя, як камінь”.

Листа до папи я написав, Болоньєтті просив римського первосвященника, аби той поклопотався за Раудніце для мене. Але з того дива не було пива. Раудніце мені не дісталось, а я не пустив латинських ксьондзів до себе, у школу.

Школа та стала моєю гордістю.

– Про академію говорили багато. Прославили її у віршах.

Відсуваю Біблію й беру латинську книгу, яку читав раніше. Ці слова для мене – як потіха:

“Радуйся, наша Волинь войовнича, ти, Марсова дочко,

Саме тобі дім острозьких дарує лицей той тримовний.

Отже, приймай ті основи, а більші плоди, може, будуть.

Не зневажай ти учених богинь, оцих муз не цурайся,

Кращого в світі від вільних мистецтв ти нічого не знайдеш”.

Пенкаля умів гарно писати. Так і належиться придворному піїту. Та чи все так гарно було?

Казали: коли князь прогнав Івана Федоровича, друкарня при школі довгий час пустою стояла. А могла б потіху для Русі принести.

– Поет писав про бібліотеку. Великою вона в нас була, багато книг зібрали.

“Славиться бібліотека – достойний плід спільної праці,

Біблія світ тут побачила, швидко зростає видання

Інших книжок в Острозі, Аполлон-Феб Гринейський радіє:

Він же Тенед залишив, став байдужим йому острів Делос,

Ось він і лук, і кіфару, і теж сагайдак стрілоносний –

Все забирає в Острог, побажали ж так музи священні”.

– Були такі, хто казав: віднині Острог Парнасом є.

Не перечу, князю: навіть у великих містах на Русі немає такої школи і таких учених мужів, як тут. Але проти того, що є у Влохах, Німцях, навіть у Польщі, – то мізер.

Щоби з їхніми Парнасами змагатися, треба багато трудитися. І багато грошей у діло те вложити.

У нас завжди так: уміємо гарно почати. А щоб продовжити добре діло – то ні. Подивись, в якому занедбанні твоя академія стоїть. Помер Герасим зі Смотрича, тебе недуга скрутила – нема вже й кому за дітищем князівським приглянути.

Хоч академія Острозька дуже люду нашому потрібна є. То розумів навіть чужак Пенкаля. Бо писав:

*“Феб увінчає чоло молодих колись лавром зеленим,
Він їм покаже зірки, що сяють у небі просторім,
Дасть теж кіфару, навчить лікувати і знати майбутнє,*

Будуть тоді керувати злочинним безглуздям чесноти,

І завдяки божеству процвітатиме влада і право...”

Хочеться, що керували чесноти, а не злочинне безглуздя. І процвітали влада та право.

Тільки чи буде то?

– Ян Замойський, із яким ми сходилися і розходилися, і змагалися постійно, вирішив, наслідуючи мене, заснувати у своєму Замості академію. Певно, не обійшлося без намов католиків. Шепта-

ли, нашіптували йому: он схизматики на Русі мають свою академію, а ми не маємо.

Але Замойський уже випередив тебе, князю. Подивися, скільки в його академії русинів вчиться! Не стануть, звісно, всі вони латинниками. Але ж латинського духу наберуться!

Герасим казав: академія Острозька має були опорою православ'я. Такою він зробив її – слов'яногреко-латинською.

Хоча була у ній латина (бо як без неї), та латинського духу не було.

Правда, деякі ортодокси, приміром Іоан з Вишні, бурчали:

“Подивіться, як наділяють чорнилом хитрості (а не словами святого духа) вишколені шкільні казнодії, які, вхопивши латинської єресі, зараз у школах говорять, проповідують і вчать, а чистого й безпристрасного життя не хочуть, і відкинули після шкільної науки своєї візирець, що його показували святі угодники. У церковній службі, подяці й молитві ті вчителі не потрібні, не вміють-бо в церкві ані читати, ані співати, тільки стоять, як найпростіші. З такої науки і заживання в той хитрий спосіб латинських наук нема користі: ні попа, ні диякона, ані іншого священничого чина не знають вони, тільки риторичні байки”.

Непогамовним, впертим був Іоан з Вишні. Служив у мене певний час. Правда, тоді він ще не Іоаном – Іовом був. І чернечої рясини не носив. Нелегко з ним було. Щось увіб'є собі в голову чоловік – не виб'єш.

Отак має бути, поучав, бо так божі заповіді говорять, а люди інакше чинять – не по-божому.

То й що, казали йому, заповіді заповідями, а життя саме по собі.

Він сердився.

Однієї днини постав перед очима моїми (це у Дубні було) і сказав: хочу в монастир. “Чому?” – хотів знати я. А він говорив, як проповідував:

“Засмерділися все від гною світолюбства!

Немає цілого місця від гріховної недуги –

все струп,

все рана,

все пухлина,

все гнилизна,

все вогонь пекельний,

все хворість,

все гріх,

все неправда,

все лукавство,

все хитрість,

все ошуканство,

все підступ,

все лжа,

все мана,

все тінь,

все пара,

все дим,

все суєта,

все марнота,

все привиддя –

а суцього нічого нема!

Все смертоносний гріх, все смердить пеклом,
адом і вічною геєною!”

Не приймав я таке проповідування!

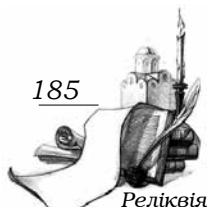
Але й відпускати цього слугу не хотілося. Бо не-
малі він мав таланти. Та воно, певно, завжди так:
коли Бог дає чоловікові здібності великі, то щось
мусить відібрати. Не мав Іов-Іоан здольності по-
сполитованія. Не хтів жити (а може, й не міг?), як
усі живуть.

Воно ніби й краще, подумалося мені, що йде
цей слуга. Бо служба Іובה вже стала для мене
обтяжливою.

“Що ж, іди в монастир!” – дозволив йому. І від-
пустив.

“...Іди в монастир!” Це вже я не дозволяв – нака-
зував іншому чоловікові, посилаючи в Дермань.

Той чоловік видавав себе за царевича москов-
ського Димитрія. Хоча носив одіяніє монашеське.

Ціле літо року божого 1602-го жив ув Острозі. Як диякон, служив у церкві Богоявлення.

Розумний, меткий. Писати добре умів. Такого чернеця монастир Дерманський потребував. Там мій син Олександр хотів книжників умілих зібрати. Свою православну академію у Дермані зробити.

“Іди в монастир!” – казав я горе-царевичу. І дарував йому книгу Василя Великого “О постнічестві”. Може, там, у тиші монастирській, твоя душа неспокійная заспокоїться.

...Не заспокоїлась. Утік Димитрій з Дерманя. Військо зібрав і на Москву рушив. На престолі московському всівся. Та хіба щастя мав? Головою наложив.

А чи знайшов Іоан з Вишні спокій душевний і щастя своє у житті монашеському? Пішов на Афон і, кажуть, там нині молиться за гріхи свої та наші.

Кожен відряду для себе шукає – хто в обителі монастирській, хто на престолі царському. А може, середину треба шукати між престолом царським і монастирем?

Ось Герасим її шукав – для себе, для мене, для мого сина. Особливо старався, аби княжич Олександр благочестивим православним правителем зростав. Оповідав йому про князя Володимира, який, сидючи на престолі київському, хрестив Русь. “Від нього, – научав, – чесна лінія церкви та роду донині не перервалася. У ній-бо властивим нащадком є твоя княжа милість, що на місце високосановних предків своїх заступає. І хоч всі речі мусять переходити одні за другими й гинути, однак вірні та добродіяльні люди з дочасного на вічне переходять, і ніби не вмирають, лишаючи по собі подібних від сімені та у вірі своїй наступниками”.

А ще говорив сину моему Герасим, остерігаючи його: “Маєш, княжичу, у житейському морі придивлятися дивним речам – і минулим, і теперішнім. Мати постійне пильне бачення на свій чесний стан. І не стратити ні дня, ні години дармо й безпотребно. Бо багато речей повернути можна – але тільки не час”.

І ще: “Хай убереже тебе Господь, княжичу, від хитання у вірі і переміні її. Бо з Богом жартувати, у вірі міняючись, зле, а ще гірше подавати звабу іншим, особливо слабким”.

Щось думає князь? Про академію, напевно. А мені на ум приходять слова Івана з Вишні:

“Істинно кажу вам: коли в когось дух любові прихилиться до поганських, марнотних, догідних світові цьому догматів, той запевне погрішить у вірі й цілком одпаде від благочестя; ви ж нині увіч постраждали, коли спокусилися на латинську й мирську мудрість, отже, й благочестя втратили, у вірі знеможили й похворіли, ересі породили й прогнівали того, в кого хрестилися. Чи не ліпше вивчати Часословець, Псалтир, Октоїх, Апостол і Євангеліє з іншими церковними книгами й бути простим боговгодником і вічне життя дістати, аніж осягнути Аристотеля і Платона і, назвавшись у цьому житті мудрим філософом, зійти в геєну огненну?”

Але чи в такому благочесті спасіння?

– У моїй академії виучився Олександр. І багато добрих і здольних людей.

Правда, після унії, що єпископи-апостати у Берестії з латинянами уложили, почав думати я, щоб перенести ту школу в тихе, більш безпечне місце. Бо Остріг – як на виду. І хоч то місто моє – княже, і не пускаю я сюди уніатів, але...

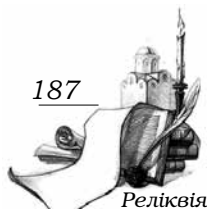
Однієї погідної осінньої днини їхав я разом з Олександром біля Дерманя. Важко було мені, старому, сидіти на коневі. Та нічого, тримався. А Олександр легко нісся на білому коні.

Око тішили розлогі лани, хатки, сади, монастирець.

Ми зупинилися. Перед нами біг потічок. І тут же, недалеко, із землі пробивалося джерело. Олександр легко зіскочив з коня, нахилився до води. І пив її – жадібно, довго.

“Тут добре!” – сказав він.

“Добре... То святе місце”.

“Я його полюблю”.

“Он там, – показую удалечінь, – у тому монастирі я задумав укласти нашу словенську Біблію і надрукувати її, там жили Іван Федорович, Герасим зі Смотрича, інші достойні люди. У праці книжній провадили вони дні свої. Була у них школа, друкарня – поки не переїхали в Острог”.

“Я це поверну сюди. Будуть тут книжники, друкарі, тлумачі з греки, латини. Буде і школа. І книги тут друкуватиму. Православні!”

Це хотів зробити мій син. І почав робити. Людей учених зібрав, Октоїх до друку почав готувати, інші книги, церкві нашій гонимій потрібні.

Та не завершив діло це! Не дала проклятуца смерть..

*Знову задумався князь.
Гірка його дума?*

– Знаєш, Іване, мені хочеться побачити Олександра.

То соломинка, княже, якої вже нема.

Закінчувався день – здавалось, такий, як усі. А – сумний!

Червона барва. Дубно

Здається, я чую пісню. Її співали в Дубно –
Зкілька літ тому. Врізалася вона у пам'ять, не
викинеш:

“Ой, коню мій, коню, запродам я тебе...
Гей, вілія, запродам я тебе...”

Ой, пане мій, пане, не продавай мене...
Гей, вілія, не продавай мене...”

Пригадай лиш, пане, як ми воювали...
Гей, вілія, як ми воювали...”

Як за нами турки шаблями бряжчали...
Гей, вілія, шаблями бряжчали...”

Як за нами стріли так, як жар, летіли...
Гей, вілія, так, як жар, летіли...”

Як за нами кулі, як дрібен дощ, ішли...
Гей, вілія, як дрібен дощ ішли...”

А я сказав: скочу – Дунай перескочу...
Гей, вілія, Дунай перескочу...”

Дунай перескочу – копита не вмочу...
Гей, вілія, копита не вмочу...”

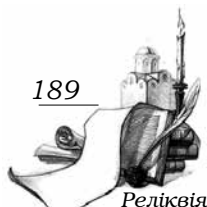
Дубно...

– Сьогодні ідемо в Дубно, – кажу малярю.

У Дубні я бував більше, ніж ув Острозі. Після
Турова це моє друге княже місто.

Воно не таке старе, як Острог. Хоча місцина
давня, споконвіку нашому роду належить.

То місто мого батька. Він його виплекав, повер-
нув із небуття. Не було тут нічого – лише пам'ять,
що колись стояв град. Батько заклав замок. ...
Щоб мати захист від татарви.

Дубенський замок над річкою Іква. XIV ст.

Місто розбудувалося, залюднилося, ярмаркувало. Батько виклопостав для нього магдебургію. Фундував церкви, монастирі.

Хоч у Дубні я побачив світ, але про це місто не маю дитячих споминів.

Під Дубном не раз стояли татари. Тоді стріли, як жар, летіли і кулі, як дрібен дощ, ішли. Та хіба то дивина для нас. Живемо в краю

неспокійному. Кожного дня наїзду чекати можна – якщо не від чужих, то від своїх.

Пам'ятається, одного разу Дубно обложила татарська орда. Не було там мене, ні війська великого. Та в замку перебувала Катерина, улюблена дочка моя. Може, татари довідалися, що вона там, хотіли полонити і взяти за неї викуп великий. Знали: не пошкодую задля того грошей.

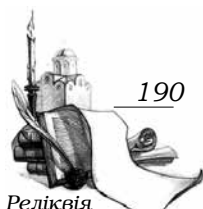
А юна княжна поклялася, що коли чужинці заволодіють твердиною, вона кине́ться із високої замкової вежі в Ікву. Може, б і кинулась. Але фортеця витримала цей штурм наїзників. Витримає інші.

– Добрий колись у мене вояка-рубака у Дубні був, – пригадую. – Наливаєм його звали. Ти чув про нього?

Княже, хто на Волині (і не тільки на Волині) про Наливая не чув!

...Пам'ятаю Семерія ще хлопчиком, хлопцем. Пам'ятаю матір його, що разом зі своїми дітьми стояла передо мною на колінах. Привів їх Герасим зі Смотрича.

У матері сльозилися очі. “Не дай пропасти, князю, – залилася плачем, – не дай погинути бідній удовиці”.

Реліквія

“Як звати тебе, небого?”

“Софія”.

Так і мою покійну жону звали. Дивлюся на Софію, що лежить біля ніг моїх. І – на ту, що на портреті змальована. Схожі вони. Чи я собі це надумав?

“Піднімися, жінко. І хай діти твої встануть”.

Глянув я на неї, а вона на мене. Щось заграло в мені, заспівало. Гарна ця жона, миловидна. Може, лишити її тут, у замку, хай доглядає покої. Та ніби чую на собі погляд померлої супружниці – з портрета, який майже завжди зо мною.

І враз пригадався храм святої Софії Київської. Колись він був великим, гарним. Не було йому рівного ні в Києві, ні в землях руських. Зараз стоїть пусткою. Валиться.

Котрогось разу завели мене там на хори. Показали отвір, закиданий глиною. І розказали билину. Чи вірити їй – не знаю.

Колись, давним-давно, на цьому місці знайдувалося люстро. Не просте – чарівне. Можна в ньому було побачити те, що за сотні миль звідсіля діється.

І ось київський князь подався на війну. Його жона кожен день приходила на це місце, щоб побачити мужа свого. Але одного разу дзеркало показало їй таке... Побачила княгиня, як її князь кохається з чужинкою-полонянкою. Розсердилася і розбила свічадо. Розлетілося воно на друзки.

Поглянув я на портрет Софії. А потім – навколо.

“Що скажеш, Герасиме?” – кивнув у бік слуги.

“Мужа Софії, земляка і приятеля мого, побив пан Калиновський. ...До смерті. Й ґрунти в нього забрав. Без нічого лишилася Софія та діти її. Хоч із голоду помирай”.

*Софіївський собор у м. Київ.
Гравюра 1740-х рр.*

Я зітхнув. Не раз, не два благодіяння чинив. А яка користь від тих благодіянь?

Герасим ніби угадав мислі мої.

“Дуже здольний до науки цей хлопець”. Став він за спиною Дем’яна, старшого Семерієвого брата. “Будеш мати, князю, доброго слугу – грамотія. І цей хлопець, – Герасим поклав руку на плече Семерія, – умить все хапає. Тільки норовистий – як кінь дикий, необ’їжджений”.

“Нічого, – кажу, – об’їздиться, може, воїном стане”.
І став...

Северин Наливайко

(бл. 1560-1597),

*служив сотником
надвірної хорогви в Острозі
(Гравюра О. Данченка)*

Семерій недовго затримався в школі. Навчився по-словенськи читати, писати. Знав трохи служби церковні, навіть науки визвольоні штудіювати почав. Та не витримав. Задушно йому було в хаті шкільній. ...І те зубріння, сидіння над книжками.

Хотілося простору, свободи. Душа прагнула погуляти – в степах, на чайках серед хвиль морських. Одного дня сказав мені Герасим: “Семерій на Запоріжжя утік”. “Нехай. Вольному – воля, – були мої слова. – Його батько там теж гуляв. Науки військової набирався. І син набереється. Дасть Бог, вернеться в рідні краї. А не вернеться – така його судьба”.

Вернувся. Обвітрений вітрами, омийтий дощами, хвилями морськими, зазмаглий, аж чорний. І пах степом – ковилою-травою.

“А дай-но, блудний синку, – насмішківато кажу йому, – погляну, яким ти тепер став”.

Як дубок молодий – стрункий, високий. Ще б тобі трохи моці набути. І хитрості, розуму...

“Покажеш, чого тебе на Запорогах навчили?”

“Залюбки, князю”.

“На чому битися хочеш?”

“На шаблях”.

“Виставлю на поєдинок умілого вояка. Здолаєш?”

“Трєох. І відразу”.

Думаєш, хлопче, на Запоріжжі побував, то вже й море тобі по коліно.

“Добре”, – кажу.

...Широкий двір Дубнівського замку. З одного боку – Наливайко Семерій. З іншого – три здоровані-вояки. Сміються: “Ти, друже, – кажуть найнижчому, – покажи цьому хлопчику, як рубатися треба. А ми люлечки запалимо”.

Наливай ховає посмішку у вус. Біжить до нього вояка, шаблюкою розмахує. Дзень-дзелень. Один удар, другий, третій... Не зогледівся ратник, а в нього вже шабля вибита з рук. Ховає від сорому очі. Як же так – хлопчик, а легко здолав його.

Ураз два інші вояки люльки покидали, шаблюки оголили. Хочуть оточити Наливая. Він вивертається. “Не чоловік – чортяка!” – вигукує один з його супротивників. І ось уже друга шабля летить у повітрі. А бувалий воїн присоромлено опускає голову.

Залишився ще один. Злість засліпила йому очі: якийсь шмаркач, а вже двох побратимів моїх здолав, і мене здолати хоче; не буде цього. Рубається вояка люто. Семерій відступає. За плечима хлопця – стіна.

Його противник робить різкий випад шаблею. Але шабля не натикається на лезо, і тіло молодечке не рубає. Семерій вивертається. Вояка заточується вперед. Наливаю тільки цього треба. Підбиває супротивника. І той безславно гепається на землю, пощерблюючи шаблею стіну замкову.

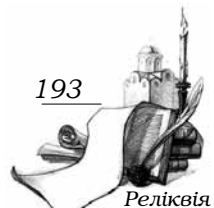
Ті, хто спостерігав за поединком, плескають у долоні. Сміються. Я теж плескаю.

“Потішив ти нас, Наливаю. Підеш до мене на службу? Як твій брат старший пішов. Він, правда, пером воює. Тепер мечем воювати замало”.

“Перо без меча, як віз без коней”, – відказує молодий воїн.

“То що – будеш моїм конем бойовим?”

“Спробую... Тільки знаєш, князю, не звик я під чийсь регіментом військовим бути. Хочу свою хоругву мати”.

“Де ж я візьму її для тебе?”

“Сам людей наберу. Таких, що не пожалкуеш. Хіба тобі ще одна хоругва зайвою буде?”

“Не буде...”

Отак і опинився на службі у мене Семерій. І хлопців набрав – таких же чортяк, як сам.

– Хоругва Наливая в бою була, наче вогонь смертоносний. Не даремно його згадав Пекалід у поемі про війну Острозьку. “Семерій уже трупом усюди землю встелив...” – є там такі слова.

Є... Тільки не відаю, чи додали вони Наливаю слави. Бо те геройство потім споминали йому запорожці – і не раз.

Я говорив:

“Та війна, Острозькою названа, була чи не найважчою війною у моєму житті. Діло не лише в тім, що воювали свої проти своїх. Таке у нас не раз траплялося і, певно, траплятися буде. І про це у поемі Пекалідовій писано:

“Ріками кров проливалась людська у сутичках смертельних,

Стогін скорботний розносився в арміях значних героїв...

Часто Русь нищили сили свої...”

Від того читання на якусь мить стало мото-рошно.

– “В чому ж причина, що гинуть умови надійного миру?” – питав поет. І відказував: наше безглуздя. А ще було в цій поемі таке:

“Також Господь любить мир, а якщо у нас миру не стане,

Скрізь добродесність загине і жодної честі не буде,

Ні нагород за побожність, і сліду її ти не знайдеш”.

Пенкаля іноді, бесідуючи зо мною, оповідав, яким би мало бути поспільство наше – мирне, працьовите, здатне захистити себе.

Він любив малювати картини життя благодатного: “Місто прекрасне є тут... Острогом його руси назвали”.

“Ти віриш у те, що пишеш?” – питав я його. “Коли дуже у щось увіруєш, то воно збудеться,” – чув такий отвір. І читав Пенкаля далі свої вірші:

“...тут достаток: є все, що потрібне людині,
Що лиш могутня мати-Природа створила для неї,
Все, що на нашій землі бачить сонце з високого неба,
Зможеш знайти...”

Може, справді то все є. Але ми не бачимо і не цінуємо. А чужоземець побачив.

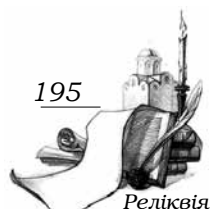
– Мені видається, – провадив я свою думку, – та війна стала провісником кінця того ладу – хай ненадійного, не зовсім доброго, крихкого, іноді безвладного, – але все-таки ладу, що утвердився на землях наших. Тепер він тріснув, як стара стіна. Надщербився. І продовжує щербитися, валитися. Бо не може бути чогось доброго, коли діти руку на батьків підіймають.

А винен хто у цьому, князю? Чи не батьки, які нездольними виявилися? І не змогли дати дітям доброї науки.

– Козаки низові – то як мої діти.

Діти, кажеш? Але хіба ти отцем їм був – вітчимом!

– ...Нерозумні діти. Я заплющував очі на їхні бешкети. Хай, думав, підростуть, навчатись поведінки статечної. Давав їм волю у володіннях своїх, у воєводстві Київському. Казали мені: треба їх у шорах тримати. А я тільки плечима знизував: якраз, утримаєш – у тих степах безкраїх, де тата-

рин гуляє. І де війська коронного, як кіт наплакав. Козаки хоч якимось щитом проти орди-татарви були. Та діти вирости. Закортіло власний уділ мати. І права власні. А ще захотілося багатства.

Хіба мало людей про багатство мріє?

– На пограниччі козаки хазяїнували, як у себе вдома – у Білій Церкві, селах навколишніх. До Києва навіть доходили. Порядки тут свої установити хотіли.

**Козацький гетьман
Криштоф Косинський**

Ти ж, княже, у Києві сидіти не хотів. Тільки владіти ним прагнув – урядників туди посилав. На Київщину рідко навідувався. Милішими волинські простори були.

Чого ж нарікаєш, що Київ і Київщина покозачилися і козацькі звичаї тут установилися.

– Та пограничний Переяслав відмовив козакам у гостинності. І почалося... Бунти, свавільства. Бунтівливий гетьман у козаків об'явився – Криштоф Косинський.

Та спокійним я був, дивився на такі речі крізь пальці. Думав: побунтують, утихомиряться. Однак шляхта лемент підняла. Навіть найясніший круль у штанці напудив. З того переляку епістолу писнув: “Так далеко розбіглася сваволя низових козаків, що наші, панів сенаторів і шляхетських людей міста міцно і способом неприязельським добувають, плундрують, підданих мордують, здобутки і речі домові забирають, а що більше, так те, що шляхетського, як і міського стану людей до віддання собі присяги і послушенства примушують, що є противно достоїнству нашому і покоєві посполитому”.

Далі читаю слова Пекалідові:

“Знайте ж ви, що шалені свавілля свободної
влади

Й ваше повстання оцей у народі вогонь запалило:

Все, що негідне, вважається гідним, і все, що не
можна,

Зараз собі дозволяєте: нищите храми Господні,
Замки руйнуєте і вівтарі і живете з грабунку...”

Коли Пенкаля зачитав мені ці слова, я не витримав і сказав: “Як же так, коли люд простий до зброї береться – то бунт, а коли шляхетство бешкети чинить – то порядок”.

Знітився тоді піїт.

Я дошкуляв йому далі: “Скачи, враже, як пан скаже”. Мовляв, служить він князю Острозькому то йому й осанну співає.

“Знаєш, – сказав тоді Пенкаля, – хай Бог розсудить козаків і панів, чия правда, а чия кривда. Я ж лише одне знаю: якщо чоловік за свою волю б’ється – то він честі достоєн”. І написав таке: “Слаблю я зброю й мужів з-за порогів, розбитих у битві...” Потім, коли уклав поему про Острозьку війну, саме з цих слів вона починалася.

– Вогонь, запалений на Київщині, швидко розгорався, добігав границь волинських. Бо на землях українних не дуже розживешся. Інша річ – Волинь. Тут і ґрунти краще доглянуті, і добра у коморах доволі. Повів Косинський свою ватагу в наш край. Була зима, лютий місяць – як зараз. Спалив Переяслав, Чуднів, Полонне. На Заслав націлівся. Так би й до Острога дійшов...

І ти, князю, не міг стерпіти цього.

– Не лише чоловік, а й тварь безсловесна захищає життя своє, і землю свою, і добро своє. Виступили військовики з Дубна, Степані, Костянтинова, Берездова, Турова, Сурожа, Жаславля, Острога...

– Серед них був Наливай..
– Слуга мусить сповняти накази свого пана, – сказав князь.

– Після кількох сутичок військо моє і козаки зішлися під П'яткою. Косинський, зайнявши містечко, все ж не захотів у ньому оборонятися. Певно, боявся, що опиниться, як у мішку; перекриють йому входи, виходи і змушений буде здатися на милість переможця. А може, сподівався налякати чи навіть розбити наші загони. Вийшовши з П'ятки, козаки стали табором і відкрили стрільбу. Чимало людей загинуло з нашого боку – десь зо дві сотні кіннотників. Ще трохи – і Косинський святкував би перемогу. Козаки насміхалися над нами. А ще хвалилися своєю силою, витривалістю.

“З роду твердий наш народ, терпеливий у всяких нещастях,

В диких місцях живемо, на безлюдді, де звірі блукають,

Вік свій увесь у залізі провадим, сніги та морози
Зносимо легко й нерівні проміння пекучого Феба...

Мило нам здобич приносити й жити приємно з грабунку...”

Кожному – своє, князю. Кому – грабунок, кому – визиск підданців.

– У мить вирішальну мій син Іван кинувся у бій зі своїми кіннотниками. То було як чудо. Іван вірив: йому на поміч стали сили небесні. Кавалерія розірвала укріплення з усіх боків возами козацький табір. Серед повстанців почався безлад, вони втікали з поля бою. А Іванові вояки, відчувши смак крові, гналися за ними і безжалісно добивали їх.

Мій пензель торкається червоної барви.

– “Табір острозький в безладді, зруйновано табір козацький...”

Кров, що розлита усюди, стікала до купи в калюжі,
Мокрою стала земля, і поля напилися досита...
В траурі никне земля, коли битва лютує жорстока,
Спільне усе: і та ж кров, і до смерті та сама дорога!”

Князь знесилено закриває книжку. Змучився. Очі болять. Заплющує їх. І говорить.

– Я простив Косинському, простив козакам.
Поцадив їх. Треба ж прощати нерозумних дітей..
Правда, незадовго по тому Косинського вбили в
Черкасах – кажуть, у п'яній бійці в корчмі, де він
та його пахолки зійшлися з людьми князя Олек-
сандра Вишневецького.

*А чи не приложив ти до цього руку, князю? Бо ж ви-
магав, щоб козаки його з гетьманування прогнали.*

– Правда, Вишневецький вигадав байку, ніби
Косинський багато збройних людей зібрав, тисяч
зо дві, і з ним сутичку мав. Але князь Олександр
геройськи побідив супостата і в кривавім бою
йому смерть учинив.

Ще дурний люд оповідав байку, ніби Косинський
проти уніатів піднявся. А польські пани заманили
його до Бреста, гвалтовно схопили і замурували в
кляшторі, де він погинув голодною смертю.

Як то кажуть: чув дзвін, та не знаю, де він.

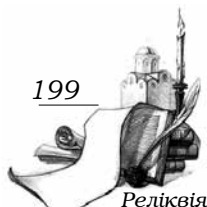
Певно, чули люди про екзарха патріаршого Ни-
кифора, якого у замку Мальборкському католики
голодом заморили. А придумали, що таке із Ко-
синським содіяли.

*Як би не було, ватага немає – і нема чого боятися.
Тільки вмісто Косинського новий збурювач покою
об'явився – цар Наливай.*

Уже зближається обід.

Я – за столом обіднім.

І видається: сидить навпроти мене Косинський
і з кварта горілку п'є. Налилися в нього очі кров'ю.

“Смерті моєї бажаєш, князю?” – питає.

“Навіщо мені твоя смерть? – відказую. – Я тобі подарував життя. Живи! І не гріши”.

“Добре сказати. А не годен я жити... безгрішно. Щось сидить у мені”.

Раптом Косинський зривається і виливає зі своєї кварти горілку мені в лице.

Я хапаюся за шаблю.

І враз інше видиво перед моїми очима.

Брудна корчма. Перекинуті лавки, столи. Кілька чоловік зійшлися на шаблях, рубаються люто. Серед них – і Косинський. “Кажете, розбили нас під П’яткою, як полохливих зайців, – сичить. – Ще ви спробуйте козацької шаблі, дізнаєтесь, по чім пуд лиха!”

Умілий рубака Косинський. Рідко де знайдеш такого. Але вже немолодий і сили в нього не ті. І сприт не той. Якийсь молодий жовнір робить різкий випад шаблею. І її лезо розпанахує шкіру на ший козацького ватажка. З розрубаної рани цибенить кров.

Косинський заточується, хапається руками за горло. І падає. Страшно хрипить. З його рота разом з кров’ю вириваються слова: “Хто прийде по мені?”

Молодий рубака, що нахилився над ним, каже: “Я”.

І впізнаю у нім Наливая.

Дивне видиво.

Незвичний обід сьогодні. Бо прийшов у замок кобзар. Привів сліпця хлопець-поводир. Жалісливими голосами милостині почали просили. І обіцяли заспівати.

“Звідки прийшли?” – питали прохачів.

“Із далеку – з Подолля”.

“Співати що будете?”

“Про Наливая...”

Не дивно. Це ймення зараз у багатьох на устах.

Кобзар бере свій нехитрий інструмент, торкається пальцями струн. Співає – як Наливай із ляхами бився, як гуляв із своїми хлопцями краями подольськими. Той ватаг на різні штуки вигадливим був.

Співає кобзар, як Наливай Гусятинський замок узяв і кривднику своєму, пану Калиновському, відомстив.

Лунає спів – а я ніби усе те бачу.

Бачу, як бідна удова плаче по вмерлім мужу, якого побив, скатував пан Калиновський.

Бачу хлопця-Наливая, котрий обіцяв відомстити за смерть родителя.

Уже дорослого Наливая бачу, який скаче на своєму коні і на замок Гусятинський поглядає, де скарби Калиновського заховані. Важко буде взяти ту твердиню. Якщо візьме ще...

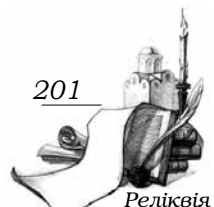
І тоді зазиває козак Наливай Грибовського, котрий до нього пристав. Раніше цей панок Калиновському служив. Умовляє Наливай Грибовського: поїдь, друже, до замку Гусятинського, скажи, що Калиновський їде; тобі повірять, ти ж їхній – колись був таким; скажи, щоб обід пану приготували і зустрічати виїхали.

Дурні слуги повірили Грибовському. Перед паном своїм вислужитись хотіли. Бо пан у них суворий – все, як хоче, має робитися. Їсти наготували, за ворота виїхали. А Наливай та його хлопці тут як тут. Оточили слуг Калиновського, полонили. Та й сторожа замкова не розібралася. Думали: свої їдуть. Впустила наливайківців. А тим тільки того треба. Замок умить до рук прибрали. Срібло, злото забрали. Гармати захопили, різную зброю. Пан Калиновський собі потім лікті кусав. Стільки добра димом пішло.

“Славно гуляв Наливай, – долинає до мене голос. – Ось тільки те гуляння погано скінчилося. Наливая, наче здрайцю якогось, на палю посадили”.

“На яку палю!? – перечать тому, хто це сказав. – Наливая схопили, повезли у Варшаву і в темницю кинули. Кажали: до нього сама королева приходила. Дуже уподобався він їй. Хотіла навіть свого мужа убити, а вмісто нього Наливая на крулевство поставити. Круль довідався про те і наказав Семерію стягти голову”.

“Не так було, – вставляє інший чоловік слово своє. – Знали ляхи, що Наливай хоче царем стати, сам

собі паном бути. Ось і поклали на його голову розпечену залізну корону. І на розпеченого залізного коня посадили. Йї замучили чоловіка”.

“А я чув, що Наливая кинули ляхи до мідного бика і спалили там”.

Чого лишень не розказують про Наливая...

Повертаюся до покою, де малюю пана свого. Він уже чекає на мене. Чомусь питає, як обід.

“Добре, – кажу, – навіть пісню послухав. У замок кобзар прийшов”.

“Що ж він співав?”

Я розповідаю.

Наливай тепер герой. У піснях його славлять-прославляють.

А як насправді все було, кого то цікавить.

Оповім малярю про Наливая – хай він хоч знає.

...Якщо зможу.

– Настала весна 1594 року від Різдва Христового, – починаю розповідь свою, – недобрая, тривожная. Різні чутки повзли, як гаддя. Наливай тоді десь на полудню Волині, на границі Подолля перебував. Писав мені, що неприятель Святого Хреста, себто татари, хочуть великим походом піти на ці землі. Страх охопив людей. Семерій просив, аби дозволив я йому товариства до себе скільки можна зібрати й ставати з ними там, де час і потреба вказувати будуть. Я дозволив, обіцяв не чинити противенства. Але просив, щоб робив він те без моєї протекції. Не хотів я свар з королем, урядниками. Вони тоді тримали мир з турками, татарами. Наливай перестав бути моїм слугою. Про людське око хоча б. Це не тільки мені, але і йому на руку було. Бо козаки, з якими тепер він мав діло, ще зло на мене за П'ятку тримали. Та й Наливаю згадували, що він бив Косинського.

Лукавиш, князю. Не все говориш. Чув я, що до тебе приїздив посланець від папи. І з цісарем німецьким ти перемовини вів. Тоді і цісар, і папа з турком воювати хотіли. Ти теж хотів. Але на короля озирався.

Ех, князю, менше б ти на Варшаву дивився.

Захотілося тобі на двох стільцях посидіти – з турком повоювати, цісарю, папі сподобатися, і з королем не посваритись.

Тому ти Наливаю дозволив збирати людей, щоби на турка, татарина йти.

Добре, князю, чужими руками жар загрібати!

– У Наливая набралось охотників тисяч зо дві. Може, і більше. Були то свавільники, розбишаки. Деякі з них давно на палі мали б сидіти. Правда, Семерій писав, що немало до купи зібралось і людей таких, які життя й час свій весь звикли на послугах Речі Посполитій тратити. Те військо пішло за Дністер, напало на замки, що під турками були, – Ягорлик, Паркани. Забрали козаки-наливайківці коней багато – і то якраз тоді, коли татари наближались до кордонів нашого панства, збираючись підкріпитися в землях придністровських. Наливай то їм усе перепаскудив. За це Річ Посполита мала б подякувати цьому хороброму лицарю.

Якраз, дождешся. Хіба та Річ Посполита для нас матір'ю є. Зла мачуха!

– Але одна річ – наїзди несподівані чинити. Інша – з татарською ордою воювати. Не так багато в Наливая війська було. Та і військо те – збиранина одна. Дехто з його жовторотих жовніврів вперше шаблю у руки узяв.

То й що? Хіба вояками рождаються – стають ними.

– Розумів Наливай: треба йому ще воїнів набрати, і щоб умілі серед них були. Та де взяти таких? І хто піде? Може, на Запороги податися, козаків до себе запросити. Але, кажуть, не дуже він хотів їхати туди.

Правду кажуть. Відав Наливай: не зустрінуть низовики його з хлібом-сіллю.

Послав посланця. І я тоді визвався поїхати з ним. Хотів на Січ подивитись – бо чув багато про неї.

На що сподівався Наливай? На друзів-побратимів, з якими колись на Запорогах гуляв? Чи на красномовство свого посланника, козака Тараса, Нечитайлом прозваного? Колись із ним Наливай в академії Острозькій учився, а потім на Січ вони разом втікали.

Будуть, знав, посла колоти колючими поглядами, битву під П'яткою згадувати.

І згадали.

“А ви, чесне рицарство, – спокійно запитав Нечитайло, – як би на місці Наливая вчинили? Він був на службі в князя Острозького, мусив його від неприятелів захищати”.

“Зрадник той Наливай!”

“Кого він зрадив? Своїх побратимів-запорожців? Свого пана, воеводу київського? Батька, матір? Кого?”

Притихли січовики.

“Якщо чесне рицарство підозрює Наливая в злих намірах, у ворожнечі до себе, то готовий він прийти сюди, шаблю покласти і на суд чесного товариства стати, і боронити себе. А якщо панове-рицарі скажуть, що недобре він чинив і провин багато має, то сам Наливай покладе голову свою під шаблю козацьку”.

“Що було – те загуло”, – кинув хтось із запорожців. Йому не перечили. Чекали, що посланець ще скаже.

“Для вас, чесного рицарства, Наливай подарунок послав – півтори тисячі коней – добрих, бистроногих. Буде чим татар наздоганяти”.

Козаки – ні пари з уст.

“Добре ми на Подністров'ї погуляли. Туркам перцю дали, – хвалився посланник. – Є чим поживитися в городах турецьких”.

Слухали козаки, головами хитали.

“Сам цісар німецький вас на службу до себе кличе, грошима-талярами заплатить. І корогву свою з орлами дає. Хоче, щоб ви турків пошарпали”.

“А що нам ці цяцьки з орлами?”, “Та й хіба то орли? Ворони якісь”, “Цісар хитрий: золоті гори набіцяв, і думає: ми кров будемо лити. Дзуськи”. Ось так думали-гадали запорожці. І порішили: хто хоче – хай іде з Наливаєм.

Пішли охочі. Чернь переважно.

*“Не ймемо віри Семерію, – говорили козаки сано-
витії. – Непевний він для нас”.*

– Наливай разом зі своїми молодцями та низо-
виками, котрих зумів до походу заохотити, стояв
на Кучманському шляху. Ним часто татари на
руські землі ходили. Але, певно, довідавшись про
Наливая, іншим шляхом пішли – Волоським, спо-
чатку на Покуття, потім на Галичину.

*Доходили до нас чутки про той наїзд – страш-
ні, моторошні. Де не проходили ординці – лишалася
пустка. Просто вбивали вони людей – дорослих, ма-
лих. Ясиру не брали – тільки срібло-злото.*

– Татари палили міста,
містечка. Спалили Тись-
меницю, Калущ, Долину.
Навіть Галич, колишню
княжу столицю! Про села
і мови нема.

*А славний гетьман Ста-
ніслав Жолкевський, який
потім славно побідив На-
ливайка, козаків обдури-
вши, зі своїм хваленим квар-
цяним військом товкся
біля Заліщик.*

Напади татар

*Видать, з козаками
гетьману легше було воювати!*

– Ішли ординці, перепон не зустрічаючи. Тіль-
ки під Самбором перестріло їх військо гетьмана
коронного Яна Замойського. Правда, цей стратиг
тоді не дуже охочим до війни був. Татари, прой-
шовши моєю Сколівщиною, шмигнули през гори
Карпатські до Угрів. Наливай же, пам’ятаю, по-
гнався за ними. Та не догнав. Тоді вирішив на
землі турецькі податися – у Подунав’я.

Знаю, зробив то він не просто так, а за намовою посла папи римського Олександра Комуловича, із яким листувався. І мені Наливай листа написав, оповідаючи про свої забави на Волощині: мовляв, він зі своїми молодцями, не хотючи даремне хліба вояцького їсти, поїхав у ті краї воювати.

Славний то був похід. Та скінчився погано. Обтяжені здобиччю, ми не могли швидко рухатися. Ще й безпечні були. Думали: господар волоський Аарон не нападе. Казали, він перемовлявся з Наливаєм, аби відійти від турка і під руку німецького цісаря піддатися. І раптом Аарон неждано-негадано нападає на нас біля Дністра.

Пам'ятаю той день. Удалині з'являються вершинки. Десь за ними йдуть піхотинці. Наближаються.

Атака козаків

“До бою”, – кричить Наливай. Бачу, як скаче він на коні межі рядами свого війська, дух бойовий підіймає: я – серед вас, кріпиться.

“Що це? Невже?.. Аарон?” – чути голоси. Хто ближче до Дністра, пришвидшує ходу, думає ріку перейти – там враги не дістануть.

Ті, що позаду, бачать: бою не уникнути. Розвертають вози, пробують з'єднати їх до купи, якусь заслону створити. Та часу мало. І діють козаки незлагоджено. Одні старшини кажуть до зброї братися, інші – Дністер переходити.

Наливай встигає розвернути в бік неприятеля кілька гармат. Сам він добрий пушкар. “Вогонь!” – чути команду. І смертоносні ядра летять у бік молдавського війська, проріджують його ряди. Хоча невелика то шкода.

Гармаші встигають по-новому зарядити гармати і по-новому вистрілити. Стріляють самопали.

Та воїни Ааронові вже в кількох місцях прорвали лінію оборони козацької. І до гармат підбираються.

Наливай каже відходити. Хоче лад у війську зберегти. Але де там. Козаки – як сліпі цєнята. Не знають, у який бік податися. А молдавани їх з трьох боків оточили, до берега приперли. Кидають наливайківці свої вози-обози з добром – лиш би життя порятувати.

А тут... Ця жахлива картина і зараз стоїть перед очима. Здоровенна брила берега (а береги на Дністрі круті-прекруті) починає сунутися у воду. На ній козаки, вози, коні... І все це падає, летить, волає, ірже. Земля, змішана з людьми, кіньми, різним добром, пірнає у Дністер. Хто живий лишився, борсається у воді.

Важко полічити, скільки козаків полягло в цій битві-різанині.

Але, слава Богу, багато порятувалося – і я в тім числі, і Наливай. Горіли в нього люттю очі. “Аарон, – кричав він, стоячи на лівому березі Дністра, – я скоро повернуся. І погуляю на твоїй землі – аж дрижати вона буде”.

Аарон на іншому березі тільки посміхався. Він же – переможець.

Великі нарікання були в Польщі на гетьманів своїх – за те, що допустили спустошення татарські, і за те, що пропустили орду на землі угорські. Якою тепер виглядала Польща в очах союзників? Як дивився на неї цісар німецький та його піддані, землі яких попалили, пограбували ординці?

“Хто тепер з монархів християнських захоче діло з нами мати? – скрушно хитали головами польські політики. – А скільки похвальби раніше було: ми – мур християнський на Сході. Тільки мур той з дірою великою виявився”.

Зате Наливай, хоч і не дуже повелось йому в поході на землі турецькі, і господарем молдавським повойований був, постав справжнім героєм. Про нього говорили – у Празі, Відні, при дворі цісаря німецького, у Кракові, Варшаві, Гданську... Навіть у Римі.

У Семерія наче земля під ногами горіла. Хотів помсти великої. Прагнув розбити військо Ааронове, схопи-

ти господаря, ув'язнити. І щоб той стояв перед ним похнюплений, з головою опущеною і пощади просив.

На Брацлавіщині Наливай збирав людей. І до нього йшли з усіх усюд. Йшли запорожці, навіть козаки реєстрові.

Трапляється, іноді поразка добрий skutok має.

А це Наливай панів та паненят пошарпав. Добра різного в них понабирав. Казав: то для війська потрібно. А особливо комори свого "приятеля", пана Калиновського повичищав.

– Потім Семерій подався на землю молдавську. Із військом великим – сорок хоругв було в нього. А дві – під цісарськими орлами йшли.

Гарна тоді була осінь. Ще літало бабине літо. А ми, козаки-молодці, біля Сорок переходили Дністер.

– Воєнна Фортуна посміхалася Наливаю.

Аарон кидався, наче риба об лід. Впала Цецора, падали інші твердині. Слав господар своїх пахолків битися з Наливаєм. Та що могли вони. Їх – жменька. Та й стратиги в них нікудишні. Не те що Наливай зі своїми хитрощами військовими.

Розсівали ми враже військо, як горіхи волоські лушили. Так і до Ясс, столиці волоської, дійшли. Не став Аарон ховатися за її мурами. Не мав певності, що вистойть. Побіг, як пес побитий.

– Писав мені Семерій: я сповнив слово рицарське, пішов з козаками на господаря Аарона; з ласки божої мав тричі з ним битви, зазнавши щастя великого; у людях його я вчинив такі утрати, що він, полишивши гармати свої, мусив шукати порятунку, втікаючи до мультян.

Ясси впали...

Місто палахкотіло, вогонь, як навіжений, мчав вулицями, пожираючи блаженські халупки. З них вибігали перестрашені міщукки. А ми хапали гарненьких міщаночок.

І танцювали... у якомусь дикому танку – серед вогняних язиків, розбитих бочок з вином, пограбованих скринь, мертвих і з'валтованих тіл.

Не описати цю оргію. І те, що діялося зо мною. То було якесь божевілля – шалене і... пречудове.

Але одного разу ніби відро холодної води вилили на голову мою. Я став свідком розмови Наливая з братом його Дем'яном, котрий прибув з Волині. Тоді я в услуженні Наливая, яко джура, був.

Не все, про що брати говорили, підслухав. Але щось чув.

“Семерію, ти не боїшся Бога?” – питав Даміан.

“Чим я, брате, Всевишнього прогнівив?”

“Хіба пролиття крові християнської не гріхом є?”

“А коли ці християни апостаи? І під турка пішли? Бог їх карає. Я ж лише жезл у руках Господніх!”

“Чи не занадто високої думки про персону власну?”

“А що – хіба не Бог дарував мені перемоги над неприятелем Аароном?”

“Бог. Але, знаєш, важко чоловікові урозуміти, де та межа, коли він сповнитель волі божої, а коли свавільство своє чинить”.

Настала недобра мовчанка.

“Про що ти, брате?”

“Сам знаєш про що. Про те, що зараз у Яссах діється”.

Під час тієї розмови я стояв ув іншій палаті. Чекав – може, буду потрібен Наливаю. І побачив, як він іде до крісла, на якому господарі волоські сиділи. Зупинився. Поклав руку на спинку, пробіг пальцями по прикрасах вирізних. І раптом – усівся на трон.

Непевна посмішка блукала по лиці його.

“Я – цар Наливай!” – проказав.

“Ти переступив межу. І воїни твої – теж. Ждїть покари!” – кинув Даміан.

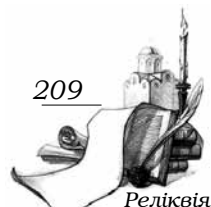
Він різко повернувся і виїшов.

“Джура!” – почув я владний голос Семерія.

“Так, мій пане”.

“Горїлки...”

Семерій увірував, що Фортуна не полишить його. Не знав, що удача – як весняна вода. Набі-

жить, ріки, озера наповнить, луки залле. А потім відступить.

– Наливай почувався героєм. Адже приклав руку до того, щоб князівства придунайські відійшли від турка. Посланці боязливого Аарона в Пресбурзі підписали угоду з цісарем і піддалися під його руку. Проти турків стали мультянський воевода Михайл Хоробрий, семиградський князь Жигмонт Баторій.

Вернувся Семерій у край подільський. Бар, Брацлав, Меджибіж – усе це було його. Казав: я – Речі Посполитій служу, мені хліб жовнірський належить. І трусив маетки шляхетські. А шляхтичі тікали, забувши про все на світі.

По гарній осені гарна зима настала. Із Ясс повернулися ми додому – на лежі. Усе Подолля тепер було наше – козацьке. І низові козаки прийшли сюди зиму перебути. Тут краще – не те, що на Запорогах. Сам Григорій Лобода, гетьман низовиків, сюди зволив завітати. Пригрівся. Навіть шляхтянку собі молоду підшукав. Весілля справив.

А Наливай підсміхався над ним:

“Хіба личить, Григорію, козаку жінку мати? Обабиться він біля неї, розледащиться”.

“То що – безпотомним бути!” – сердився Лобода.

“О, буде славне у тебе потомство – шляхетське. Діточки паненятами будуть”.

“...І паненятами! – злісно блискав очищами гетьман. – Хіба не достоєн я достоїнства шляхетського?”

“Звісно, достоєн. Дасть Бог, на сеймик шляхетський поїдеш. То як у вас рада козацька”.

Не терпів Наливай рад козацьких. Сміявся над ними: “Тільки язиками плескають, а позитечності ледь на гріш набереться”. Казав: “Я сам собі голова!”. І своє військо у шорах тримав. Не було у ньому тої вольготності, як у війську низовому.

Тому недолюбливали Семерія – і низовики, і їхні старшини. Насмішувато Наливая царем кликали. Але Семерій не ображався. “Хіба недостоєн я царем бути? – питав жартуючи. – Он Лобода в шляхтичі подався. Хтось же над такою шляхтою панувати мусить”.

Загордився Наливай...

Різні чутки ходили про нього. Казали: веде себе, як князь. На мене теж не дуже зважав. Сердився я на нього. Раз покликав Даміана. “Передай Семєрію, що діяння завше протидіяння викликають”.

“То що – сидіти руки склавши?” – запитав брат Наливая.

“Хай навчиться жити у мирі зі світом”, – була моя порада.

Добігала кінця зима, і ми знову рушили на Молдову-Волощину, а там – на землі турецькі, що біля гирла Дунаю були. Новий кривавий банкет затіяли.

*“Пригадай лиш, пане, як ми воювали,
Як за нами турки шаблями бряжчали...”*

Та не злякались ми турок. Погромили Білгород, Кілю; Ізмаїл взяли. І гордо стали на березі дунайському.

*“А я сказав: скочу – Дунай перескочу,
Дунай перескочу – копита не вмочу...”*

*Впали під нашою шаблею Браїлів, Ісакчі.
В Уєрах, навіть у Болгарії звідали, що таке міць козацька.*

– Наступного року Наливай із військом своїм воював біля Дунаю. Та не повелось йому так, як у часи минулії. Розсварилися між собою князі з панств придунайських. Правитель Семигород Жигмонт Баторій захотів підбити Волощину і Мульгянію. Його воевода Стефан Резван захопив господаря Аарона, а потім убив його. Турки тими усобицями скористалися і добре вояків Наливайкових пошарпали.

*“Як за нами стріли так, як жар, летіли...
Гей, вілія, так, як жар, летіли...”*

*Як за нами кулі, як дрібен дощ, ішли...
Гей, вілія, як дрібен дощ ішли..."*

Музикаю собі під ніс пісеньку. Йї маляю губи князя – червоні, як кров.

– Та не такий Наливай, щоб руки опустити.

Не такий...

– Восени Року Божого 1595-го він повернув на землі, Речі Посполитій належні. Чув себе певнено. Мав військо, у боях гартоване. Від Угрів спочатку до Самбора подався, звідти – до Замостя. Правда, там шляхта околичная встигла до оборони приготуватися. Наливай не став випробовувати долю. Та і крові не хотів проливати. Різко повернув і до Луцька подався. Там якраз ярмарок був. І на судові рочки шляхта зїхалася. А під мурами міста дві тисячі лотрів стояло – голодних, злих. Зброєю брязкали. Не довго думали-гадали міщани, купці, шляхетство. Зібрали кілька тисяч злотих і віддали Наливаю, аби той не чіпав їх. Семерій слово додержав. Казав: ми ж не розбійні люди – рицарі, і по-рицарськи нам належить чинити. Спочатку наливайки до Степані подалися, потім – на Полісся, Литву. Стояли в Слуцьку, звідти рушили до Могилева, спустилися вниз по Дніпру... Знову до Степані пішли.

Важко було панам-шляхтичам за Наливаєм услідити. Знали, що сидить десь на Поліссі. Але сьогодні там – завтра не там. Коли хтось питав Семерія, що робити збирається, відказував напівжартома: “Де кину нагайку, туди і піду”. І додавав (а в голосі бриніла твердість): “Давно б я по світу не ходив, якби хто віддав, куди маю обернутися”.

Нелегко Наливая було голіруч узяти. Хоч і небагато мав людей, але було то гартоване воїнство – відбірне! І зброї мав доволі – гармат, гаківниць. А якби свиснув: гей, молодіці-козаки, нумо до мене

– то вмиць його воїнство зросло б удвічі, втричі, уп'ятеро...

– Я послав до Наливая Даміана – той мав бути моїми очима при ньому. Даміан оповідав братові, що біскуп луцький Кирилко і далі за моєю спиною з латинянами унію ладнає. “З Кирилком у мене давня любов, – сміявся Семерій, – наїжджав раніше на його маєтності. Треба – ще наїду”. І наїхав – на двори біскупські Дубую, Отовичі в повіті Пінському.

Бідний Кирилко скаржився: обидва дворики його забрали, злупили, сплюндрували; урядника, слуг, челядь побили, поранили, злото, срібло, права, привілеї, листи важливії, мамрани на борги й інші маєтності побрали; коней повели з собою.

Думаєш, князю, ти керував Наливаєм? Ні, він чинив те, що бажав чинити. А коли твої просьби сповняв – то лише ті, що до вподоби були йому.

Траплялося, Наливай норів показував. Чинив не по-моему. Правда, потім поради просив. Запам'яталася одна розмова з Даміаном. Якраз той від Наливая приїхав.

“Мій брат кланяється тобі, світлий князю”.

“Кланяється? О, це не той чоловік, що так просто голову поклонить. Щось хоче од мене?”

“Поради...”

“Не дуже Семерій останнім часом зо мною радиться. Самодержцем став! Гордий, як павич. Має посполитованіє з особами монаршими, із цісарем німецьким. Листи до нього пише. Може, й до папи римського. Бо зараз і один, і другий тільки й думають, як турка здолати. А Наливай помагає їм”, – злість свою виливаю.

Даміан мовчить.

“І якої поради хоче твій брат?” – питаю. Здається, я вже трохи охолов.

“Що далі робити?”

“А справді – що? – знову злість прокидається в мені. – Не буде ж на Поліссі, Литві увесь час сиді-

ти. Рано чи пізно шляхті терпець увірветься. Уже й так уривається. Виженуть його звідси, як шкідливого kota. Ще чого доброго кат на ринку голову відітне. Литва – то не Подолля, де татарин шастає. На Подоллі покозакувати можна – не дуже у Варшаві бурчатимуть. Та й раніше Наливай потрібен був, щоб на турка йти. А цього року куди він піде? Кому потрібен буде?”

Але щось порадити треба – раз того Семерій просить.

“Хай задобрить короля польського. Листа йому напише”.

“Як? Листа?!” – дивується Даміан.

“Хіба листи твій брат писати не вміє? Добре то в нього виходить. Хай попросить, аби король дав ґрунти йому між Бугом і Дністром. Земля та, вважай, нічийною є. Хто лишень не волочиться в тих краях – татари, потурнаки, турки, молдавани, мультяни. Буде там брат твій царювати. Його, чув я, царем Наливаєм кличуть”.

“Пресвітлий князю, Семерій просив ради. І я прошу”, – ледь не відчай чувся в голосі Даміана.

“Чим погана рада ця?” Я врешті заспокоююсь. “Буде твій брат при ділі. Річ Посполиту від неприятеля, татар захищатиме. Король все одно платить бусурманам упоминки, щоб орда землі наші не шарпала. Хай тепер платить гроші брату твоєму. Яка різниця”.

Навіть не знаю, наскільки говорив я про такі речі певно. Насміхався над царем Наливаєм. Сердився. І водночас... заздри.

Наливай був гарний з виду. Обличчя мав відкрите – певно, ніколи не лукавив. І розум світився в очах його. Ні одним рухом не виказував малодушності чи страху.

“От би мені такого сина! – як блискавка, вдарила думка. – На нього міг би князівство лишити. І було б кому передати найбільшу реліквію роду нашого”.

Бо Іван (хоча цю думку від себе) – то всохла гілка роду Острозьких. Католик. Недаремно Бог потомства чоловічого йому не дає.

Одна надія – Олександр. Та чомусь не маю впевненості в надії цій. І в нащадках його. Сам не знаю чому.

А Наливай...

Він слухав мене, як батька – іноді.

І на цей раз послухав. Хоч рада була не найкраща.

Семерій написав королю. Переказували мені, що в королівських палатах не знали, що з тим листом робити. Чи то Наливай наспіхається над королем? Чи то він такий простак?

Писав мій слуга колишній:

“Для того, щоб погамувалося свавілля козаків, різних гетьманів, якого перед тим у Короні, Великому князівстві Литовському ніколи не було, через що великі шкоди від них гірше, ніж від ворога, діються в державах короля, і втрата скарбові, а велика неслава Речі Посполитій і королю, Його Милості”.

Отакої, почитаєш – то Наливай зразковий підданий корони Польської. Переймається, що свавілля козацькі чиняться. І радить, як то їх погамувати. Чудасія! Наче не він їх чинив і чинить.

Просив Наливай “пустині між Бугом і Дністром, над рікою Шеносед, майже на шляху татарському і турецькому, поміж Тягинєю і Очаковим, що від Брацлава 20 миль, де від створення світу ніхто ніколи не мешкав”.

На тому шляху, писав Наливай, “хочу збудувати місто і замок, де з усіма козаками буду проживати”. Гультяїв, свавільців, селюків, людей простих обіцяв не брати до свого товариства.

Гм, тільки ким своє царство заселить цар Наливай?!

Просив і плату для козаків. За це вони “на кожний наказ Його Королівської Милості і панів гетьманів обох держав, де потреба того вкаже, як на неприятеля святого хреста, так і князя великого московського, готові з військом своїм і з гарматою раніше, ніж будь-хто в державі, рушати. До того ж язика всілякі, як турецькі, так і татарські, діставати своїм коштом будемо”.

Не послужив Семерій королю польському. А міг би. Хіба важко було порозумітися з ним? Я ж із Косинським порозумівся. Не скарав його на горло.

– Король не хотів терпіти більше Наливая. А у шляхти давно терпець увірвався. Спорядили для приборкання свавільства козацького чимале військо. Гетьманом його Станіслава Жолкевського поставили. Мене теж кликали. Та чого мені було йти?

Щось не догледів Семерій, не додумав.

Тільки – що?!

Сподівався, допоможе йому Лобода і реєстровці. Тішив себе думкою: ось з'єднається він з іншими козаками, гетьманом Шаулюю, отаманом Саськом, і будуть вони, як один кулак. Жолкевський не подужає їх. Ніби не знав Семерій: кожен козак сам собі пан, сам у полі воїн.

Зате це добре відав Жолкевський. Зачав сіяти смуту, розбрат. З кожним козацьким ватажком перемовини вів.

Ех, не треба було Наливаю приєднуватися до зрадливих отаманів. Самому зі своїми хлопцями втікати від Жолкевського. Хай би спробував наздогнати їх польний гетьман у лісах за Прилуками чи в Дикому Полі.

А може, Семерій змучився, виснажився. Пильність утратив.

– Жолкевський розгромив Наливая. Багато козацтва у тій війні наклало головами.

Ні, князю, гетьман не розгромив Семерія.

Я це знаю. І пам'ятаю! Міг би оповісти. Та чи будеш ти, князю, слухати?

...Козаки зі своїм обозом, жінками, дітьми не могли втекти від рухливого шляхетського війська. Їх би все одно наздогнали. Хтось, може, тішив себе надією: дасть Бог, перейдемо границю, у степах неозорих розсіємось, або подамось в землі московські. Та Бог не дав.

“Треба шукати місце безпечне, де би неприятель нам шкоди не заподіяв”, – казав Наливай. Ніхто не перечив. Так, треба...

І знайшли. Було то узвишся біля річки Солониці. Оточили ми свій табір возами. Нарили вали, земляні башти... Хай спробує гетьман Жолкевський, його пани і підпанки посунутися сюди, вгостимо їх на славу. Та їй немало нас є – стільки десь, як у війську шляхетському.

Ревуть гармати. Летять ядра і від нас, і до нас. Неприятельське військо іде на приступ. Та легко відбиваємо його. Самі вилазки чинимо, на табір вражеський нападаємо.

Але і наші козаки гинуть – як колоски, зрізані серпом. То куля зачепить. То ядро вражеське упаде. Та їй поживи мало маємо ми. Ще їй спека немилосердна. День, два стоїмо. Тиждень. Жолкевський на переговори кличе. Але тільки з Григорієм Лободою перемовлятися бажає.

“Щось тут нечисто”, – шепочуть козаки.

А ще кажуть: “Зрада”.

Це “зрада” біжить, як вогонь лісовий.

“Зрада!” Не пам’ятаю, хто першим вигукнув те слово, коли Лобода з кількома своїми старшинами вертав із табору шляхетського.

Не догледів сановитий козак, як оточила його усіляка голота. “Повідай, Григорку, про що з ляхами так довго балакав”.

“Мусимо порозумітися з ними, – статечно рече Лобода, – довго не вистоїмо”.

“Маємо здатися? А умови які?”

Григорій ховає очі.

“Не хочеш говорити?”

“Іноді, щоб голову порятувати, треба руку відсікти”, – чують козаки таке мудрствование.

“Хто, пане-отамане, головою буде? Ти?! А ми – руками?”

Лобода гнівно фиркає, а коник під ним гарцює – неспокійно.

І тоді хтось гукає: “Зрада!”

Заіскрилися шаблі, заіржали коні, лайки посипалися на голови.

Ось уже кілька козарлюг мертвими лежать. Серед них – Лобода.

...”Що сталося, джуро?” – питає мене Наливай.

“Лободу вбили”.

“Хе...” – невизначено каже він.

А може, це Наливай і затіяв. Підіслав своїх людей. Невдоволенням козацьким скористався.

Дивлюся на нього – незворушне лице він має.

“Чи можемо неприятеля подужати, – каже, – коли не годні, як один, проти нього стати”. Розпалвся, сердиться: “Кожен про себе думає. Моя хата – скраю. А обсьеє добро... Кому воно потрібне? Отак і гинемо – нерозумні”.

Іде Наливай на вали. Бачить: від шляхетського табору кілька чоловік відїхало. Хто це? Придивляється.

“То ж Кирик Ружинський, – каже злісно, – князь руський. Православний, як і я. Кажуть, у молоді роки на Запоріжжі бавився. А тепер – злісний ворог козацький”.

“Гей, Кирику!” – кричить Наливай. Голос у нього, як труба. Вершник почув, голову підвів.

“Обросла, Кирику, твоя руська кістка м'ясом лядським!”

“Не тобі, лайдаку, судити. Я і жовніри мої – Русь правдивая. А ти – ворохобник!” – сердиться Кирик. Пришпорює коня. “Ти, – кричить Наливай, – непотріб! І люди твої – непотріб!”

“Чув, джуро, хто ми для князя Ружинського? І для інших руських княжат, паненят, що під регіментом польського гетьмана ходять”.

“Руські пани, – говорив Наливай, – проти руських козаків воюють. А козаки між собою чубляться. І Русь тепер – як румовище”.

Надломилося щось у душі Семерія. Огонь в очах погас.

Із кожним днем у таборі ставало сумніше. Знав Наливай: козацька старшина за його спиною перемовляється з Жолкевським. Казав: “Шкуру свою рятують”. А ще знав: Жолкевський зтявся, хоче, аби козаки видали його, Наливая; тоді, мовляв, помилує їх.

“Дурні, – сердився Семерій, – видадуть мене, ще кількох ватажків, і думають: Жолкевський їх відпустить. Якраз!”

Та хто слухав Семерія – наче полуда впала на очі козацькі. “Батогом обуха не переб'єш”, – казав безнадійно Наливай.

Одного дня позвав мене. Щось недобре в серці своєму вчув.

“Джуро, треба втікати тобі”.

Я підвів очі.

“Дивуєшся, що таке кажу. Не дивуйся. Ти – молодий. Ще не встиг нажитися. Та й не лежить, бачу, в тебе душа до діла воєнного. Інший маєш талант. Учився, знаю, ти ікони малювати. Доучись. Їдь у свій Острог...”

Ніч спустилася на землю. І місяць сховався за хмари. Темно – хоч в око стрельь.

Наливай кинув капшук з грошима. “На, тримай. Певно, вони вже мені не знадобляться. А тобі – як знати”. І провів мене до валів. “Іди з Богом”, – сказав. А ще: “Може, колись раба божого Семерія змалюєш на якійсь іконі, серед люду посполитого. Хай пам’ять про мене лишиється”.

“Змалюю”, – пообіцяв йому.

Я вийшов з табору, добрався до Солониці. Підступна ця річка. Й підступні багна її. Тут – пан або пропав.

Заходжу у воду. Нічого, я вмю плавати. І пливу.

Прибиваюся до другого берега. Знаходжу собі сховок.

Пересплю тут. А завтра подамся в путь.

Наснилося мені в цю ніч різного. Ніби скачу на коні серед степу. Не видно йому ні кінця, ні краю. І раптом з’явилась церковниця. Де вона тут у чистім полі взялася? Відкрита навстіж. Порожня. Один лише вітер гуляє у ній. І стіни в церковниці – білі-білі. Й іконстасу немає.

Чую чийсь кроки за спиною. Обертаюся – а переді мною чернець стоїть. У руках пензель і фарби малярські тримає.

“Не гоже, – говорить, – церкві без образів стояти. То ж не божниця євангелицька”. І дає мені те малярське начиння.

“Намалюй архістратига Михаїла”. Веде чернець мене до чистої дошки, на якій образ той маю зобразити. Кладу фарби – одну, другу, третю. А мальований мною лик все більше на Наливая схожим стає.

Подивився на нього чернець й розреготався. Ураз образ той почервонів, став кровію стікати. А сті-

ни церковні тріщати почали. Чернець щез – ніби і не було його.

Я налякався, вибіг з храму. А храм валитися почав. І гуркіт сильний рознісся довкола.

Від нього я й прокинувся. То був гуркіт з табору козацького. Видать, козаки зчепилися між собою. Врешті все стихло.

З табору виїшла купка козаків. Вони вели кількох полонянників. Я не бачив, хто це. Та здогадувався. Наливая схопили! І тягнуть його до Жолкевського. А разом з ним і його товаришів. Не так тії воріженьки, як добрії люди!

Від шляхетського табору віддаляється кілька десятків жовнірів. На чолі їх – великий пан. Може, й гетьман.

Під'їжджають до козаків, забирають полонянників. Щось говорять. Я ж б'ю кулаками об землю від безсилої люті.

Та це лише початок!

Козаки здаються на милість переможців. Знімають оборону, віддають гармати.

Пани-шляхтичі заходять у козацький табір, як до себе додому. Знову – гамір, брязкіт зброї. Бачу, як з табору втікають козаки, а пани женуться за ними і рубають шаблями. І кров козацька зрошує землю.

Та мені (як не дивно) козаків не шкода – ні краплі. Так вам і треба, бевзі!

Господи, коли ми, русини, перестанемо бути такими довірливими?

Піднімаюся з землі. І йду. Буду добиратися до свого Острога. А дасть Бог, малюватиму ікони.

– Жолкевський полонив Семерія, товаришів його. Спочатку до Львова відпровадив їх, потім – до Варшави. Везли Наливая у відкритій кареті. Варшав'яки хотіли бачити цього чоловіка. Бо ж стільки чули про нього. “Так ось який він, той Наливай!” – перешіптувалися. Навіть королева захотіла побачити його. Семерія відвезли до приміського замку в Уяздові. Її величність зволила вийти на балкон. А Наливай шляхетно привітав її. Бо ж вивчився добрих манер.

Що думала ця монарша особа, коли дивилася на Семерія? Що відчувала? Ненависть, цікавість, жаль? Чи прихильність?

Він же – сильний, сміливий. Непереможний!

Бо хіба перемогли його? Просто обдурили.

Перемагає не той, хто сильніший, а той, хто хитріший.

– Полонених козаків мучили, потім страчували привселюдно. Четвертували, настромлювали відрубані голови на палі. І тривало це добрих півроку. Для чого так чинили ляхи? Кого хотіли залякати? Звісно, нас – православних русинів. І мене, князя Острозького. Бо саме в той час, коли на Варшавському ринку летіли голови козацькі, єпископи-апостати разом з католиками унію ладили.

Пригадується...

Я йду темними коридорами. Йду обережно – щоб мене не впізнали. Насунув на голову каптура, як чорноризець. Це ж треба – мені, князеві, ховатися.

Навіщо я це затіяв? Сам собі не можу пояснити.

Попереду йде вартовий. Я йому заплатив – добре. Обабіч двоє моїх слуг. Вони теж у каптурах і рясках чернечих. Але під одягом мають зброю. І я маю.

Стражник відчиняє двері: “Тут він”.

“Хочу говорити з ним на самоті”, – кажу.

Кімната – мацюпусінька. Маленьке віконце. Але зараз ніч. Не видно нічого.

Добре, що в моїй руці смолоскип. Полум’я відганяє темряву. Бачу в кутку на почорнілій соломі Наливая.

Він прокидається, протирає очі. Не може зрозуміти що й до чого.

Скидаю каптур. Упізнає мене. Підводиться.

“Важко тобі, Наливаю?”

“Важко?.. Я звик до важкого в житті. Але тут... Різні тортури для мене вимишляють. Думали: не витерплю болю”.

“Знаю, Семерію, ти – терплячий”.

“Терплячий... Навіть, коли тріскалася шкіра, або коли її припікав огонь, і очі лізли на лоба – я мовчав”.

Я теж мовчу.

“Хотіли знати ляхи, чи діяв я за повелінням князівської милості. Та не дізнаються нічого! І хай навіть мучать мене по-новому – як зараз. Не дають спати. Поставили чоловіка з билом. Тільки замкну очі, а він тим билом б’є – бам-бам-бам. Це бамкання і зараз у голові. Так день за днем. Думав: збожеволію. Знаєш, князю, може чоловік терпіти голод, холод, спрагу. А ось безсоння...”

...Знаю, Семерію. На старості літ сон тікає від мене.

“Стояли в мене круги вогненні перед очима. Плила земля. І небо. І все навколо. Здавалось: перемішались вони. І я теж кручуся в цій круговерті. А те бам-бам-бам підкидає мене – високо-високо. Я падаю і б’юся об землю. Хай би сили дала мати-землиця – як давала колись. Та не дає. Чужою мені стала”.

Певно, Семерій помітив острах в очах моїх.

“Не бійся, князю, – почув я, – не збожеволів ще Наливай. І не збожеволіє. Маю міць, яку ніхто не зламає. Затям – ніхто. Іноді марив. Ті марення записували. Бачив я писаря. Але, князю, не виказав нічого”.

“Дякую...” Хотілося щось ще сказати. Хоча – що? Говорити – ніби визволю Наливая. То ж неправдою буде. Занадто далеко все зайшло – і зі мною, і з ним. Він – ворог спокою Речі Посполитої. А я у немилості королівській. Тепер ще й унія церковна. І протосингел Никифор у в’язниці. З нього шпига турецького хочуть зробити. Теж тінь на мене падає. Чи не забагато тіней?

Семерій дивиться мені в очі. Не говорить нічого, не просить. Гордий!

Та знаю – мовчазно нагадує: ти ж мене, князю, на волохів послав, казав, щоб я військо збирав і на турка йшов.

То правда. Як і те, що не маю сили захистити тебе. Навіть себе. Старим став, безсилим.

Підходжу до Наливая. І враз обіймаю його – як рідного. Сина?

Не чекав він такого. І я не чекав. Триває це якусь мить.

“Кріпись, Семерію”, – кажу на прощання. Більше нічого не можу сказати.

На мої очі навертаються сльози. Та Наливай уже не бачить їх.

– Семерія стратили останнім серед полонених козаків.

...Він майже не знав батька свого. А я батьком йому не став. Зате Наливай учинив, як вдячний син.

Не зміг я визволити Семерія. Але в останню хвилину мусив бути там, де він.

Був погідний день. Іноді налітав холодний вітерець. Але все дихало весною. Не вірилося, що зараз обірветься життя молодого, безстрашного лицаря.

Люду зібралось – тьма. Хтось тішився: покарають лотра, скільки то він збитків, мародерств учинив. Хтось просто дивився з цікавістю: як то воно буде. А хтось, може, з жалем, захованим у грудях.

Вивели Наливая – замученого, скатованого. Набрив він у груди повітря. Яке воно чисте, добре. Його б пити і пити.

Кат штовхнув смертника, мовляв, іди до лобного місця.

Але той не йде. Просить ката розв'язати руки. Кат дивиться на сторожу. Що чинити?

Йому дають знак. Хай так буде – остання воля.

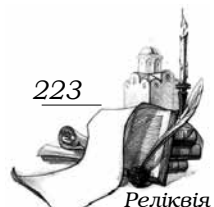
Кат звільняє руки Семерія від пут. Той розправляє їх – наче птах. Ось він зараз полетить – далеко, на свою Волинь, Подолію, Україну, Дике поле. Погуляє-є!

Та не буде цього. Не буде.

Наливай смиренно несе правицю до лоба, хреститься. Він – раб божий. І все у волі Бога.

Щось шепоче. Може, читає молитву.

Кат спокійно жде. Хвилинка більше, хвилинка менше – яка різниця.

Семерій роздивляється навколо – ніби когось шукає.

Хочеться крикнути: “Се-ме-рі-ю-ю-ю!” Та з горла виринається лише глухий хрип.

Все! Відтята голова котиться долівкою. І бризкає червона кров.

Кат розрубє тіло на частини, які висітимуть у різних частинах Варшави – на пострах, чи на радість.

Князь закриває очі. Пізня пора.

Золота барва. Острог

Ця ніч була важкою.
Мені наснився сон. А може, й не сон – якесь видиво. Я бачив людей, чув голоси, навіть їхні думки читав. І дивно було це мені.

Бачив жінку, її звати Гертрудою.

Вона торкається пергаменту. На ньому – письмена. Жінка їх не розуміє. Просить, щоб читали. Слухає.

Книга – мудра. Латинська. Не все ясно у ній. “De consolatione philosophiae” – так називається. Казали: написав її чоловік, що у в'язниці сидів. Писав, аби забутись й не заглядати у майбуття. Нічого доброго не обіцяло воно йому.

Нарешті книги – неясні письмена. Не можуть прочитати їх. Кажуть: то не латина. Хоча подібна до неї.

Ще була між листками пергаменту засушена квітка.

Цю книгу жінці прислав з далекого Палермо сицилійський король, він же імператор римський Фрідріх. Монарх цей у літах. Дружина померла. Бажав узяти собі за жону Гертруду.

Розповідали про нього різне. Казали: у тому Палермо оточив себе цей монарх неймовірною розкішшю. А ще – на службі у нього невірні сарацини. І зрадив король-імператор віру християнську. З папою ворогує.

Не боїться нічого. Чинить як хоче. З ворогами суворий, з підданими справедливий.

Поїхати б туди, подивитися.

Фрідріх ще перстень передав – дорогий, з діамантом. Але персня немає. Коли замок Гімберг взяв ув облогу герцог Оттакар і коли там голод страшний почався, віддала Гертруда його служниці своїй, щоб та прокралася таємно до Відня і їжі купила. Бо ж хіба вартує чогось золото, діаманти, коли людина від голоду пухне?

Єдина пам'ять про імператора – книга. Квітка десь зникла. Коли переїжджали із Гімберга до Штірії, книгу часто переносили. Тоді, певно, з неї випало засушене зело.

Чи прочитає хтось невідомі письмена в кінці книги?

У Гертруди новий духівник, Іоан, Джованні. Родом з Калабрії. Каже: у них, калабрійців, тепло, сонячно – не те, що тут, у Штірії – де холодні вітри, а взимку падає сніг.

“Може, ти це прочитаєш, падре?”

Клірик вглядається в букви. Звучить щось м'яке, мелодійне. І водночас сумне.

“Суворе небо. Зорі – наші душі.
Життя земного бачиться кінець.
Моя дорога – темний манівець,
Яка веде у непрохідні пущі”.

Джованні перекладає, тлумачить. Язичники, каже, вірили, що душами є зорі, які сходять у наш підмісячний світ.

“Читай далі”, – просить Гертруда.

“Лягають тіні. Я також є тінь.
І що ці барви та відміни в світі?
Немов кроти, ми звикли землю рити,
Чекаючи в омані перемін”.

“Ми – тіні? – запитує Гертруда. – Тіні чого?”
“Чогось вищого”, – ухильно відповідає духівник.
Продовжує читати:

“Не вір, не сподівайся, не журись.
Життя – то гра примар. А ми – актори.
Личини приміряєм, граєм ролі.
І тішимось, шукаючи в тім смисл”.

“Смислу нема?”
“Гра і є смислом”, – каже Джованні.

“Встає зоря, дарує день новий.
І з’явиться душа у цьому світі.
А може, цій хвилині порадіти?
Тече ріка, ще б’є морський прибій”.

Клірик закриває книгу. Герцогиня відпускає його. Уста її бездумно повторюють: “Тече ріка, ще б’є морський прибій”. Вона ніколи не бачила моря. Кажали: що це як багато рік, злитих разом.

Роздуми перервалися. Увійшла Марія, її дочка.

А може, поїхати з нею до її майбутнього чоловіка, загребського бана Стефана? Від Загреба до моря – рукою подати. Вона побачить його.

“Мамо...”

Марія подібна на батька. Хоча його образ добряче стерся в пам’яті Гертруди, але коли вона бачить дочку, він оживає.

“Що хочеш, доню?”

“Розкажи про батька”.

Вона ніколи не бачила його. Навіть не знає, чи живий він ще. Як, зрештою, і Гертруда. Чому це Марія зараз згадала про вітця? Його не буде на її весіллі – а мав би бути. Чи дочка хоче довідатися про сумні сторінки у житті Гертруди, аби уникнути чогось подібного? Але ж ніхто не знає, яка доля судилась тобі.

“Він був добрий до мене, – озивається Гертруда. – Хоча нам важко було порозумітися (він не знав добре мови мого народу, а я його), та все ж... Достатньо було жести, погляду. Так буває”.

Дочка питає, чи любила вона його, а він – її.

Що таке любов, думає Гертруда. Вона три рази була пошлюблена. Ніхто не питав її згоди. Бо так було треба... для політичної гри. Лягала на ложе із законними чоловіками, котрі хотіли, щоб вона народила спадкоємця. І мріяла про імператора Фрідріха з далеких країв, який колись прислав їй книгу і перстень. Уявлявся він їй красивим, витонченим. Але це була просто мрія.

Майже беззвучно ворухаться її уста:

“Не вір, не сподівайся, не журись.
Життя – то гра примар. А ми – актори.
Личини приміряєм, граєм ролі.
І тішимося, шукаючи в тім смисл”.

“Що ти кажеш?” – питає Марія.
“Нічого. Це так”.

Не все варто говорити. І чи зрозуміє її дочка?
Вона молода.

Роман, її третій і останній муж, не мав витончених манер. Та й звідки вони могли взятися в нього? “Руський ведмідь” – так називали його поза очі придворні. Але хіба манери – головне? Це так – гра у життя. А Роман... Він справді був ведмедем, молодим, дужим – який хотів її, Гертруду, жінку, старшу за нього, котра багато чого вже побачила на своєму віку. Бачила зраду, підступ, лицемірство. Роман видавався їй добрим, чистим. Його ще не било життя. Зростав він на далекій Русі. Кажали: там безкраї ліси, поля, багато землі. Там простіше жити.

Гертруду за Романа видали насильно. Так велів угорський король Бела. Він тримав її синапервістка Фрідріха майже як заручника, ховав десь на неприступному дунайському острові. Погрожував: “Пам’ятай, де твій син. Усе з ним може статись. Дунай – річка глибока”.

Чи був у Гертруди вибір? Вона корилася долі, корилася молодому мужу. Дивувалася його запалу. Потім це їй почало подобатися. Гертруда хотіла його, хотіла злитися з ним. Тих кілька місяців, коли вони були разом, зараз видавалися як сон – гарний сон.

А потім... Потім настали похмурі дні. Їхній замок оточили війська герцога Оттокара. Можна було домовитися з ним. Але Роман не хотів. Залишався вірним королю Белі. А Бела зрадив його – це розуміла Гертруда. Навіть натякнула мужу. Той подивився великими очима: “Як же так? Він клятву дав; допоможе, коли потрібно буде”. І марно чекав допомоги, захищаючи замок Гімберг.

Минали дні. Допомоги ніякої не було. Таємними ходами посилали слуг, щоб приносили їжу. Давали їм гроші, потім коштовності. Ні, Гертруда не хотіла віддавати перстень, присланий імператором Фрідріхом. Довго не відводила від нього очей.

“Що так дивишся? – запитав Роман. – То лише золото”.

Звідки йому знати... Це не лише золото.

“Нам треба хліба, – говорив муж. – І нашій дитині також”.

Наша дитина... Гертруда уже відчувала її в своїй утробі.

“Так, – погодилась вона. – Це лише золото”.

Перстень імператора Фрідріха був останньою коштовністю, яка залишилася в Гертруди.

Коли віддала перстень, то сказала Романові: “Ти повинен покинути замок, їхати до батька, що воює в Чехії, і прийти сюди разом із його військом”.

“А як ти? – запитав він. – І дитина?”

“Нічого, я сильна. І наша дитина буде сильною. Адже ми – сильні. Хіба не так?”

“Так”.

Роман упав на коліна й притулився головою до її черева. Притискав вухо, хотів почути, як ворухнеться ВОНО. Хто це ВОНО – хлопець, дівчинка?

Гертруді приємно. Чи міг хтось подумати, що “руський ведмідь” здатний на такі почуття, ніжність? Вона занурює руки в його волосся. І ще дужче притискає голову мужа до своєї утrobi. Триває це якусь мить. У Гертруди виступають сльози. Щось говорить їй: не відпускай Романа, якщо це зробиш, більше його не побачиш, не відпускай. Та ні, не можна піддаватися почуттям. Розум каже: “Хай іде Роман. Може він приведе військом”. Може...

Гертруда легенько відводить його голову від себе. “Тобі треба йти”.

Більше вона його не бачила. І більше ніколи не була пошлюбленою. Іноді згадувала ночі, шалені ночі, коли на шлюбному ложі її терзав, рвав “русь-

кий ведмідь”. Потім це стало забуватися. Здається, тепер зовсім забулося.

“Так, – промовила Гертруда, – я любила твого батька. І ти люби свого мужа. Адже не випадково зводить нас Бог у цьому світі”.

Що означає цей сон-видіння? Хто той Роман, “руський ведмідь”?

Не спиться сьогодні мені. Але хіба то дивина є? Найкраще думається уночі...

Серед моїх предків були князі, що носили ймення Роман. Найславніший із них Роман Мстиславович. Називав його літописець самодержцем усієї Русі. Володів він і Києвом, і Володимиром, і Галичем.

Я теж майже тими самими землями владію!

А ще писав про нього літописець: одолів Роман усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи божих заповідей; кидався на поганих, як лев, сердитий був, як рись, і перелітав землю їхню, як орел, а хоробрим був, як тур.

Міг би багато князь Роман ратних подвигів звершити – якби не нагла його смерть на Віслі, під Завихвостом. Для чого ішов він туди? Навіщо йому були землі польські, німецькі? Своєї бракувало?

Чи, може, справжніми самодержцями є лише ті, котрі свій домен неустанно розширяють. Я теж розширяв – правда, не стільки на зброю надіявся, скільки на силу ума свого.

Ні, певно, не про Романа, самодержця руського, сон мій. Був у нього онук, теж Романом названий, синовець князя Данила – владаря, який першим королем на Русі став. Отець хотів, аби той Роман у герцогстві Австрійському правив. Та недобре скінчилася та затія. Мусив Данилів син покинути землю австрійську і серед диких лісів Білої Русі осісти – у Вовковийську.

Від того Романа народився син Василій. Потім цим іменем звично хлопців у нашому роду називали. Мене теж так нарекли. А ще в роду нашому

хлопців Данилами називали – так само, як і першого руського короля.

І Василій Романович свого сина Данилієм назвав – не просто так. Данилій той, Васильович, королем на Галичині й Волині хотів бути. А став першим князем ув Острозі.

У непевні часи він жив. Хоча кожен час по своєму непевен є. Якраз пішов у вічність Болеслав-король, що правив землями руськими. Закликали на правління його як чужинця – був перед тим він князем мазовецьким. Думали бояри: з приходнем-владомощем легше буде, крутитимуть ним, як душа забажає. Та вийшло інакше. Болеслав норів почав виявляти. І бояри убили його. Убили підступно, не на полі брані, у палатах. Пролили кров королівську.

І тоді, й тепер кров лилась рікою. Траплялося, що людське життя нічого не вартувало. Але підданам убити свого повелителя-самодержця... Таке траплялося рідко. Дуже рідко.

Бо в землі мусить бути порядок. А король, князь має на сторожі порядку стояти. Де такого нема – там безлад, а де безлад – там біда, як тать нічний ходить.

Не хотіли бояри, щоб свій руський князь правив ними. Закликали ще одного приходня – литовського князя Любарта Гедиміновича. Звісно, лад так і не настав. Та й чи міг настати, коли в землі що не боярин – то владомощець.

А коли таке робиться, і урядники її чубляться межі собою, як звірі, – то стає така земля здобиччою легкою. Не встигли зоглянутися руські бояри, як пішов на них війною польський король Казимир. Захотів цей монарх під себе Галичину, Волинь підбити. Писали про те польські хроністи, а наші вторили їм, що Казимир "...узаяв Львів, мешканці якого піддалися самі; забрав великі скарби – срібла, злата, дорогоцінного каміння, два золоті хрести, усіяні камінням, в одному дерево святого хреста, дві корони, крісло коштовної роботи, ризу, чистим золотом шиту й дорогоцінним камінням усіяну...".

Чи правда то була? Бо ж багато різних вигадок і в наших, і чужоземних хроніках знайдуться. Часто в них правда та вимисел попід руку йдуть. Так, зайняв король Казимир град Львів. Хоча не столичне то місто було. І золота, срібла в нім набрав. І каміння дорогого. Але де там дві (не одна!) корони взялися?

Данило Галицький

Пізніше, так видається мені, щоб оправдати ту байку про дві корони, польські хроністи інших байок понавигадували. Аж смішно читати їх. Ніби князь Данило від папи Інокентія двічі коронованим був. Спершу вчинили то в Києві з великою пишнотою та церемоніями. Сподівався папа, що Данило від руських звичаїв відступиться і латинником стане. Але він не зробив того. Тоді вони йому другу корону прислали і в Дорогичині коронували, взявши від нього присягу, що покине він церкву грецьку й буде щирим та вірним сином косяулу римського.

І Пекалід цю байку в своїй поемі повторив. “Данилові доля дві разом корони подарувала...” – є у ній такі слова. Коли зачитав він мені їх, то я засміявся.

Він ошелешено глянув. “Щось не так, князю?”

“Мало Данилові було однієї корони?”

“Але ж про дві Данилові коронації хроніст Стрийковський писав”.

“Ну, якщо є таке в хроніках польських...” – розвів я руками, ховаючи усмішку.

Ні, не наказав я Пекаліду ті слова переробляти. У його поемі по-іншому правда з вимислом зійшлися. Писалося там, ніби Данило двічі коронований був за те, що скіфів, себто татар, часто побивав.

Полякам же кортіло довести, буцімто корона руських королів у руках Казимира опинилася. І з того часу крулі польські мають по праву Руссю владіти. Розпускалися чутки, що Казимир цю корону у Львові забрав серед інших скарбів.

А мені видається: якійсь ремісник зробив для Казимира фальшиву корону – чи то в тому самому Львові (там золотарів уже доста було), чи, може й, у Кракові. Казимир же хвалився нею, всім показував, розказував. Та знали на Русі: справжня корона є в руках законних спадкоємців короля Данила – князів Острозьких.

Тоді поляки почали у своїх хроніках писати. Мовляв: Казимир дві корони зі Львова вивіз. І так записалися, що самі повірили. А наші в них ту віру перейняли. Бо ж важко нам жити умом своїм і правду свою захищати.

Знаю: не так насправді діялося і з коронацією тою, і завоюванням Казимировим. Добре, хай пише Пекалід, що Данило двічі коронований був. Але хай ще напише: “Данило, князь Острозький, коронований король”. І поет написав. А ще додав:

“Скільки здолав ворогів, розбив скільки ворожих загонів,

Із колчана саме друцького руські виймаючи стріли!
Скільки ж небажаних воєн послала йому тоді доля!
Виникли-бо між сусідами й ним ворожнеча велика,
Дивно, яких тоді хитрощів не стосував проти нього
Цісар і всі королі, що в пурпурі та золоті ходять!”

А може, ці слова, котрі я підказував Пекаліді, не лише про першого руського короля були, але і про його правнука Данила, першого милістю божою князя на Острозі.

Із покоління в покоління в роду нашому передається сказання про цього правителя.

...Коли зрадливі бояри вбили короля Болеслава, закликавши на престол Любарта, а ще коли Казимир пішов на Галичину, і почалися васнь, кровопролиття у державі, Даниїл сказав: “Не мо-

жу споглядати, як падає дім, моїми предками у важких трудах вибудуваний. Мушу рятувати спадок, котрий від отців та дідів дістався мені”.

Почав збирати військо, щоб чужинців вигнати. Та мало сили в нього було. На бояр надію мав малу. І тоді, після довгих дум, удався до татар, щоб ті йому на поміч прийшли. Бо ж і прадід його до татар їздив – хай і не по своїй волі. А він хіба по своїй волі їде?

І ось з татарами прийшов Даниїл на Галичину, і військо Казимирове погромив, і Львів зайняв. І коли у Львові був, приїхали до нього бояри зі стольного града Володимира, де раніше король Болеслав сидів. І сказали йому: “Мусить бути глава у державі нашій. Будь ним! Ти ж правдивий нащадок Данилів. Прадіду твоєму папа корону дарував”. І дали йому вінець королівський. І сказали: “Вінець сей носили монархи Галичини й Лодомирії. І ти носи”. Узяв він корону й сказав: “Надіну її тоді, коли і Галичина, і Волинь-Лодомирія, і Київ, і Холм, княжий град мого вінченосного предка Даниїла, будуть під рукою моєю”.

Та... не судилося. Хоча сидів Данило у Холмі, як і прадід його. Але королівство Галичини й Лодомирії не вдалося відновити йому. Тому монарший вінець не надів. Правда, й не розтавався з ним, тримав біля себе.

Одного дня було йому видіння. Явився ангел і сказав: “Даниле, мусиш йти на Погорину. Там буде твій домоначальний град. І там буде князівство твоє. І ти, і діти твої, і внуки, і правнуки будуть примножувати його, нові землі прирощувати. А коли стане воно, як держава Данила-короля, отоді нащадки твої носитимуть корону королівську”.

І побачив Данило гору, і річку біля неї, Вілію, і повноводну Горинь, і луки, і ліси, що біля них. “Тут, – почув голос ангела, – буде град твій”.

Цим градом став Острог. І звідси наш рід черпає силу свою.

Данило теж черпав. Будував вали оборонні, ставив церкви, монастирі, у походи ходив. До-

брий спадок лишив синові Федору. І корону йому передав. Той теж розбудовував землі свої. І сини його, і внуки.

А може (ця думка не раз з'являлася в мене), ми, князі Острозькі, уже побудували свою державу? І час нам корону надіти.

І не просто так спорудив я отцеві своєму пишній надгробок у Києві, стольному граді земель руських. І наказав зобразити отця з вінцем монаршим на голові.

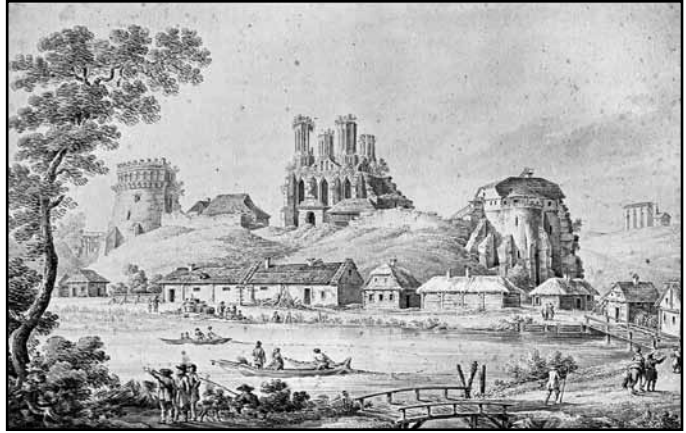
Знову думками своїми вертаюся до Данила, що заложив фундамент дому Острозьких. Про цього князя пам'ятали в народі. Правда, та пам'ять якоюсь дивною була.

...Багато років щасливо правив своїм уділом князь Даниїл разом із жоною своєю Василюю. Але щастя людське не може тривати довго. Враз біда звалилася на голову їхню: помер коханий син, наслідник князівський. Безутішно ридали родителі.

Ховали сина пишно. Більше ста священників на погребінні було. Сам єпископ відспіував померлого княжича. Над могилою безутішні родителі побудували велетенську круглу вежу.

Дехто каже, що Вежа Мурована, де я зараз дні свої проваджу, то пам'ятка надмогильна для Данилового сина, що мав продовжити рід Острозьких – а не продовжив.

Великі дари дав князь для церкви Микільської, вибудованої ним. Княгиня молилася по монастирях. Та пам'ять про сина ятрила їхні душі. І горе не покидало їх.

*Острозький замок.
Художник С. Фогель, 1796 р.*

Зрештою, Бог змилосердився над нещасними батьками. Княгині явився ангел і сказав: “Не плач, Василисо, душа вашого хлопчика буде жити до тих пір на землі, поки ви, родителі, будете щоночі, перед світанком, молитися на його могилі”.

І князь та княгиня читали на могилі молитву Господню, а перед світанком чули ніжний голос свого синочка. Та одного разу князь поїхав на війну, а княгиня захворіла. Не було кому на могилі молитися. І ангел смерті забрав душу хлопчика на небо.

Родителі були у відчаї. Князь пішов у монастир, а княгиня безперестанно плакала на могилі сина. І тоді знову явився ангел і кинув княгині букет квітів – аби вона хоч трохи втішилась.

Своїй небозі Гальшці я теж приніс колись букет квітів...

За вікном почало сіріти.

Ранок. Субота. День шостий. Сьогодні має бути написаний мій портрет. І сьогодні я нікуди не поїду. Лишуся в Острозі.

Але мені важко підвестися. Тіло – важке. А сили змаліли.

Прошу: хай прийде священик. Хочу висповідатися й причаститися. Ні, не думайте. Я не збираюся ще помирати. Але... всі ж ми під Богом ходимо.

Заходить Даміан, царя Наливая брат. Тепер він мій духівник.

Йому звіряю всі тайни, про які іншим волю мовчати. І знаю, що Даміан теж змовчить. А ще він – як спомина про Семерія.

Щось говорить Даміан. Утішити хоче. Мовляв, маю я ще час. І довго топтатиму ряст на землі. А мені пригадується вірш із укладеної Даміаном книжки “Лікарство на оспалий умисел чоловічий”:

“Часе неокупний, часе мій безцінний,

Надто у скупу вагу даний для людини.

Од морського корабля ти хутчіш провадиш,

Не спочинувши ніде, хвилюки не забавиш.

...Запроваджує він нас в ока миг до старості,

Роздивитися ніяк в тій великій малості.

...Не осмілююся час в потім одкладати,
Бо того не певен я: де й коли вмирати”.

Даміан береться до сповіді, питає про гріхи. Та ні, останнім часом не грішив, жив за божими заповідями. Старі, як діти – безгрішні. А попередні гріхи замолював. І не раз.

– Знаєш, Даміане, – кажу, – видається, маю два великі гріхи за плечима своїми. Не знаю, чи простить мені їх Господь. Перший гріх – Гальшка. Якби не віддав я насильно за Сангуша її, то, може, б доля небоги моєї була іншою, щасливішою. Правда, видається мені, що любила вона свого першого мужа. А любов спокутує гріх. Бо ж і Бог є любов. Хіба – ні?

– Хтось нам життя псує, а ми комусь, – чую голос сповідника. – Тому й життя в нас таке – попсоване.

Це – як докір. Даміан далі своє править:

– Та видається мені, князю, за цей гріх Бог тебе вже скарав.

І ріже, як по живому:

– Рано померла твоя жона. І рано померли діти твої. Лишився тільки Ян, який не є для тебе потіхою.

– Чи не завелика покута ця?

– Богу видніше...

Звісно, видніше, отче. І приймати сповідь легше, ніж оглашати її.

– Другий мій гріх, – проваджу мову далі, – це твій брат Семерій.

Дивиться духовник на мене з подивуванням.

– Я любив його як сина. І покладав великі надії на нього.

Ще більше здивування світиться в очах сповідника.

– Так, я нікому не показував цю любов. Іноді був суворим до нього. Але хотів, щоб став він великим чоловіком. Стратигом! У нього був талант. Я намагався його плекати. Ти знаєш це: я сказав збирати йому людей, іти з ними на турка, воювати під корогвами цісаря німецького. Я кинув його у велику

політику – як кидають малу дитину в річку, щоб навчилася плавати. Семерій навчився. Та недочився. Попав у вир. І той вир закрутив його. А я на порятунок не прийшов.

Дивлюся на Даміана. Він мовчить – певно, оговтатися не може.

– Часом видається мені, що я послав свого сина на заклання.

Даміан закриває очі. Щось думає. А потім рече наче не своїм голосом:

– І за цей гріх, князю, матимеш покуту. Але, певно, в часи прийдешні. Уже зараз люди оповідають, що Семерій уніатів погромив і за це скараний був у Варшаві. А ще ляхи церкву нашу наливайківською іменують. Ще трохи – і заступлять оповіді про Семерія пам'ять про тебе.

Так є, Даміане. І, певно, так буде. Маєш ти рацію. І враз крамольна думка з'являється в голові моїй: а хіба пам'ять про Бога-Сина, розіпнутого на хресті, не заступила пам'ять про Бога-Батька, сотворителя світу?

Може, думати так гріх. Але хай цей гріх лишиться зі мною. Я не кажу про нього Даміанові, приймаючи причастя із його рук.

Мене не пускають до князя. Кажуть: він хоче висповідатися і причаститись.

Невже князь зі світом прощається? Але ж я ще не домалював його портрет. Ще шостий день не минув.

Стою. Чекаю. Князь мусить мене покликати!

І кличе.

Поганий вигляд у нього – ніби всі біди, страждання, які зазнав він у житті своєму, враз завалилися на нього.

Через силу посміхається. Та в очах його – доброта.

– Домалюєш образ мій? – питає.

– Мушу.

– Мусиш?

– І хочу!

– Добре, – промовляє князь.

Важко встає з крісла і йде до мене. Дивиться, що уже намальовано є.

На портреті він – як сила надійна. Як Острозька гора замкова з мурами фортечними. І величною Вежею Мурованою.

Плечі князя вкриває чорний плащ із темно-червоними нарукавниками. І шапку темно-червоного кольору я зробив. Не тільки багато чорної барви, а й – червоної.

Кидаються в очі червоні губи князя, обрамлені сивою бородою. Міцно стулені вони. Мовчать – хоча, видається, багато князь може сказати.

...І спокійний твердий погляд.

Залишилося домалювати руки. Окреслив лише контури їхні.

– Вони так і будуть без нічого? І такі безвольні? – питає князь.

– Що я маю вложити у них?

Мій повелитель якось дивно позирає на мене. Нічого не говорить. Розвертається і йде. Образився? Портретом не задоволений?

Оминає крісло. Шкутильгає в куток світлиці, де стоїть оббита залізом скринька, прикута ланцюгом до стіни. Певно, щось дуже цінне ховає вона. Дістає з-під поли ключа, відмикає, щось дістає звідти.

Це щось блиснуло. Впав на нього сонячний промінь. Зазолотилося, заграло різними барвами.

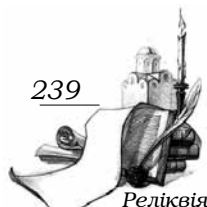
То правдива королівська корона – із золота, з діамантами.

Князь всідається, бере корону до рук. Каже:

– Отак і малюй. Не питай нічого. Кому потрібно, ті зрозуміють. А інші...

Василь-Костянтин Острозький.
Портрет зберігається у Львівському національному музеї українського мистецтва

*Безнадійно махає рукою:
– Занадто багато інших.
Він хоче відпочити. Пора! Заплющує очі.
А я малюю.*

Сниться мені сон. Бачу я предка свого, князя Данила.

Він у далекому Кракові. Тоді ще це не була столиця великої держави. Такий собі стольний градік князівства. Не кращий, ніж Володимир чи Галич.

...Берег Вісли, на горі замок. У палатах гостують руські вої. Ходили вони з ляхами в землю чеську. Зараз п'ють, гуляють. Життя воя швидкоплинне, не знаєш звідки смерті чекати – чи стріла увіп'ється в груди твої, чи розрубає тіло важкий меч. То поки живий, і їється, і п'ється – гуляй.

Щось говорить Данило зі своїм спільником, князем Болеславом Стидливим. Лях розчервонівся. “Хіба я тобі зла хочу, Даниле?”

Руський князь хилить голову. “Кажеш, не хочеш зла”. А про себе думає: “Ось ти сьогодні спільник, а завтра...”

“Лиха честь татарська! Хіба не так, Даниле? Ти був князем великим, володів багатьма городами руськими – навіть Києвом. А мусив перед татарами сидіти на колінах, холопом себе називати”.

Зціпив Данило зуби. Глянув у вікно. І здалося: не Вісла це – Волга. На березі шатра татарські. Наказують татари йому: поклонися нашим богам, і землі, і місяцю, і сонцю.

“Чи не краще тобі визнати папу Інокентія, корону прийняти? – долинає до вух руського князя. – Князі лядські стануть тобі на підмогу проти татар поганих”.

“Гарно речеш, Болеславе, – думає Данило. – Але як часто гарні слова негарні потаємні вчинки скривають?”

“Уже приїхали до замку папські послы”, – звідомляє Болеслав.

“Не забарилися”.

“Корону привезли, – торочить далі лядський князь. – То ж честь великая”.

“Честь, кажеш, Болеславе?” – озвався Данило. Хотів щось ще сказати. Але стримався.

“Вийди, княже, до послів папських. Прийми вінець”.

Повернув голову Данило. Подивився на Болеслава – аж недобре тому стало.

“Не подобає, – карбує слова руський князь, – бачитися з ними в землі чужій. Лише у своїй говорити буду”.

...Знову Вісла. Навколо, куди не сягне око – одна рівнина. Раптом гора. І замок неприступний. Сандомир!

Недалеко звідси загинув батько Данилів.

Скачуть коні. Несуться руські вої зі своїм князем по Сандомирській землі.

“Чого шукав мій родитель у цих краях? – питає подумки Данило. – Чого їхав на Захід воювати? Хотів утруситися у війну папи й імператора? І наклав головою. Чи не краще землі свої стерегти, доводити до пуття їх? А що я роблю?..”.

Коні заходять у воду. Десь має бути брід через Віслу. Завихвост!

Тут (тут!) убили Романа Мстиславовича, Данилового вітця.

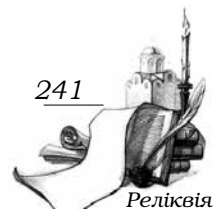
Думи не покидають князя: “Для чого я папі? Щоб піти у похід хрестовий проти татар? Татари мої городи розметають, спалять до тла. До земель німецьких вони все одно не дійдуть – хіба до польських, Сандомира, Лігниці. Чи не краще хай буде мир з татарами – навіть принизливий, а не війна, яка папі потрібна”.

Ось і другий берег Вісли – правий. Далі великих перепон не буде. Полетять вої у свою рідну землю.

“А може, інше на умі в папи? – не покидають думи князя. – Треба йому ще одного спільника в борні з імператором. І знову я та воїни мої будуть пішаками у великій грі”.

“Щось сталося, княже? Ти в задумі?” – питають його.

“Нічого, минеться”, – озивається Данило.

Чи минеться?

...Нарешті Холм, рідне місто. Заклав його князь серед лісових пуш. Сподівався, не дійде сюди лютий татарин, як до Стіжка, Крем'янця... й Данилова, названого на його честь.

Урочисто бамкають дзвони. У храмі Пречистої Богородиці служба. Данило хреститься, дякує Богу, що дав повоювати землю чеську. Поряд Василько, брат його.

“Що скажеш, брате?” – просить поради у нього. “Ти – старший. Вирішуй!”

Одна річ – думка, інша – діяніє.

Папа веде хитру гру – уміють то римські понтифіки, не те, що ми, простаки. Дав корону литовцю Міндовгу. Тепер той під його опікою ходить. Хочє підкорити собі не лише племена литовські, а й землі руські.

А ще папині слуги, хрестоносці, заповнили Помор'я Балтійське, підбили під себе пруссів, слов'ян, що у тих краях сиділи. До руських земель протягнули руку. Не так давно під владою їхньою був Дорогичин.

Скінчилася служба. Вийшов Данило з храму, глянув довкола. Уже почало жовтіти листя на деревах. Не за горами зима. Скує крига річки, озера, болота. Можна буде йти на ятвягів, які сховалися в нетрях лісових, а влітку чинять набіги на його, Данилові, землі, мирним ратаям трудитися не дають, села й містечка грабують.

“Ідемо в Дорогичин!”

Дивиться на Данила брат Василько – ніби запитати щось хоче.

“Будемо готуватися до війни з ятвягами”.

А й справді – від Дорогичина до земель ятвязьких близько.

Але хіба тільки це ти маєш на умі, княже?

...Дорогичин. Початок зими. Добрався сюди папський посол Опізо. Корону привіз. Носитьсья він з нею, як з торбою писаною.

Вмовляли перед тим Данила князі лядські:

“Прийняв би ти вінець, а ми готові єсмо на підмогу проти поганих”. Та мовчав Данило. Думав.

Надворі хуртовина. Завиває вітер. Ще трохи покрутить – і замете снігом замок Дорогичинський, з горою накриє. Бо ж хіба то замок – замочок.

Сидить Опізо в простому дерев'яному зрубі. Не приймають його з честю належною. Тулиться до вогню, гріє руки.

“Не такий цей князь Данило простий”, – думає.

Вогонь заспокоює, зігриває. Хочє Опізо дати лад думкам своїм.

“Чому, – міркує посол, – цей варварський, схизматицький князь заманив мене в цю далеку глушину? Чому не хоче коронуватися у своєму граді Холмі, а ще краще – в Києві, столиці князів руських?”

“Бажаєте, щоб я прийняв корону, то нехай папські посланці їдуть за мною”, – були слова Данила, сказані у Холмі. Тоді якраз Опізо прибув до цього княжого града.

Небавом князь зник. А папський посол довідався: Данило подався на Полісся, у Дорогичин – містечко над Бугом, серед пуцц, боліт. То околиця держави його.

“Якщо хочете мене королем зробити, робіть тут!” – були його слова.

Чому, який сенс у діях таких?..

“Певно, – міркує Опізо, – хочє показати князь: Дорогичин і волость Дорогичинська – його земля. Не повинні на неї хрестоносці зазіхати. Та й інші правителі християнські, що папу своїм пастирем признають”.

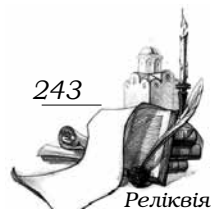
Хай буде так. Лиш би корону Данило прийняв, а там прийдуть наші клірики... Не обов'язково землю мечем воюувати.

...Ніч, глибока ніч. Повкладалися Опізові слуги. Не перший сон уже бачать. За стіною хурделиця.

Не спиться лише папському послові.

“Скоро рушу на ятвягів”, – звідомив учора його Данило.

Себто треба поспішати, князь ще передумає.

Але ж як так – прийняти корону без честі, розголосу.

“А може, – міркує посол, – цього йому треба. Аби не довідалися про коронацію татари, а також підданці його. Хто буде знати про те, що діялося в глухому Дорогичині”.

...Настає день. Вспокоюється вітер. І встає над лісами поліськими багряне зимове сонце. Опізо іде до Данила. Несе вінець йому. Князь приймає корону – без пишності, урочистостей, ніби щось буденне.

І відразу йде на ятвягів. “Буде, – каже, – ятвязька земля моєю, а не крижацькою, і не литовського короля Міндовга. А Русь стане сильною, нездоланною”.

Довго спить князь. Не одна година минула. Високо на небі стоїть сонце. Полудень уже, певно.

Домальовую корону. Кілька мазків – і все.

– Ваша милосте... – кажу несміливо.

Мовчить князь.

Голосніше кажу. Те саме.

Щось недобре чує душа моя.

– Князю!..

Підходжу до свого пана. Несміливо торкаюся руки. Вона холодна.

Ураз корона падає на долівку. І гук від падіння її озивається у вухах моїх. Бачу, як дорога реліквія котиться від ніг мого повелителя.

– Князь помер!

І мій голос летить, як прошитий стрілою птах.

Літописець записав, що Василій, князь Острозький, помер року 1608-го, місяця лютого, дня 23-го, в суботу першу у піст великий, і похований був ув Острозі того ж року в маю, числа 17-го. Був він великим милостником набожества грецького, монастирі побудував, маєтності надавав, навіть і до міських церков маєтності надав, на шпиталь і на школи дав місто Сураж із селами; був богобойний, нищелюбивий, смиренний, приступний кожному і найубогішому...

Післяслово

Прошло трохи літ відтоді, як почив Костянтин Костянтинович, божою милістю князь Острозький. Та добре я пам'ятаю і його смерть, і його погреб.

Пам'ятаю, як позбігалися слуги, коли дізналися про кончину свого пана. Правда, не побачили вони біля ніг князя корону. Я сховав її. Забрав із собою. Може, хтось скаже: то – гріх. Але не думаю, що так воно є. Бо не для наживи узяв я королівський вінець.

Приїхав Януш, син князя Костянтина. Кажуть: дуже плакав над гробом батька свого. І побачив він у світлиці портрет, який я малював. Велів мене покликати. Питав, чому зобразив отця з короною в руках.

Я повідав: такою була воля князя.

– А що натурою служило для малювання тої корони? – хотів знати Януш.

Сказати правду і віддати дорогу реліквію? Ні, не буде такого, княже Яне. Не годен ти її носити.

– Хіба малярю для цього натура потрібна? – сказав я, не змигнувши оком. – Не раз на іконах корони з уяви малювати доводилося.

Януш махнув головою. Певно, повірив.

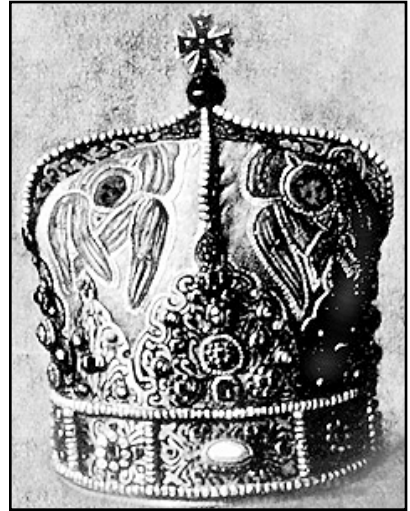
– Тільки нікому не кажи про цей портрет, – попросив. – Ліпше взагалі забудь про нього.

І висипав мені на долоню купу золотих монет.

– Добре, – пообіцяв йому.

Через пару літ побував я знову в замку Острозькому. Деякі старі портрети мав оновити, підмалювати.

На одній зі стін побачив портрет князя, який колись малював. І ніби то був портрет мій, а не мій. Той самий лик, та одежа. Але корони вже не

**Корона
Данила Галицького**

245

Реліквія

було. Замість неї князь байдуже перебирав золоті монети.

Образливо стало...

Януш, певно, наказав перемалювати картину. Для чого це він зробив? Не хотів, щоби батько його постав як монарх. І сам не хотів ставати руським монархом. Досить було йому крісла першого світського сенатора Польщі.

Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі!

Але нащо князя Острозького малювати з монетами в руках, наче якогось лихваря? Чи, може, маляр, якого запросили десь із Польщі і якому довірили переробити портрет цей, захотів позбитуватися над руським князем. А ти, Януше, це проковтнув.

Навчилися ми ковтати образи. Вже й не помічаємо цього.

...Невдовзі по справі тій закликали мене у Старий Костянтинів, аби я церкву святої Трійці там розписав. І просили намалювати Костянтина Костянтиновича, князя Острозького, як фундатора храму цього.

І я почав малювати. Душу хотів відвести. Малював князя ще міцним, дужим. Та чомусь фарби лягали так, що біля нього зобразив я смертне ложе, на якому лежить його син. А князь у глибокій скорботі перебуває.

Гарно, казали мені, змалював ти князя і княжича Олександра. І те – як отець печалиться за сином своїм.

Я не перечив. Та коли малював князя біля смертного одра, то чомусь не про Олександра думав – про Наливая. І переносив риси лиця Семерія на образ сина, над яким скорбить отець.

А в своєму убогому домку я ховав корону. Якби жив Наливай, віддав би йому королівський вінець. Направду, цей чоловік достоен був бути руським монархом.

Зараз достойних не бачу. І чи побачу колись?.. Але – вірю!

Додатки

Загадка портрета князя Василя-Костянтина Острозького

У другій половині XVI – на початку XVII ст. Острог виступав був із найбільших осередків образотворчого мистецтва на українських землях. У реєстрі сплати королівщини, збираної за ухвалою коронаційного сейму 1576 р., в Острозі були зафіксовані такі імена іконописців – Харитон, Лазко Гаврилович, Дашко та Духович. Окрім них, у місті жили ще два митці – Богдан та Федір. Цікавою фігурою є острозький маляр Іван Ставрович, який згадується в документах початку XVII ст. Відомо, що він виконував замовлення багатих шляхтичів – Олександра Загорівського, якому розписував іконостас Загорівського монастиря, а також фундаторки Почаївського монастиря Ганни Гойської. Існує думка, що в творчості Івана Ставровича простежується перехід від пізньосередньовічної традиції до нової малярської культури XVII ст.

Можливо, саме Іван Ставрович був автором “першопортрета” В.-К. Острозького, який дійшов до нас у різноманітних копіях та “копіях із копій” кінця XVIII – XIX ст., де на темному фоні зображений старий огрядний чоловік із сивою ошатною бородою та маленькими “аристократичними” руками. Одягнутий він у чорний плащ з нарукавниками темно-червоного, чорного й темно-синього кольорів, а також жупан фіолетового кольору. На фоні одержі виділяється червоний пояс із золотою заціпкою. Також впадають в око на портреті яскраво-червоні губи. На голові князя красувалася темно-червона шапка. Мистецтвознавці вказують, що в художньому плані такий портретний тип та композиція притаманні тогочасному німецькому живопису (наприклад, портрет польського короля Сигізмунда II Августа пензля Луки

Кранаха-Молодшого). Проте, судячи з усього, художник, який малював портрет-прототип, не належав до представників німецької живописної школи, а, радше, був місцевим живописцем, котрий міг навчатися в Німеччині або інших країнах Західної Європи.

Загадкою портрета В.-К. Острозького є зображення монет, якими ніби грається князь, перекидаючи з руки в руку. На класичних портретах можновладців того часу таких символів не було. Королів, князів могли зображувати з чотками, рукавичками, якимись коштовними речами, символами влади. Із грошима в руках у ті часи зображували хіба що лихварів у портретному живописі нідерландської школи. Щоправда, у візантійському живописі існувала традиція зображувати в храмах ктиторів, тобто фундаторів та жертводавців цього храму, з мішечками із грішми в руках. Однак описуваний портрет В.-К. Острозького не належав до ктиторських.

Існують різні версії цієї портретної загадки. Зокрема, висловлювалася думка, що спочатку князь був зображений із якоюсь цінною річчю, яку пізніший копіїст дозволив собі “переінакшити”.

Династія князів Острозьких

Документальних джерел, які дали б змогу простежити діяльність родини Острозьких, збереглося недостатньо. Переважно вони стосуються пізніших часів – XVI та XVII століть. Дискусійним залишається питання щодо походження цього князівського роду.

За часів князя Василя-Костянтина Острозького спостерігалось намагання утвердити думку, що цей рід веде свій початок від Рюриковичів. Зокрема, така думка була висловлена в панегіричній поемі придворного поета В.-К. Острозького Симона Пекаліда “Про Острозьку війну...” (1600). У цьому творі навіть вміщена своєрідна міфопоетична генеалогія цього роду.

Острозьких, як продовжувачів справи Рюриковичів, розглядав автор ще однієї латиномовної поеми “Дніпрові камени” (1618), який, імовірно, був людиною, наближеною до князів Заславських, що знаходилися в близьких родинних стосунках з Острозькими.

Захарія Копистенський в апології “Про пресвітлого та преславного Василя, князя Острозького, воєводу Київського”, що ввійшла до його полемічного твору “Палінодія”, проводить думку, що цей рід веде свій початок від Володимира Святославовича і Данила Романовича. Острозькі, як потомки князя Данила, представлені в “Хроніці” Феодосія Софоновича – одному з найвизначніших джерел та пам’яток української історіографії другої половини XVII століття.

Показово, що нащадками Рюриковичів Острозьких вважали також польські хроністи М. Стрийковський (через князів Данила Романовича та рід Друцьких), О. Гваньїні і Б. Папроцький. Такий погляд був загальнопоширеним наприкінці XVI – на початку XVII ст., про що свідчив австрійський дипломат Е. Лясота у 1594 році.

Проте яким би не було реальне походження дому Острозьких, важливо те, що останні представники цього роду усвідомлювали себе саме нащадками правителів Київської держави й, відповідно, продовжувачами їх політичних, релігійних та культурних традицій.

Першою відомою особою з роду Острозьких вважається князь Данило з Острога (помер між 1366 та 1370 рр.). Старший його син Федько (Федір) успадкував по батькові Острог. Тому він та його нащадки почали іменуватися Острозькими. Відповідно грамот, наданих королем Ягайлом у 1386 та 1390 рр., а також королевою Ядвігою у 1393 р., Федору, окрім Острога, належали волості на південно-східній Волині – Корець, Заслав, Хлапотин, Іванин, Крестовичі, Красне та Крупа. В останні роки життя цей князь відійшов від мирських справ, прийнявши чернечий постриг під

іменем Феодосія у Києво-Печерському монастирі. Вів праведне життя, став схимником. Був похований у дальніх монастирських печерах. Після смерті його канонізували як преподобного Феодосія. У тропарі преподобному було сказано, що він “перетворив земного княжіння славу в чернечий образ смирення і замість ворогів видимих на невидимі ополчився”. Ікона із зображенням преподобного знаходилася в П’ятницькій церкві Острога. Хоча у відносно численній проправославній літературі кінця XVI – початку XVII ст., де прославляються князі Острозькі, ім’я преподобного Феодосія не фігурує, проте той факт, що серед представників цієї князівської родини була людина, яка стала відомою завдяки своїм чернечим подвигам, не міг не впливати на їхню свідомість. Низка представників цього роду виступала ревнителями православ’я, зокрема, це стосувалося В.-К. Острозького.

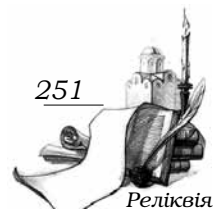
Федір залишив після себе численне потомство – синів Дашка, Андрушка, Федька, Василя, а також дочок Федору, Анну. Однак успадкував Острог і фактично продовжив князівський родовід його наймолодший син Василь на прізвисько Красний (тобто гарний, красивий). Йому приписують укріплення Острозького замку кам’яними мурами, будівництво на його території церкви, а також спорудження інших замків, зокрема Заславської фортеці та оборонних споруд у Дубні. Така діяльність давала можливість захистити землі Волині від нападів татар. Василь прагнув розбудувати свій князівський домен. Він отримав низку маєтків від князя Вітовта. Щоправда, у боротьбі між князем Свидригайлом та королем Казимиром Ягеллоном, ставши на бік останнього, втратив Корець. Зате король компенсував йому цю втрату, надавши у володіння Лопатин, Красне, Тростянець, підтвердив набуття Осташина. Вважається, що Василь був одружений з родичкою Вітовта княгинею Агафією. Від цього шлюбу він мав двох синів, Івана та Юрія, а також дочку Агрипину-

Катерину. Старший син Іван, залишившись князювати в Острозі, продовжив рід Острозьких. А його брат Юрій, отримавши Заслав, започаткував рід Заславських (Жаславських).

Князь Іван Острозький, одружений з княжною Бельською, мав дочку й двох синів, Михайла й Костянтина. Йому вдалося розширити свої володіння, придбати нові села. Оскільки Михайло помер близько 1500-1501 рр. бездітним, рід продовжив Костянтин (близько 1460 – 1530). Він зробив блискучу військову кар'єру. Сучасники характеризували його як видатного полководця. Йому приписують участь у більш ніж 60 битвах, із яких 33 він виграв. В основному йому доводилося воювати з татарами, які починаючи з кінця XV ст. стали постійно нападати на українські землі. Ці наїзди становили основну проблему для місцевого населення, оскільки вели до великих руйнацій, втрати людських та матеріальних ресурсів. Займаючи становища брацлавського, вінницького, звенигородського старост, Костянтину Івановичу Острозькому постійно доводилося обороняти українські землі від татарських нападів. У 1497 р. князь обійняв становище великого литовського гетьмана, що стало свідченням визнання його військових заслуг. Велике значення князь надавав побудові оборонних споруд. Завдяки його старанням у 1498 р. поселення Дубна отримало статус міста, а в 1507 р. – магдебурзьке право. Місто стало однією з найбільших фортець південно-східної Волині, стримуючи татарські наїзди. Воно зі своїм міцним замком виступало як одна із “столиць” князів Острозьких. Фактично Костянтин Іванович, отримавши за свої військові заслуги значні володіння в південно-східній Волині, вибудував оборонну систему із замків, до складу яких, окрім Дубна, входили Острог, що був значно зміцнений, Рівне, Дорогобуж, Полонне, Звягель, Чуднів та інші.

Князь отримав низку блискучих перемог над переважаючими силами татар. Найбільш резонансними була перемоги у битві на Лопушнях-

ському полі під Вишнівцем (28 квітня 1512 року) та біля річки Ольшаниці на Київщині (6 лютого 1527 року). У першому й другому випадку, за свідченням сучасників, були розбиті орди численістю понад 20 тис. чоловік. І це при тому, що війська, якими командував Костянтин Іванович, були значно меншими. Також князь чимало зробив для відвернення російських нападів на землі Великого князівства Литовського. Йому доводилося неодноразово вступати в битву з росіянами. Деякий час, з 1500 до 1507 рр., знаходився у московському полоні. 8 вересня 1514 року князь, маючи під своїм командуванням близько 30 тис. чоловік, розгромив 80-тисячну російську армію на річці Кропивні під Оршею. Ця битва врятувала Велике князівство Литовське від окупації московитами.

До кінця життя Костянтин Іванович залишався гетьманом Великого князівства Литовського. У 1511 р. став каштеляном Віленського замку, а в 1522 р. – троцьким воєводою. Йому навіть надали право користуватися печаткою з червоного воску, що на той час вважалося прерогативою самостійних правителів.

Костянтину Івановичу, завдяки великокнязівським пожалуванням за військові заслуги, вдалося значно збільшити володіння свого домену. Він став одним із найбільших землевласників Великого князівства Литовського. Однак свої великі статки віддавав на військові потреби.

Окрім військових справ, Костянтин Іванович велику увагу приділяв справам церковним та культурним. Завдяки його сприянням були значно зміцнені позиції православної церкви у Великому князівстві Литовському, фундовано чимало православних храмів та монастирів у Вільнюсі, Новогрудку, Дубні, Острозі, Турові, Межиричах, Дермані та інших містах і селах. Особливо велику увагу князь приділяв Києво-Печерському монастирю. Судячи з деяких фрагментарних повідомлень, він намагався створити при великих монастирях культурні осередки.

Костянтин Іванович залишив двох синів – Іллю (від першого шлюбу з Тетяною Семенівною Гольшанською) та Василя (від другого шлюбу з Олександрою Слуцькою). Ілля помер у молодому віці, залишивши після себе дочку Гальшку Острозьку, за руку якої велася жорстока боротьба між представниками заможних руських та польських родів. Саме ця боротьба стала причиною трагічної долі цієї жінки.

Рід Острозьких продовжив молодший син Костянтина Івановича Василь. Молоді роки цей князь присвятив збиранню батьківських земель і розширенню свого домена. Зрештою, на середину 70-х рр. в його руках опинилися величезні володіння, які охоплювали значну частину території сучасної України. Йому належала третина земель історичної Волині (зараз це переважно землі Рівненської, Хмельницької та Тернопільської областей), 14 міст і більших поселень з округами на Київщині, 8 – на Брацлавщині, 4 – на Галичині, 32 – на території Польщі. Про прибутки князя розповідали легенди, вважаючи чи найбагатшою людиною тодішньої Речі Посполитої. Його статки дозволяли виставити військо чисельністю 15-20 тис. чоловік. Не кожен європейський правитель мав таку армію в той час. Двір В.-К. Острозького багато в чому нагадував інституцію незалежного правителя. У його резиденціях в Дубні й Острозі перебувало близько двох тисяч слуг, переважно молодих людей. Для них це була своєрідна школа управління, де вони набували потрібного досвіду. Пізніше ці люди ставали до служби в надвірному війську, канцеляріях, їх призначали управителями маєтків, опинялися й на церковних становищах.

Велику увагу, як і його батько, В.-К. Острозький приділяв обороні земель від татарських наїздів. Князь власним коштом утримував кількатисячний загін вершників для оборони від татар. Він неодноразово в 70-90-х рр. успішно відбивав напади ординців. Коштом князя було засновано й побудовано чимало міст і оборонних фортець, пе-

редусім на південно-східній Волині та Київщині. При його старанні були збудовані замки на межі з Диким полем – у Білій Церкві, Переяславі, Богуславі. Завдяки цим діям стала більш інтенсивною колонізація українцями нинішніх центрально-українських земель.

Будучи київським воєводою, В.-К. Острозький посприяв відродженню Київської землі, культурного розвитку Києва, зокрема, такого його релігійного центру, як Києво-Печерська лавра. Саме вихованці двору князя В.-К. Острозького (Єлисей Плетенецький, Мелетій Смотрицький, П. Конашевич-Сагайдачний та інші) продовжили справу свого патрона з культурного відродження Києва.

Завдяки діянням князя українські землі наприкінці XVI ст., будучи хоча б частково захищені від татарських нападів, отримали змогу відносно нормально розвиватися як у плані господарському, так і культурному. Саме в таких умовах стало можливим т.з. українське відродження кінця XVI – початку XVII ст. Однак сумнівно, щоб це відродження відбулося без В.-К. Острозького, який заснував Острозьку академію, Острозьку друкарню, надрукував Острозьку Біблію й здійснив чимало інших важливих справ на полі культурному.

В.-К. Острозький, виступаючи покровителем православ'я в Речі Посполитій, чимало уваги звертав на розбудову церковних структур. Виступав фундатором численних церков, монастирів. Навіть виношував амбітний план створення патріархату на українських землях. Фактично В.-К. Острозький і в господарському, й політичному, і культурному та церковному планах творив незалежну державну структуру. І хоча він визнавав зверхність над собою короля Речі Посполитої, проте часто поводився незалежно. Навіть у листах писав “Ми, Костянтин, з Божої ласки князь на Волині”. У той час так себе іменували суверенні правителі.

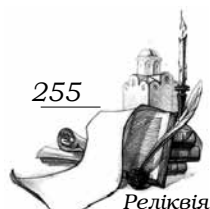
На жаль, справи В.-К. Острозького не знайшли належного продовження. У нього не виявилось гідних наступників.

У 1553 р. князь одружився із католичкою Софією Тарновською (близько 1534-1570). Софія народила В.-К. Острозькому троє синів – Януша (1554-1620), який спочатку був охрещений за православним обрядом Іваном, але в дорослому віці прийняв католицизм, Костянтина (?-1588), який теж у зрілому віці перехрестився на католика, Олександра (1570-1603), а також двоє дочок – Єлизавету-Пелагею (Гальшку) (?-1599) й Катерину (?-1579). Олександр, на якого В.-К. Острозький покладав великі надії, помер ще за його життя. Сини Олександра, Костянтин і Януш, стали католиками і померли в молодому віці при загадкових обставинах. Щодо Януша Острозького, то він не залишив після себе спадкоємців по чоловічій лінії. На ньому й припинився князівський рід Острозьких. А їхні величезні володіння перейшли до інших магнатських родів.

Острозька Біблія

Острозька Біблія – видатна пам'ятка української та європейської культури. Будучи надрукованою на початку 80-х рр. XVI ст., вона отримала значне поширення серед православних слов'ян, а також молдаван та румунів. Це видання шанували й представники неправославних віровизнань, віддаючи належне ерудиції острозьких книжників. Шанобливе ставлення до цієї Біблії як з боку православних, так і представників інших християнських конфесій стало однією з причин того, що збереглося чимало примірників цього видання. При гіпотетичному накладі 1000-1500 примірників до нашого часу дійшло близько 400 примірників, які зберігаються в музеях, бібліотеках, архівах не лише України, але й також Росії, Білорусі, Польщі, Литви, Румунії, Ватикану, Греції, Сербії, Угорщини, Чехії, Естонії, Голландії, Болгарії, Франції, Великобританії, США, Канади, Австрії, Німеччини, Фінляндії, Узбекистану, Киргизії тощо.

Дослідники сходяться на думці, що активна робота щодо підготовки Острозької Біблії розпочалася у середині 70-х рр. XVI століття. Саме в березні 1575 р. управителем Дерманського монастиря В.-К. Острозький призначив Івана Федорова (Федоровича). У 1575 р. чи 1576 р. виник гурток вчених, які працювали над підготовкою до друку Біблії. Паралельно з цим вони викладали в школі підвищеного типу, готуючи для себе заміну і залучаючи учнів для перекладу й редагування біблійних текстів. Робота над повним корпусом Біблії була складною справою. Необхідно було зібрати різноманітні тексти, відредагувати їх.

Чи не найголовнішою проблемою, яка постала перед редакторами, було питання, який текст взяти за основу для Острозької Біблії. Про це, зокрема, йдеться в першій передмові до цього видання, написаній від імені В.-К. Острозького. Там говориться про те, що не було знайдено ні однієї книги Біблії, куди б входили всі книги Старого Заповіту, перекладені старослов'янською мовою. Щоправда, така книга виявилася у великого князя московського Івана Васильовича, яку в нього випросив Михайло Гарабурда, писар Великого князівства Литовського. Очевидно, малася на увазі Геннадієва Біблія, але про неї говорилося так, що вона була перекладена ще за часів Володимира Великого. Було знайдено також багато інших біблійних текстів різними мовами й досліджено їх. Проте між ними виявилися значні відмінності, що дуже збентежило князя. Далі він говорить про те, що сумнівався, чи вдасться йому довершити роботу, яку розпочав. Зрештою, вирішив не припиняти роботу. Йому вдалося добути біблійні тексти з римських країв, кандійських островів, грецьких, сербських і болгарських монастирів, а також з Константинополя. Порівнявши тексти, князь вирішив зупинитися на грецькому перекладі Сімдесяти двох, оскільки він найкраще узгоджувався з єврейським та слов'янськими текстами.

Аналіз тексту Острозької Біблії значною мірою підтверджує свідчення передмови до цієї книги. Використовуючи вже наявні старослов'янські переклади, укладачі Біблії звіряли їх з Септуагінтою, як цього вимагала традиція східних церков. Вибраний текст був близький як до слов'янського, так і до єврейського тексту.

Отже, простежувалося бажання подати такий текст, який би максимально був наближений до обох традицій. З певністю можна твердити, що острозькі книжники послуговувалися такими виданнями Септуагінти, як Альдінська Біблія та Комплютенська Поліглот. Вони могли мати й рукописний грецький текст, придбаний у Константинополі. Окрім того, використовувалися ними й Вульгата, тексти різних слов'янських та неслов'янських перекладів, можливо, також і староеврейський текст.

Щодо Нового Заповіту, то острозькі редактори використали загальноновживаний грецький текст. Хоча трапляються відхилення від цього тексту, однак в переважній більшості можна знайти грецькі рукописи, які мають подібне читання. Рідко бувають додатки, які неможливо знайти у відомих нам рукописах.

Аналізуючи текст Острозької Біблії, варто мати на увазі, що в той час не існувало наукових критичних видань біблійних книг. Власне, вивчення біблійних текстів, їхнє порівняння лише робили перші кроки. Сьогодні в науковому світі вважається недоречним творити біблійний текст, де змішані грецька й єврейська традиції. Однак у XVI ст. таких застережень не існувало. Острозькі вчені діяли згідно з традиціями свого часу. Вони підготували переклад високої якості, який в своїй основі не лише не поступався кращим тодішнім перекладам, а й перевищував їх. Їхню працю можна окреслити як спробу вивести з оригінальних текстів виправлений переклад Святого Письма старослов'янською мовою. Подібну роботу в той час робила лише Римо-Католицька церква, яка

підготувала Сиксто-Клементинське видання Вульгати. Але це видання вийшло в 1590-1592 рр., через десять років після появи Острозької Біблії.

Про те, хто здійснював укладання й редагування Острозької Біблії, на жаль, ми не маємо достатньо інформації. Висловлювані з цього приводу міркування переважно мають гіпотетичний характер. Ймовірно, ця робота здійснювалася під керівництвом Герасима Даниловича Смотрицького. Саме він виступає автором прозової та віршованої передмов до Острозької Біблії. Також можна припустити, що Г. Смотрицький є автором вірша-присвяти на герб князів Острозьких, яким, власне, й відкривається Біблія. Низка дослідників вважає, що він є автором передмови, написаної від імені В.-К. Острозького.

Важливу роль в укладенні Острозької Біблії відіграв Іван Федоров. Він є автором післямови до цього видання, де говорить, що надрукував книги Старого й Нового Заповіту. Із післямови випливає, що друкар не просто виконував технічну роботу, друкуючи Біблію, а й переймався тим, щоб не було помилок у книзі. Отже, міг виконувати якусь редакторську працю. Щоправда, нам важко встановити, до чого вона зводилася.

Видання цієї книги стало результатом колективної праці своєрідного “друкарського цеху”. І. Федоров писав, що працював разом із помічниками і однодумцями.

Збереглося два типи примірників Острозької Біблії з різними колофонами (вихідними даними на останній сторінці). На одних стоїть дата 12 липня 1580 року, на інших – 12 серпня 1581 року. Трапляються також примірники з обома колофонами.

Незважаючи на те, що Острозька Біблія до друку готувалася різними фахівцями (знавцями сакральних мов та біблійних текстів, ученими-філологами, майстрами друкарської справи), головну роль у її появі відіграв В.-К. Острозький. Саме він зумів зібрати вчених редакторів, запросив до себе друкаря І. Федорова. За його завдан-

ням збиралися біблійні тексти з різних країн. Зрештою, він виділив великі кошти для роботи над Біблією і для її друкування. Мотиви видання Острозької Біблії (принаймні частково) були пояснені в передмові, написаній від його імені. Князь говорив, що відважився на видання Святого Письма, сподіваючись на милосердя Боже, знаючи, як нелегко людям спастися. Для В.-К. Острозького видання Біблії передусім було богоугодною справою.

Водночас князь звертає увагу на справи земні, власне, на міжконфесійну боротьбу, що точилася в той час на українських землях, ведучи мову про переслідування “Христової Церкви”, тобто православ'я. Зазначені мотиви подані в передмові з суб'єктивної позиції. Можна не сумніватися, що мотиви особистого спасіння, яке князь сподівався отримати завдяки здійсненню богоугодних справ, у т.ч. й друку Біблії, а також намагання зміцнити позиції православної церкви, покровителем якої в Речі Посполитій він офіційно вважався, стояли на першому місці.

Певну роль у цій справі міг відіграти й “магнатський гонор”. Князеві важливо було зробити таку справу, завдяки якій про нього б заговорили, зріс його престиж і він залишив про себе пам'ять нащадкам. Про це (хай навіть дещо завуальовано) також ідеться в передмові.

Острозька Біблія отримала значне поширення. Після 1581 р. окремі її примірники додруковувалися І. Федоровим у Львові та Кузьмою Мамоничем у Вільнюсі. Оскільки Біблія швидко розійшлася, з'явилася потреба її перевидання. Дещо перероблене видання цієї книги планував здійснити київський митрополит Петро Могила. У 1638-1639 рр. над її текстом працював колектив учених ченців на чолі з Сильвестром Косовим. У цей же час П. Могила доручив ченцю-граверу Іллі виготовити близько 500 ілюстрацій для майбутнього видання Біблії. Багато з них були зроблені в першій половині 40-х рр. XVII століття. Але обставини не дали змоги реалізувати цей проект.

Перевидання Острозької Біблії вийшло в Москві. Сталося це в 1663 р. за царя Олексія Михайловича. Біблія була передрукована з невеликими виправленнями у правописі, також були зроблені зміни наголосів. Це мало на меті наблизити текст до російського варіанту старослов'янської мови. Ще в тексті вираз “народ руський” замінили на “народ великороссийский”.

У наступні десятиліття в Росії постійно зверталися до питань виправлення тексту Острозької Біблії та її видання. З приводу цього виникали різноманітні дискусії.

18 грудня 1751 року з'явився друком виправлений В. Лящевським та Г. Слонімським текст Острозької Біблії. Це видання отримало назву Єлизаветинської Біблії від імені цариці Єлизавети, яка правила в Росії в той час. Воно неодноразово перевидавалося, зокрема, було взято за основу для Почаївської Біблії 1798 р., яку надрукували греко-католики. Ця Біблія вийшла в п'яти томах великого формату. Цей текст Біблії, але вже з ілюстраціями, був перевиданий у Перемишлі в 1859 році. До сьогодні Єлизаветинська Біблія залишається тим старослов'янським біблійним текстом, яким користується Російська православна церква. Таким чином, Біблія, видрукувана в Острозі в 1581 р. (хай у дещо видозміненому вигляді), стала канонічною для Російської православної церкви, а також інших православних церков, які використовували старослов'янську мову, і навіть для українських греко-католиків.

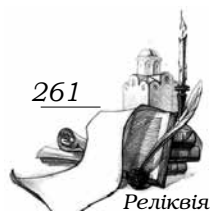
Острозька академія

Відсутність документів не дає змоги встановити точну дату заснування Острозької академії й чітко простежити етапи її становлення та розвитку. Перша згадка про неї з'являється в Азбуці (Букварі), яка була надрукована Іваном Федоровим 15 червня 1578 року. На титульному аркуші читаємо, що В.-К. Острозький з Божого

повеління влаштував будинок для справи друкування книг, а також дім дітям для навчання в Острозі. При цьому князь вибрав мужів, що знаються в божественному писанні, володіють грецькою, латинською й руською мовами та приставив їх до “дитячого училища”. Інформація, подана в Азбуці 1578 р., має неоднозначне трактування. Так, польський дослідник Т. Кемпа, звертаючи увагу, що це видання було призначене для початкової школи і в ньому ведеться мова про “дитяче училище”, вважав, що в той час в Острозі школи вищого типу ще не існувало. Вона з’явилася пізніше в результаті підбору В.-К. Острозьким відповідних викладачів. Протилежного погляду дотримується І. Мицько, О. Дзюба, М. Ковальський та деякі інші українські дослідники. Вони вважають, що надана в Азбуці 1578 р. інформація дає підстави вести мову про існування в Острозі вищої школи. При цьому ця школа могла мати багатоступеневу структуру, починаючи від школи початкової й закінчуючи вищою.

Вказана інформація про училище, що містилося в Азбуці 1578 р., хай і непрямо, все-таки дає підстави говорити про існування в тогочасному Острозі школи підвищеного типу. Так з неї випливає, що така школа існувала в комплексі з друкарнею. Подібний комплекс передбачав не лише функціонування початкової освіти, а й середньої і навіть вищої. Викладачі школи редагували й готували до друку певні видання. Водночас друкарня видавала необхідні для навчання книги, в т.ч. й азбуки. Також у Азбуці 1578 р. однозначно вказано, що В.-К. Острозький вибрав мужів, які знали на божественному писанні, володіли грецькою, латинською та руською мовами і приставив їх викладати в школі. “Мужі, що знаються в божественному писанні”, – це богослови, які володіли класичними мовами (грецькою й латинською), а також руською. Ці люди, приставлені до “дитячого училища”, в тогочасних умовах могли забезпечувати освіту вищого типу. Аналіз текстів Ост-

розької Біблії дає підстави допустити, що не лише вчителі, а й учні згадуваної школи в Острозі були залучені до перекладу біблійних текстів. А це теж свідчить про існування в ній якщо не повністю сформованої системи вищого навчання, то принаймні певних її елементів.

Про те, що наприкінці 70-х рр. XVI ст. школу в Острозі вважали не просто початковим, а вищим навчальним закладом, свідчить заповіт княгині Гальшки Острозької від 16 березня 1579 року. Цей важливий для історії Острозької академії документ був уведений у науковий обіг Н. Яковенко. Саме в ньому цей навчальний заклад був названий академією. У заповіті сказано, що шість тисяч грошів литовських вона віддає на шпиталь і академію Острозьку, а також на монастир святого Спаса біля Луцька. Видання Азбуки 1578 р., де згадується училище в Острозі як функціонуючий навчальний заклад, і заповіт Гальшки Острозької, в якому він іменується академією, дає підстави вважати, що остання уже проіснувала певний час.

Дослідники, здебільшого, відносили заснування Острозької академії до другої половини 70-х чи початку 80-х рр. XVI століття. Я. Ісаєвич, виходячи з того, що для організації школи, яка існувала в комплексі з друкарнею, потрібно було рік-півтора, відносить створення цих інституцій до 1576 чи 1577 року. І. Мицько вважає ймовірною датою заснування академії – кінець 1576 року. Так, лише в листопаді В.-К. Острозький отримав від короля Стефана Баторія привілей, за яким Острог ставав його спадковим володінням. З того часу князь міг зайнятися організацією школи в Острозі. Далі цей автор посилається на заповіт православного шляхтича Василя Загоровського, в якому той пропонує своїх дітей віддати навчатися в єзуїтську колегію у Вільнюсі. Як відомо, В. Загоровський потрапив у татарський полон навесні 1576 року. Будучи ревнителем православ'я, за логікою І. Мицька, він мав би віддати своїх дітей навчатися до православної вищої школи. Але такої, оче-

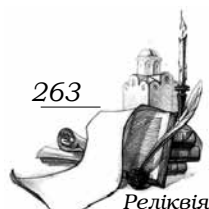

видно, не існувало в той час. Отже, весною 1576 р. Острозька академія ще не почала функціонувати. Й, нарешті, І. Мицько посилається на трактат єзуїтського ідеолога Петра Скарґи “Про єдність церкви Божої”, який був виданий у лютому 1577 року. У ньому автор спеціально наголошує, що в світі не існувало жодної академії й колегії, де би теологія, філософія та “вільні науки” вивчалися іншими мовами, окрім латинської й грецької.

Додатковим аргументом на користь того, що заснування Острозької академії відноситься ориєнтовно до 1576 р., є й те, що в березні 1575 р. управителем Дерманського монастиря В.-К. Острозький призначив Івана Федоровича (Федорова). Судячи з усього, вже тоді князь почав виношувати план створення своєрідного культурного комплексу, де б поєднувалися друкарня, гурток вчених-богословів, що готували до друку відповідні книги, а також школа, де вони викладали. З метою організації друкарні і був запрошений Іван Федорович, якому надавався в управління багатий Дерманський монастир. Тоді почалася здійснюватися робота над виданням Острозької Біблії, підготовка якої потребувала багаторічної роботи. Тому вже в 1575 чи 1576 рр. виник гурток вчених-богословів, які працювали над підготовкою до друку Острозької Біблії. Паралельно з цим вони викладали в школі підвищеного типу, готуючи для себе заміну і залучаючи учнів для перекладу й редагування біблійних текстів (можливо, для коректури листків видань).

Початкова робота щодо організації такого центру могла здійснюватися за межами Острога – у Дерманському монастирі або в Дубні, де до 1576 р. в основному перебував В.-К. Острозький. Коли ж Острог став його володінням, робота щодо організації друкарні, гуртка вчених-богословів і школи вищого типу була завершена в цьому місті.

Окрім коштів, переказаних на академію Г. Острозькою, фундатором цього навчального закладу виступив В.-К. Острозький. У лютому 1585 р. він

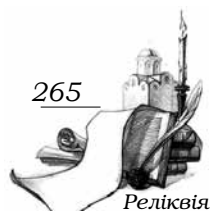
створив постійний фондуш, переказавши на потреби школи, а також церкву св.Трійці та шпиталь доходи від міста Сураж і сіл Старий Сураж, Турова, Онишківці, Ходаки, Зіньки, Ізерне й Тетерівка, що входили до Суразької волості. Пізніше окремим актом, який не зберігся, частина прибутків від Суразької волості перейшла на утримання Острозької академії. У “Острозькому літописці”, де є згадка про смерть В.-К. Острозького, сказано, що він “на шпиталь і на школи місто надав Сурож з селами”.

Починаючи з 80-х рр. згадки про Острозьку школу як навчальний заклад вищого типу трапляються в різних документах. Єзуїт Антоніо Поссевіно, який був посланий римською курією на Схід Європи для вивчення релігійних проблем, у 1581 р. писав, що “деякі князі, як, наприклад, в Острозі і Слуцьку, мають друкарні і школи, в яких підтримується схизма”. Тобто вказувалося, що в Острозі існувала школа, яка готувала ревних прихильників православ'я (до того ж, судячи з усього, достатньо кваліфікованих). Згадуючи навчальний заклад у Острозі, православні схильні були іменувати його школою та академією, а католики (й, можливо, протестанти) – також колегіумом, лицеем і гімназією. Термін “грецький колегіум” фігурує в листуванні Альберто Болоньєтті, який був папським нунцієм у Польщі в 1581-1584 роках. Останній, судячи з неї, в 1583 р. здійснив низку кроків, щоб зробити В.-К. Острозького прихильником унії, а засновану ним школу в Острозі перетворити в навчальний заклад католицького типу. При цьому намагався використати сина князя Януша Острозького, який прийняв католицизм, і Діонісія Раллі (Палеолога), котрий у той час був наближений до В.-К. Острозького і виступав його радником у релігійних питаннях. У листі від 21 березня 1583 року А. Болоньєтті до Я. Острозького говориться, що “для цього великого колегіуму, який тепер з великою побожністю і майже з королівським розмахом споруджується в Острозі,

потрібні будуть грецькі священники, а можливо, й латинські, які б взяли на себе турботу про навчання молоді. І в цій справі я міг би найбільше допомогти, якщо прислав їх або з грецького колегіуму, що знаходиться в Римі, або з іншого міста Італії (оскільки в цьому королівстві нелегко можна їх відшукати). Я ж за цю справу візьмуся з найбільшою охотою, якщо б тільки найславетніший пан, князь Костянтин, батько вашої світлості, повідомив мене письмово про своє бажання щодо цієї справи. Якщо він це зробить, то я докладу зусиль і мене не треба просити про старання і завзятість у цій справі". Із цього листа бачимо, що в Польщі добре знали про існування православної школи в Острозі. А. Болоньєтті називає її "великим колегіумом", говорить, що вона споруджується з "королівським розмахом". Тобто в його очах це був справді грандіозний проект. Тому він звертає прискіпливу увагу на цей навчальний заклад і пропонує свої послуги, зокрема, висловлює намір прислати до Острога "грецьких священників" з Італії.

У цьому випадку варто враховувати те, що в Римі майже паралельно з заснуванням Острозької академії, в 1576 р. була створена Грецька колегія імені св. Афанасія. Вона мала на меті підготовку прокатолицьки налаштованих священнослужителів східного обряду для православних земель. Тому А. Болоньєтті сподівався, що йому вдасться з допомогою її вихованців насадити в Острозі католицизм. Папський нунцій хотів провести переговори щодо цих питань з В.-К. Острозьким під час його участі в сеймових засіданнях влітку 1583 року. У доповідній записці А. Болоньєтті кардиналові Комо від 11 червня 1583 року той повідомляє, що В.-К. Острозький прибув разом зі своїми синами, Янушем та Костянтином, до Кракова на сейм. Далі папський нунцій пише, що в нього буде нагода досягнути позитивної домовленості щодо направлення на навчання добрих католицьких священників до "грецького колегіуму" в Острозі. У листі А. Болоньєтті до того ж кардинала Комо від

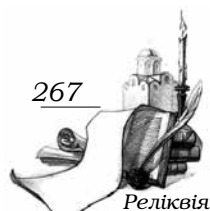

25 червня 1583 року оповідається, що 16 червня він мав довгу розмову із Я. Острозьким щодо відрядження священників і викладачів у новий колегіум, який створюється в Острозі. Януш сказав, що в цій справі говорив з батьком і зрозумів, що той був проти цього. Натомість секретар Я. Острозького, Христофор Казимирський, твердив протилежне. Мовляв, В.-К. Острозькому було б приємно запросити вчителів із Риму. Тому він буде добиватися, щоб глава князівської родини Острозьких звернувся із листом до римського папи, в якому б просив отримати від його святості цих викладачів. А. Болоньєтті вважає, що це цілком реальна справа, оскільки В.-К. Острозький виявляв до нього прихильність, а також до римського папи. Нунцій спеціально звертає увагу на важливість цієї справи, вважає, що “якби отримати в свої руки за посередництвом надійних католиків цей колегіум, то це дало б можливість розсвітити насіння найважливіших справ на цих землях”. В.-К. Острозький, у свою чергу, ведучи листування з римським папою Григорієм XIII, у листі від 8 липня 1583 р. звертався з проханням, щоб до Острога прислали із Риму вчених богословів: “людей грецьких тієї ж [грецької] віри для колегіуму в Острозі, порядних і освічених, які б перекладали грецькі книжки на слов'янську, а якщо це можливо, то й на латинську мову”. Також у листі папського нунція А. Болоньєтті до кардинала Комо від 6-8 липня 1583 року повідомляється, ніби князь В.-К. Острозький вважав, що йому для колегії потрібні духовні особи грецької національності, до того ж такі, що здатні перекладати з грецької мови на латинську, а також на слов'янську. Судячи з цих слів, князь прагнув зберегти православний характер заснованої ним академії. Щодо пропозиції А. Болоньєтті послати до Острога вчителів від єзуїтів та Краківського університету, то представники В.-К. Острозького (його секретар та генеральний управитель) відповіли, що приїзд єзуїтів викличе підозру. При цьому вони не дали ніяких певних

гарантій щодо їхнього забезпечення. Переговори В.-К. Острозького з римським папою та його представниками, що велися в 1583 р., закінчилися нічим. Як і слід було сподіватися, в Римі не знайшли вчених людей, котрі б могли перекладати з грецької на старослов'янську й латинську мови та забажали поїхати до Острога. Про це і повідомив римський папа Григорій XIII В.-К. Острозькому в своєму листі від 3 вересня 1583 року.

І все ж існує думка, ніби В.-К. Острозький був не проти використати освітній потенціал Риму для своїх потреб. Г. Барич, спираючись на певні документи, вважає, що князь посилав своїх дворян навчатися в Грецькому колегіумі імені св. Афанасія. Можливо, це мав на увазі А. Болоньєтті, коли в одному зі своїх листів писав, що Я. Острозький говорив йому про підступних людей, які “прибувши до Риму, де вони, очевидно, видавали себе за завзятих католиків, заради тих вигод, на які вони розраховували, повернувшись потім до себе, проявили себе як найгірші вороги католицької церкви”. Об'єктивний аналіз документів, що стосуються переговорів В.-К. Острозького та А. Болоньєтті, засвідчує, що саме римо-католики виступили з ініціативою послати своїх вчителів до Острога. Вони мали конкретну мету: надати католицькій спрямованості навчальному закладові, що вже існував у цьому місті і, схоже, активно розвивався. Вони розуміли, що Острог перетворюється в потужний оплот православ'я. Тому хотіли запобігти цьому. Зі свого боку, В.-К. Острозький прекрасно знав ці плани і в міру своїх можливостей намагався їм протидіяти. Сумнівно, що В.-К. Острозький у той час, на початку 80-х рр., мав великі проблеми із кадрами вчителів у своїй академії. Видання Острозької Біблії, яке було здійснене незадовго перед тим, свідчить, що йому вдалося зібрати вчених людей, які добре знали не лише старослов'янську, грецьку та латинську, а й інші мови. Також в Острозі жили освічені греки, які знали латину. Ці люди могли виступати вчителями. Тому не було

потреби запрошувати вчителів з Риму. Зрештою самі католики визнавали, що в Острозі уже в 80-х рр. був сформований навчальний заклад підвищеного типу. Так, у 1587 р. секретар папського нунція в Польщі Горацій Спаноцці твердив, що В.-К. Острозькому вдалося створити колегіум. Колегіумом називали Острозьку школу деякі інші католицькі автори. Наприклад, так його іменував у 1620 р. у своєму щоденнику ксьондз Острозького фарного костелу. Острозьку школу “тримовною гімназією” (Trilingue Gymnasium Ostrogianum) називав Симон Пекалід у поемі “Про Острозьку вільну”, яка була видрукувана в Кракові в 1600 р. У цьому творі автор зазначає, що “славу античних часів” Острогу принесли “вільні науки”. Це можна зрозуміти так, що в цій “тримовній гімназії” відбувалося вивчення т.з. семи вільних наук – граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. Ці дисципліни в Західній Європі розглядалися як своєрідний вступ для вищої освіти. Хоча С. Пекалід не розшифровує, які три мови вивчалися в Острозькій гімназії, втім не важко здогадатися, що це були латинська, грецька й старослов'янська мови. Поет розглядає Острог як осередок, де процвітає культура й наука: “Славиться бібліотека – достойний плід спільної праці, / Біблія світ тут побачила, швидко зростає видання / Інших книжок в Острозі, Аполлон-Феб Гринейський радіє: / Він же Тенед залишив, став байдужим йому острів Делос, / Ось він і лук, і кіфару, і теж сагайдак стрілоносний – / Все забирає в Острог, побажали ж так музи священні”.

Ще в одному місці С. Пекалід прославляє Острог як осередок культури і називає місцеву школу “лицеєм”, де відбувається викладання вільних мистецтв: “Радуйся, наша Волинь войовнича, ти, Марсова дочко, / Саме тобі дім острозьких дарує лицей той тримовний. / Отже, приймай ці основи, а більші плоди, може, будуть. / Не зневажай ти учених богинь, оцих муз не цурайся, / Крацого в світі від вільних мистецтв ти нічого не знайдеш”.

Поєма відображає певні тогочасні реалії. Ведучи мову про “тримовну гімназію”, автор акцентував увагу на “незвичний” розвиток культури в Острозі. З контексту випливало, що Острог випереджав інші культурні осередки (принаймні в східноєвропейському регіоні). Хоча вищезгадувані католицькі автори і С. Пекалід не використовують для характеристики навчального закладу в Острозі терміна “академія”, все-таки із їхніх слів можна зрозуміти, що це була школа вищого типу. Називаючи її чи то колегіумом, чи тримовною гімназією, або ліцеєм, вони вказували на те, що тут давався високий рівень знань.

Приблизно в такому ж плані, як і С. Пекалід, характеризували школу в Острозі автори деяких православних полемічних творів. Зокрема, в “Пересторозі”, яка з’явилася близько 1605 р., є згадка, що грек Никифор їздив до Острога для викладання “вільних наук”. Отже, це ще раз підтверджує, що в Острозькій академії здійснювалося викладання семи вільних мистецтв. У цьому ж творі високо оцінюється культурно-освітня діяльність В.-К. Острозького на користь православної церкви. Мовляв, він старався, щоб константинопольський патріарх до Острога прислав вчителів, збудував тут школу, заклав друкарню, обдарував їх маєтностями. Автор “Перестороги” розповідає, як відбувалося становлення Острозької академії (хоча й не вживає в даному випадку такого терміну). Говорить про заснування в Острозі школи, шпиталю й друкарні, котрі існували в комплексі й були наділені фундацією від князя. Акцентується увага також на тому, що В.-К. Острозький намагався запрошувати до Острога учених богословів із Греції. І що тут розвивалися “словенські та грецькі науки”.

Така ж висока оцінка острозькому культурному осередку дається в “Палінодії” (1619-1622) Захарії Копистенського. У цьому полемічному творі сказано, що в Острозі знаходилися оратори, рівні Демосфенові та Сафонові, й інші любомудрці. Зна-

ходилися тут і доктори, що володіли грецькою, слов'янською та латинською мовами, математики й астрологи, зокрема, Ян Лятос (Лятош).

Православні для позначення навчального закладу в Острозі часто використовували термін “школа” чи “школи”. Наприклад, Тимофій Анич у 1584 р. підписувався як “дяк школи руской острозской”. Цей термін часто фігурує в офіційних та неофіційних документах. У ті часи цим словом позначалася як початкова школа, так і відділи, класи середнього та вищого навчального закладу. Однак православні і навіть їхні конфесійні супротивники, католики й уніати, часом називали навчальний заклад в Острозі академією, вказуючи на його особливий статус. Так, у 1587 р. Герасим Смотрицький, якого вважають першим ректором Острозької академії, видав у одній збірці два полемічні твори “Ключ царства небесного” й “Календар римський новий”. У книзі зазначалося, що вказані твори написані в “Академии Острозькой”.

Про високу оцінку православного навчального закладу в Острозі засвідчує й те, що його іменували академією конфесійні суперники православних. Один з ініціаторів Берестейської унії Іпатій Потій у “Відписі на лист якогось Клірика Острозького” (1599) характеризує свого суперника, з яким полемізує, як “учня академії Острозької”. Із цих слів випливало, що в Острозі готували достатньо освічених людей, які могли вести полеміку на високому рівні.

Також про Острозьку академію веде мову ще один адепт унії Йосип Вельямин Рутський у своєму листі від 15 лютого 1603 р. до князя Миколая Радзивіла “Сирітки”. У той час Й. В. Рутський, перебуваючи на студіях у Римі, писав, що В.-К. Острозький “якусь академію на Волині хоче фундувати, послав до Греції за професорами, але там зараз зі свічкою їх не знайдеш”. Про існування православної академії в Острозі пише єзуїт Я. Велевіцький у своєму щоденниковому записі від

1623 р. Зокрема, зазначає, що “дідичі цієї місцевості були найактивнішими покровителями грецьких схизматиків. Тому й спорудили в цьому місті схизматицьку академію як оплот своєї релігії”. Така характеристика Острозької школи як академії є дуже цінною. Адже належала вона не лише відвертому супротивнику православ'я, а й людині, котра була непогано обізнана зі справами шкільництва.

Згадки про школу чи академію в Острозі трапляються на початку XVII ст. в низці документів. Зокрема, в акті поділу володінь В.-К. Острозького між його синами Янушем та Олександром 1603 р. Там є згадка про “друкарню і школу”, які знаходилися на території т.з. Пригородка, біля Замкової гори в напрямку до міста (з північного боку). Отже, друкарня та школа розглядалися в одному комплексі. Існує також недатований документ польською мовою “Постанова: на Острозьку академію”, який, імовірно, з'явився після смерті князя В.-К. Острозького. Тут йдеться про те, що тисяча польських злотих доходу від Суразької волості надавалися “на школу й співаків острозьких”. На їхні потреби йшли доходи від “фільварку Бельмазького”, що знаходився поряд із Острогом, й від села Завидова під Степанем. Встановлювався розмір плати на квартал “панам бакалярам” – окремо греко-слов'янському й латинському, також їхнім помічникам “підбакалярам”. У документі йшлося про постачання, харчування та обслуговування працівників академії. У хроніці Острозького фарного римо-католицького костелу вказано, що після пожежі 1617 р. учні школи, яка існувала при ньому, навчалися “при академії руській під керівництвом руського ректора”. А в описі Острога 1620 р. говориться, що в Пригородку існують “академія, школи та інші приміщення колегіатські, польські та руські”.

Точно не відомо, до якого часу функціонувала Острозька академія. Т. Кемпа вважає, що вона почала занепадати в останні роки життя В.-К.

Острозького, особливо після 1603 р., коли князь був частково паралізований. Подібні думки висловлювали й інші автори. Однак не можна однозначно прив'язувати функціонування академії до діяльності В.-К. Острозького. Цей навчальний заклад, існуючи з кінця 70-х рр. XVI ст., мав уже певні традиції, був забезпечений фондами, який давав йому можливості для самостійного існування. Також згадки про Острозьку школу, яку називають академією, зустрічаються в 1617 та 1620 роках. А інформація про те, що після пожежі 1617 р. учнів із школи при фарному костелі перевели до “академії руської”, може бути свідченням її відносно високого рівня. На користь цього говорить і згадка про академію в “Палінодії” З. Копистенського (хоча тут про освітню славу Острога, радше, говориться в минулому часі). І. Мицько пов'язує занепад академії з діяльністю дочки князя Олександра Острозького Анною-Алоїзою Ходкевич, завдяки якій у 1623 р. почала діяти в Острозі єзуїтська місія. В “Острозькому літописці” сказано, що Анна-Алоїза напустила в місто єзуїтів. І вже через них багато злого сотворила православним. Я. Велівіцький у своєму щоденнику зазначав, що раніше мешканцями Острога були “самі лише русини-схизматики, бо дідичі цієї місцевості були найактивнішими покровителями грецьких схизматиків. Тому й спорудили в цьому місті схизматичку академію як оплот своєї релігії”. І лише активне сприяння Анни-Алоїзи, яка не лише підтримувала єзуїтів, а й зробила значний фондус на їхню користь, дали можливість їм утвердитися в цьому місті. Однак єзуїтам було важко “через схизматиків, які правильно передбачили, що їхні юнаки, яких покійні князі утверджували в схизмі, можуть бути відвернуті від неї нашими (тобто єзуїтськими – авт.) школами”.

Від початку 20-х рр. XVII ст. навчальний заклад не мав перспектив для свого розвитку. Так, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, який навчався в Острозькій академії, у своєму перед-

смертному заповіті в 1622 р. не захотів пожертвувати на неї якісь кошти. Хоча зробив значні пожертви на користь Київського Богоявленського братства, його школи й монастиря, а також на школу Львівського братства.

Ще в 1621 р. Анна-Алоїза спробувала віддати Суразьку волость для потреб єзуїтів. Це викликало обурення православних. Наступного, 1622 р., вона вчинила більш продумано, викупивши в О. Пузини оренду Суразької волості й пообіцявши виплачувати на шпиталь дві тисячі злотих щорічно. Анна-Алоїза, позбавляючи Острозьку академію фінансової підтримки, намагалася звести її до рівня початкової школи. 22 січня 1623 року вона пише листа “до руських бакалярів, щоб не викладали по-польськи і по-латинськи, лише по-руськи”. Тобто їм пропонувалося давати учням лише елементарну освіту, яка зводилася до навчання грамоти. При цьому княгиня, фальсифікуючи волю свого діда, В.-К. Острозького, твердила, ніби той заповідав, щоб розповсюдження наук латинською та грецькою в католицькій школі не мало перешкод з боку школи руської. Анна-Алоїза, схоже, знайшла якийсь привід, щоб передати гроші з фонду свого діда на потреби прикостельної школи в Острозі. У фундаційній грамоті княгині від 25 жовтня 1624 року було записано: “...а для виховання дітей в християнській побожності і визволених науках згідно з волею... князя Костянтина... з фундації на Суражу, призначеній на школи грецьку і латинську, дозволяю і надаю прикостельній католицькій школі половину тієї фундації, тобто 180 злотих”. Заручившись підтримкою папи Урабана III, Анна-Алоїза в 1633 р. спробувала забрати Суразький фондуш. Однак це викликало заперечення з боку православного луцько-острозького єпископа А. Пузини, який подав протест до Луцького гродського суду. Остаточним ударом для академії стали події 1636 року. Під час паски того року Анна-Алоїза спровокувала повстання православних острозьких міщан. Його

жорстоко придушили, а в місті були ліквідовані православні інституції і введена унія. ОА, штучно перетворена на початкову школу, саме тоді перестала функціонувати. Фундуш, призначений на на її потреби, у 1640 р. перейшов до єзуїтського колегіуму.

Іван Вишенський та Острозький культурний осередок

До найбільш знаних українських письменників-полемістів належить Іван Вишенський. Біографічних даних про письменника залишилося мало. В основному інформацію про цього автора черпаємо з його творів.

Дослідники звертали увагу на те, що він був пов'язаний з Острозьким культурним осередком, який виник у другій половині 70-х рр., а в 80-90-х рр. 16 ст. переживав піднесення. До складу цього осередку входила одна з перших кирилических друкарень, а також перша вища школа в східноєвропейському регіоні, Острозька академія.

Аналіз біографічних даних про Вишенського дає підстави говорити, що саме Острозький осередок відіграв важливу роль у його становленні як письменника й релігійно-культурного діяча. Ми не знаємо, коли точно й де народився Вишенський. Вважається, ніби письменник прийшов у світ десь у середині 16 ст., а місцем його народження є містечко Судова Вишня на Галичині. Однак це не більше, ніж вірогідна гіпотеза.

У своїх творах Вишенський мало говорить про Галичину. Проте в них часто йдеться про Волинь і волинські реалії. В одному з автобіографічних свідчень, яке зустрічаємо в творі “Короткослівна відповідь Феодула...”, письменник говорить, що його молоді роки пройшли в Луцьку. У творі “Порада” згадує Жидичин – село біля Луцька, в якому знаходився відомий на Волині православний монастир. У цьому ж творі є й згадка про Острогоз.

Низка свідчень дає підстави вважати, що Вишенський був пов'язаний з князем Василем-Костянтином Острозьким, який і організував у своєму родовому місті Острозі культурний осередок. Так, улітку 1598 р. в Острозі була надрукована “Книжиця”, до якої ввійшли вісім перекладених з грецької мови послань олександрійського патріарха Мелетія Пігаса, послання князя В.-К. Острозького та анонімне послання Вишенського від імені афонських ченців. До речі, це був єдиний твір, виданий за життя письменника.

“Книжиця” з'явилася якраз незадовго після Берестейської унії 1596 р. і мала антиуніатську спрямованість. Видана була на кошти князя В.-К. Острозького, який у той час активно виступав проти унії. Дослідники вважають, що саме острозька “Книжиця” 1598 р. послужила взірцем для Вишенського і вже наступного року він, перебуваючи на Афоні, уклав за такою схемою “Книжку” – збірку власних творів.

Заслуговує на увагу те, що Вишенський пише спеціальне послання до В.-К. Острозького. У творі “Порада” згадує одного із синів князя, Костянтина, осуджуючи його за перехід від православ'я до католицизму. Згадує у своїх творах і православних єпископів Кирила Терлецького та Іпатія Потія, котрі були пов'язані з В.-К. Острозьким. Очевидно, Вишенський непогано орієнтувався в тому, що відбувається при дворі цього заможного волинського можновладця.

Свого часу І. Франко звернув увагу на те, що в творі І. Потія “Антиризис” є згадка про якогось “пана Вишенського”, котрий служив у князя В.-К. Острозького. Зокрема, там йдеться про те, що, коли Іпатій став єпископом володимирським і берестейським, князь прислав до нього листа, в якому йшлося про умови унії з католиками. І цей лист був переданий “через пана Василя Суразького і через пана Вишенського”. Принагідно зазначимо, що Вишенський добре знав полемічний трак-

тат Суразького “Книжиця” (“Про єдину істинну православну віру”) і високо цінував цей твір.

І. Франко на основі наведеного повідомлення І. Потія та інших опосередкованих свідчень дійшов висновку, що Вишенський міг бути слугою при дворі В.-К. Острозького: тут він “докінчував своє образование і дороблявся хліба”. “Життя при дворі такого великого пана, як Острозький, – пише І. Франко, – котрий з маєтків своїх мав мільйон річного доходу, а при дворі давав притулок тисячам найрізноманітніших людей, шляхти, вчених, артистів і просто ошуканців та пройдисвітів, було, без сумніву, великою школою для молодого чоловіка. Не треба думати, що життя таке йшло для нього в розкоші і вигодах; противно, тут він привчався і недоїдати і не досипляти, змушений був ненастанно держатися на осторозі, догоджувати тисячам дрібних і великих забаганок, прислужувати всякому, зносити часті, не раз прямо самодурські зниження і оскорби, та зате вчитися заглядати на дно життя, відрізнявати правдивий блиск від фальшивого, міг користати з товариства людей учених і бувалих, стикався ненастанно з людьми найрізніших станів, від простих підданих хліборобів аж до примасів та сенаторів і королів, і все це мусило значно розширювати круг його відомостей і поглиблювати його світогляд, особливо коли у нього була душа не лакейська, а схильна до вдумливості, критики та глибоко моральна. Тільки такою всесторонньою школою життя ми можемо вияснити собі те широке знання світу і людей, яке стрічаємо у нашого автора при його невеликій, та й то, здається, досить пізно набутій книжковій ученості; тим знанням дійсного життя, звичаїв і характерів людських Вишенський різко і корисно відзначувався від других сучасних і пізніших писателів духовного походження, хоч і значно вченіших від нього...”

Звісно, ці міркування І. Франка мають гіпотетичний, навіть дещо літературно-художній характер, на що свого часу звернув увагу А.Кримський. Однак

вони видаються достатньо правдоподібними, як і те, що в молоді роки Вишенський служив при дворі князя В.-К. Острозького. Бо справді (у цьому можна цілком солідаризуватися з І. Франком) Вишенський добре знав тогочасне життя. Й набути такий досвід міг хіба що при князівському дворі.

Останнім часом набула поширення гіпотеза В.Колосової, ніби письменник у 90-х рр. 16 ст. постригся в ченці у Дубнівському Преображенському монастирі. Якщо це справді так, то це ще одне свідчення пов'язаності Вишенського з В.-К. Острозьким. Адже Дубне фактично було головною резиденцією князя. Він тут частіше бував, ніж у самому Острозі. Також князь опікувався дубенськими монастирями, виявляв до них значний інтерес.

Безсумнівним свідченням зв'язків В.-К. Острозького та Вишенського є згадуване послання письменника до князя. Імовірно, це був один з перших творів полеміста, така собі проба пера. І те, що ця проба була присвячена князю В.-К. Острозькому, вельми показове. У певному сенсі особа князя, його діяння стали імпульсом для письменницької діяльності Вишенського.

Правда, дослідники звертали увагу на те, що в посланні ніби нічого й не говориться про князя. Це так і не так. Письменник мав дотримуватися певного етикету. Адже В.-К. Острозький титулувався як “божою милістю князь”, тобто людиною, влада якого освячена Богом і який стоїть над більшістю смертних. Саме так сприймало князя його оточення, до якого, напевно, належав Вишенський. Тому письменник мусив дотримуватися відповідної дистанції, не мав права вдаватися до “фамільярності”.

Та все ж уважно прочитання послання багато що може сказати. Передусім звертає увагу те, що письменник називає князя Острозького Василем. Це дещо незвичне звернення. Адже князь, ставши повнолітнім, перестав уживати ім'я, дане йому при хрещенні, а використовував батькове ім'я Костянтин, яке, здебільшого, фігурує в панегіричних творах, присвячених князю.

Послання Вишенського – це теж ніби панегірик, але панегірик особливий. Уживаючи ім'я Василя, письменник звертає увагу на православну традицію, на необхідність її суворого дотримання. Власне, до цього зводилася основна ідея твору.

Чи випадково це? Очевидно, ні. Вишенський не міг не знати, що православна традиція в родині Острозьких зазнала серйозної руйнації. Справа не лише в тому, що князь одружився з католичкою Софією Тарновською, а його дочки, відповідно до тогочасних звичаїв, були охрещені за католицьким обрядом. Їх же князь віддав заміж за чоловіків, які виступали адептами реформаційних віровизнань. Щодо трьох синів князя, які були охрещені як православні, то двоє з них, Іван (Януш) та Костянтин, здійснили перехід на католицизм. До речі, про Костянтина, як уже говорилося, є згадка в третій главі “Книжки” Вишенського, яку часто іменують “Порадою”. Полеміст писав: “І чим прославився Костянтин Острозький, котрий простоту християнську відкинув, а мирську хитрість папської віри, як принадну цяцьку ухопив? Чи не щез скоро і не пропав? А чому плоду по собі не залишив? Тому, що християнство стратив”. Як відомо, В.-К. Острозький дуже болісно пережив перехід свого середнього сина Костянтина на католицизм. Після цього переходу, здійсненого разом з дружиною, Костянтин прожив лише кілька років і помер, не залишивши після себе дітей. Деякими людьми, у т.ч. й Вишенським, це трактувалося як кара за зміну віровизнання.

Вишенський, певно, знав про наміри В.-К. Острозького щодо укладення церковної унії. Якщо він справді разом із Василем Суразьким передавав листа від князя до єпископа Іпатія Потія про умови поєднання з католиками, то мусив бути посвяченим у цю делікатну справу. Звісно, князь В.-К. Острозький мав своє бачення цієї проблеми, наполягаючи на концепції універсальної унії, яка розходила з поглядами та діями єпископів-уніатів. Однак навіть універсальна унія могла

бути негативно потрактована православними ортодоксами.

Ми не знаємо, як Вишенський ставився до уніатських планів В.-К. Острозького. Але він вітав князя, коли той після Берестейського собору 1596 р. зайняв тверду антиуніатську позицію. У своєму посланні до цього можновладця полеміст представляє його як оборонця православ'я й дякує йому: “Дякую Богові за твердість і сталість вашу, дякую за щирість і статегність, за щирість, кажу, яку до бога заховуєте, непорушну цноту дівоцтва віри своєї без будь-якого безчестя та огуди, що, зичу, дай боже, заховати до кінця”.

Ця твердість у вірі, так впливає з твору полеміста, має протистояти католицькій експансії. Саме в ній він бачив найбільшу небезпеку для своєї батьківщини: “...не має спасіння Русі від невір'я папи римського. Я бачив і посланця-оповісника, бачив єзуїта, ісусоогудника-блюзнителя”. Письменник вважав, що треба міцно триматися своєї традиції і не допускати ніяких новин, що йдуть із католицького Заходу: “Чи не ліпше було світло розуму завжди суцього, православній церкві дароване, бачити, аніж нині у тьмі поганських наук зачинятися й померти? Чи не ліпше було, в простоті серця хвалячи бога, разом із нами здоровими бути, аніж нині, відлучившись од нас, захворіти комедіантським та машкарським набожеством і померти?”.

Закінчується послання до В.-К. Острозького закликком міцно триматися православної віри: “Віруйте кріпко й непорушно й будьте єдині у вірі. Є той, хто нас вибавить, тільки до нього істиною від усього серця припадимо... Є в нас непереможна сила, непохитне божество, свята, єдиносущна, животворяща й нероздільна Трійця, Отець і Син, і Святий Дух, Бог у трьох іпостасях, у якого ми віруємо, якого славимо і якому поклоняємося благочестиво, в нього-бо хрестимося. Він силу має вирвати нас із полону латинського і звільнити від зваби антихристової віри...” У цих словах, окрім

всього іншого, звучить і прихована боязнь того, що князь В.-К. Острозький може похитнутися в захисті православної ортодоксії і піти на контакти з латинниками, як це було з ним раніше.

Вишенського турбують відступи руської (української) аристократичної еліти від православ'я, поява нових віровизнань. У його "Пораді" знаходимо такі слова: "Чи не такого дитячого мудрування прагнеш, бувший русине, колись благочестивий християнин і цнотливець Малої Русі, кажу, ти, що з ляхами живеш і нині одитинів і розділився, відступивши від Христа, на Кифу, Павла і Аполлоса, розділився нині на папіста, євангеліста, новохрещенця і суботника". До речі, приблизно саме так виглядала конфесійна ситуація в родині й при дворі Острозьких – тут були й католики, і кальвіністи (євангелісти), й аріани, яких називали новохрещенцями та суботниками. Такий стан речей викликав неприйняття з боку Вишенського і він, відповідно, засуджував конфесійне розділення Русі. До речі, саме в "Пораді", як уже зазначалося, ведеться мова про відступ сина В.-К. Острозького Костянтина від православ'я й перехід на католицизм.

Про пов'язаність Вишенського з князем В.-К. Острозьким свідчать не лише його твори, а й оточення письменника. Про нього знаємо небагато, але навіть та скупа інформація дає право зробити такі висновки.

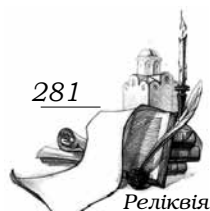
Одним із соратників Вишенського був Ісакій Борискович. Є свідчення, що він був ігуменом Степанського монастиря, який належав В.-К. Острозькому. Очевидно, без санкції князя він не міг би обійняти це становище. Не виключено, що, як стефанський ігумен, він брав участь у Берестейському антиуніатському соборі 1596 р. М.Грушевський, використовуючи документальні свідчення, пише, що після Берестейської унії львівський архієпископ Гедеон Балабан, що став на чолі "руської" православної церкви як патріарший екзарх, послав Ісакія на Схід. Імовірно, ця поїздка санкціонувалася В.-К. Острозьким. Через

Ісакія Гедеон передав олександрійському патріархові Мелетію Пігасу нове видання книги єзуїта Петра Скарги “Про єдність церкви божої під єдиним пастирем”. Патріарх же цю книгу через того самого Ісакія послав на Афон, сподіваючись, що її розбере й оцінить Вишенський. За погодженням з князем В.-К. Острозьким Ісакій у 1602 р. став настоятелем Дерманського монастиря, намагаючись його реорганізувати в релігійно-культурний осередок православ'я на українських землях. Очевидно, Ісакію належить твір “Совітованіє о благодіє”, написаний у першій половині 17 ст., в якому автор закликає повернути з Афону в Україну Вишенського.

Окрім Ісакія Борисковича, доля звела Вишенського ще з одним волинянином – ієродияконом Віталієм. У своєму “Посланні до стариці Домнікії”, написаного Вишенським під час його недовготривалого перебування в Україні в 1605 р., читаємо: “Я не ганю граматичне вчення і ключ до пізнання складів і речень, як деякі гадають і так кажуть: “оскільки сам не вчився, через це нам заздрить і забороняє”. Таке, знаю, перш за все Віталій, волинський казнодія, кидав”. Про Віталія відомо, що він 6 липня 1603 р., завдячуючи В.-К. Острозькому, отримав право на ігуменство монастиря св. Хреста в Дубно. Віталій перекладав багато з латинської та грецької мов, а в 1604 р. уклав книгу під назвою “Діотра...” Хоча він загалом дотримувався традиційних православних поглядів, проте був не проти використовувати здобутки “латинської мудрості”. Очевидно, з цього приводу й виникли дискусії між Віталієм та Вишенським.

З Вишенським був тісно пов'язаний Іов Княгиницький. Із його життя довідуємося, що він навчався в Острозькій академії, потім сам вчителював тут, був на службі в князя В.-К. Острозького та його сина Олександра. Збереглося послання Вишенського до Княгиницького, яке свідчить про дружні стосунки між ними. Саме з ініціативи Вишенського Княгиницький заснував знаменитий

монастир – Скит Манявський, який став оплотом православ'я на Покутті.

Вищенаведені факти дають підстави твердити, що Вишенський належав до оточення князя В.-К. Острозького, мав можливість спілкуватися з ним та інтелектуалами, що знаходилися при його дворі. І навіть опинившись на Афоні, він не поривав зв'язків із Острозьким культурним осередком.

Міфічний та історичний Семерій Наливайко

Семерій Наливайко (для більшості відомий як Северин) є чи не найяскравішою і водночас чи не найзагадковішою фігурою української історії кінця 16 ст. Про нього склали легенди, борців проти церковної унії навіть іменували наливайківцями, а православну церкву в Україні на початку 17 ст. називали церквою наливайківською. Наливайко став однією із головних фігур козацького міфопростору. Він фігурує у козацьких літописах, відомій “Історії русів”. У контексті козацького міфу осмислювали його діяння Тарас Шевченко, Микола Гоголь, Пантелеймон Куліш, Кондратій Рилєєв, у пізніші часи – Іван Ле, Микола Вінграновський та інші.

Однак, власне, про історичного Наливайка ми знаємо не так багато. Не знаємо навіть, де він народився. Хоча в солідних енциклопедичних виданнях безапеляційно заявляється, що батьківщиною Наливайка було містечко Гусятин на Поділлі (зараз районний центр Тернопільської області). Хоча, насправді, це не більше, ніж гіпотеза, запропонована істориками. Вона ґрунтується на згадці самого Наливайка про те, що в його батька магнат Мартин Калиновський відібрав землю і побив до смерті. Справді, центром володінь зазначеного магната було містечко Гусятин. Однак ні в самого Наливайка, ні в інших авторів кінця 16 – початку 17 ст. не знаходимо тверджень, що Гусятин був його батьківщиною. Хоча до Гусяти-

на Наливайко таки мав причетність. Перебуваючи зі своїм військом на Поділлі, він зумів захопити це містечко й помститися кривднику свого батька. У той же час у авторів кінця 16 – початку 17 ст. мають місце твердження, що Наливайко походив із Кам'янця-Подільського чи Острога. Принаймні немає сумнівів, що рід Наливайків та й сам наш герой були пов'язані з Острогом.

Не все зрозуміло з іменем Наливайка. Хоча зараз “загальноприйнятим” є вживання імені Северин, однак воно видається досить сумнівним. Свого часу саме таким іменем почав називати у своїх наукових та художніх творах Наливайка П.Куліш. Потім це було підхоплено українським радянським письменником І.Ле, який написав роман “Наливайко”. І в радянській історіографії утвердилося написання імені “Северин”, коли мова заходила про цього народного героя.

Правда, українські дореволюційні дослідники більш обережно використовували це ім'я. Наприклад, М.Грушевський в одних випадках вживав ім'я Северин, в інших – Семерій. У І.Франка він фігурує як Семен.

Щодо автентичних джерел, листів самого Наливайка до польського короля Сигізмунда III, то в них він підписувався як Семерій чи Семексій. У поемі Симона Пекаліда “Про Острозьку війну” (1600) він іменується “Семерин”. Трапляються й інші написання його імені в різних документах кінця 16 – початку 17 ст. Однак найбільш правильним видається написання “Семерій”.

Небагато знаємо про родину Наливайків. Але навіть та інформація, яка є, дає можливість зробити певні висновки щодо соціального статусу героя. Свідчення самого Семерія, начебто його батько мав конфлікт через землю з магнатом Калиновським, дає підстави говорити, що походив він із родини землевласників (очевидно, дрібних, яким важко було протистояти багатому пану).

Сім'я Наливайків, схоже, після смерті свого глави перебралася в Острог під покровительство кня-

зя Василя-Костянтина Острозького. Старший брат Семерія, Даміан (Дем'ян) навіть зробив блискучу кар'єру при дворі цього "некоронованого короля Русі". Очевидно, закінчивши Острозьку академію, Даміан став однією з центральних фігур Острозького релігійно-культурного осередку. Йому приписують підготовку до друку й написання передмов до низки острозьких видань, авторство твору "Ляменту княжат Острозьких" (1604), упорядкування виразів із Біблії та праць отців церкви в збірці "Лекції словенські..." тощо. Документи свідчать, що він був священиком соборної Богоявленської церкви в Острозі. Безсумнівно, ця людина була наближеною до князя В.-К. Острозького.

Імовірно, Семерій теж навчався в Острозькій академії. Його листи, які дійшли до нас, зокрема, до короля Сигізмунда III, показують, що людина, котра надсилала їх, мала мати відносно високий на той час рівень освіченості.

Ми не знаємо, хто склав протекцію Наливайкам, завдячуючи якій вони опинилися в Острозі під опікою князя В.-К. Острозького. Можливо, це був Герасим Смотрицький, редактор Острозької Біблії, один із перших ректорів Острозької академії. Відомо, що Г.Смотрицький походив з Поділля і деякий час був писарем у Кам'янці-Подільському. У цьому плані цікаве повідомлення польського хроніста Й.Бельського, що Семерій Наливайко був родом із Кам'янця-Подільського. Можливо, Г.Смотрицький знав батька Семерія і після його смерті допомагав родині Наливайків, опікувався нею. Звідси стають зрозумілими успіхи Даміана на культурно-освітній ниві. Фактично, він продовжив справу Г.Смотрицького, дотримуючись православна-консервативних поглядів.

Щодо Семерія, то він, певно, не закінчив повного курсу навчання в Острозькій академії, оскільки не збирався робити кар'єру священика та інтелектуала, як його брат. Він вирішив податися на Січ. Перебування на Січі тоді розглядалося молодими людьми як своєрідна "школа" військового мисте-

цтва. У цю “школу” їхали “вчитися” не лише простолюдини, а й вихідці зі шляхетських і навіть князівських родин. Після перебування на Січі Семерій повернувся в Острог і служив у надвірному війську князя В.-К. Острозького. Ця служба припала десь на кінець 80-х – на початок 90-х рр. 16 ст.

У згадуваній поемі С.Пекаліда “Про Острозьку війну” йдеться про Наливайка. Очевидно, автор цього твору знав Семерія. У розповіді про битву під П’яткою, де військо князя В.-К. Острозького перемогло козаків Криштофа Косинського, читаємо: “Семерин уже трупами всюди / Землю встелив”. Цю згадку можна потрактувати в тому сенсі, що Наливайко був умілим воїном.

Участь Семерія в придушенні козацького повстання під проводом К.Косинського, яке відбулося в 1593 р., стала “чорною плямою” в його біографії. Для запорожців він так і не став своїм, і вони намагалися дистанціюватися від нього.

Семерій виходить на військово-політичну арену як відносно самостійна фігура в 1594 році. Тоді він формально полишає службу у князя В.-К. Острозького й організовує на Брацлавщині загін нерестрових козаків. На чолі козацьких загонів Наливайко у 1594-1595 рр. здійснив походи в Молдавію, а також на землі у гирлі Подунав’я, які контролювалися турками. Здійснювалися ці походи при домовленостях із австрійським імператором Рудольфом II і підтримувалися римським папою. Ймовірно, вони мали підтримку й з боку князя В.-К. Острозького. Адже ці походи стримували експансію татар і турків на землі України. А це об’єктивно було в інтересах волинського можновладця. Показово, що військо своє Наливайко збирав у маєтностях цього князя. Треба мати на увазі й те, що Острозькі підтримували контакти із австрійським імператорським двором, а в плані політичному дотримувалися проавстрійської орієнтації.

На жаль, до нас не дійшло чимало документів, які б пролили світло на діяльність Наливайка. Але ті, які збереглися, та й самих логіка речей говорять

на користь того, що Наливайко став учасником антитурецької політичної гри, котру вели князі Острозькі (Василь-Костянтин, його син Януш) та імператорський двір Рудольфа II. У той час Річ Посполита намагалася дотримуватися нейтралітету з Туреччиною. Князі Острозькі, вступивши у відкритий конфлікт із турками, могли мати немалі проблеми із керівництвом своєї держави. Тому вдалися до таємної гри, давши можливість своєму вірному слугі набирати військо, яке б могло здійснювати походи проти турків на боці австрійського імператора.

Навесні 1594 р. поширилися чутки про підготовку великого татарського походу, який мав пройти українськими землями. Наливайко, щоб стати на заваді цьому, зібрав “свавільне” військо в кількості близько двох тисяч чоловік. Звісно, було там чимало людей, які хотіли спробувати військового щастя, сподіваючись на добру здобич. Хоча, згідно із заявами Семерія, були там і люди, що служили Речі Посполитій, тобто професійні воїни.

На початку червня Наливайко здійснив успішний рейд назустріч татарам уздовж лівого берега Дністра. Йому вдалося взяти міста Паркани (Прескань) та Ягорлик, що знаходилися під владою турків, а також забрати більше трьох тисяч коней, які, очевидно, були підготовлені для татарського походу. У середині червня Семерій повернувся на Брацлавщину із великою здобиччю. І тоді послав своїх послів на Запоріжжя, закликаючи до спільного антитатарського походу.

Правда, запорожці зустріли посланців Наливайка без особливого ентузіазму. Вони пам'ятали його участь у кампанії проти К.Косинського. І все ж між наливайківцями та запорожцями було досягнуто порозуміння. Цікаво, що в той час на Запоріжжі перебував Еріх Лясота, посол австрійського імператора, який мав схилити запорожців до війни з татарами.

У 1594 р. Наливайко здійснив ще два успішні походи на територію турецьких земель у нижньому Подунав'ї, а також на Молдову (Волощину).

У результаті цих походів кардинально змінилася ситуація в Дунайських князівствах. Вони розірвали союзні відносини з Туреччиною і перейшли на бік Австрії.

Весною і влітку 1595 р. Наливайко здійснив походи на турецькі землі Подунав'я і в Угорщину. Окремі козацькі загони, воюючи проти турків, доходили аж до Болгарії.

Між походами на чужі території козаки Наливайка перебували на українських землях, зокрема, на Поділлі. Тут вони робили наїзди на шляхетські маєтки. Наприкінці 1595 – на початку 1596 рр. Наливайко зі своїми загонами здійснив рейд по території Волині, Полісся та Білорусі. Можливо, під час цього рейду він виконував деякі завдання В.-К. Острозького. Є відомості, що його козаки розграбували поліські маєтки луцько-острозького єпископа К. Терлецького, який, всупереч бажанню князя, готував унію православних з католиками.

Перебуваючи на Поліссі, у січні 1596 р. Наливайко написав листа королю Сигізмунду III, пропонуючи створити своєрідну буферну зону між Південним Бугом та Дністром, де би могли проживати козаки й будувати свої оборонні твердині. Така зона могла б стати своєрідним заборолом від наїздів татар на Галичину й Волинь. Подібні плани цілком відповідали інтересам В.-К. Острозького.

Але король Сигізмунд III та його оточення не пішли на таке. Проти Наливайка та козаків були спрямовані війська під командуванням С. Жолкевського, які розгромили повстанців 7 червня 1596 р. в урочищі Солониця поблизу Лубен. Тривалий час Наливайко знаходився в ув'язненні у Варшаві, де його допитували, намагаючись довідатися про зв'язки козацького ватажка з австрійським імператорським двором та В.-К. Острозьким. Зрештою, його стратили у Варшаві, відрубавши голову й четвертувавши тіло.

Що ж стало причиною героїзації Наливайка, перетворення його в людину-легенду? Передусім цьому посприяла мученицька смерть.

Реліквія

Так, в “Острозькому літописі”, який укладений був наприкінці 30-х рр. 17 ст. в Острозі і де б ще мала зберігатися пам’ять про Наливайка, зустрічаємо такі слова, що Наливайко був “пойман і на паль збит”. Поряд із такою легендою про страту Наливайка поширювалися й інші легенди. Зокрема, польський мемуарист Пшонка писав, що Семерій наказав іменувати себе царем Наливаєм. Очевидно, за цим стоять пізніші перекази про його смерть, записані ксьондзом Йончинським: ніби Наливайка посадили на розпеченого коня, на голову поклали розпечену залізну корону, і так замучили. А в одній із тогочасних українських хронік зустрічаємо повідомлення, що Наливайка “у Варшаві король наказав на мідній кобилі возити”.

Ці легенди перейшли в пізніші українські літописи, в котрих Наливайко починає виступати в образі борця проти унії. Так, у “Хроніці з літописців стародавніх” Феодосія Софоновича, створеній у другій половині 17 ст., Наливайко подається як “гетьман запорозький”, котрий “Литву плюндрувал, шляхту забивал, унії не люблячи”. Далі йдеться про те, що Наливайка розгромив гетьман Жолкевський під Лубнами й ув’язненого привіз до Варшави. “Там же в Варшаві, – говорить літописець, – Наливайка на мідяной распаленой кобыле спалено”.

У “Літописі” Григорія Грабянки, завершеного в 1710 р., Наливайко уже перетворюється в символічну фігуру, ідейного борця проти унії та мученика за віру. Те саме можна сказати про “Історію русів”. У цьому творі він, як гетьман запорізьких козаків, звертається до польського короля із петицією на захист України-Русі. Далі отримує блискучі перемоги над польським військом. Як переможець, іде на сейм до Варшави. Однак там Наливайка і його товаришів підступно хапають і піддають жорсткій страті: їх живцем спалюють у мідному бичу.

Незважаючи на сильні міфологічні моменти “Історії русів”, цей твір на початку XIX ст. сприймався і українськими, і російськими інтелекту-

алами як достовірне історичне джерело. Чимало його сюжетів, у т.ч. про Наливайка, стали надбанням історичної й художньої літератур і почали сприйматися як “історична правда”.

При написанні твору автором були використані наукові дослідження В. Ульяновського, а також переклади давньоукраїнських літературних текстів, здійснених В. Шевчуком, В. Маслюком і А. Содоморою.

Літературно-художнє видання

Кралюк Петро Михайлович

РЕЛІКВІЯ

Роман

Редактор І. Д. Пасічник

Коректор Л. А. Черуха

Комп'ютерна верстка Н. О. Крушинської

Художнє оформлення обкладинки

Р. В. Свиначука

Формат 42х30/4.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 26. Гарнітура "BookmanС"

Наклад 1000 прим.

Видавництво Національного університету

"Острозька академія"

свідоцтво РВ №1 від 8 серпня 2000 року

Україна, 35800, Рівненська обл.,

м.Острог, вул. Семінарська, 2

Віддруковано СПД Свиначук Р.В.

свідоцтво РВ №27 від 29 липня 2004 року

35800, Рівненська обл., м. Острог,

пр. Незалежності, 151

тел. (+38067) 771 28 70